

कॅप्टन मा. कृ. शिंदे

संदर्भण टाट-ल आणि तंल

इंदिरा प्रकाशन

ॐ

संरक्षण विषयाचे विद्यार्थी, प्राध्यापक आणि जिवासु वाचक यांचेसाठी

संरक्षण शास्त्र आणि तंत्र

Science and Technique of Defence

लेखक

कॅप्टन मा. कृ. शिंदे (मिलिंडमाधव)

Ex Army Officer, Ex J. P. & S. E. M.

[गवायत्र लहानमोळा १०६ हून अधिक पुस्तकांचे लेखक]

इंदिरा प्रकाशन

वैभव प्रिं. प्रेस, प्रार्थना समाज नाका, मुंबई-४००००४.

मुद्रक :

वि. ज. देसाई
वैभव प्रिंटिंग प्रेस,
प्रार्थना समाज नाका,
गिरगांव, मुंबई नं. ४०० ००४.

प्रकाशक :

सौ. विजया वि. देसाई
इंदिरा प्रकाशन, २७३, वि. प. रोड,
गिरगांव, मुंबई नं. ४०० ००४.

‘संरक्षण शास्त्र आणि तंत्र’ या पुस्तकाचे सर्व प्रकारचे हक्क
सौ. अ. मा. शिंदे यांच्या स्वाधीन आहेत.

प्रकाशन-आयोजक घ वितरक : श्री. गुं. फ. आजगांवकर,
प्रवोधन रिसर्च असोसिएटस्. १७, के जी बी निवास, गिरगांव,
मुंबई ४०० ००४.

किंमत ३० रुपये

पृष्ठे : सोळा + १२० = १३६

मुख्यपृष्ठ सजावट : चित्रकार पी. जी. शिरगांवकर

सादर समर्पण !

हिंदी स्वातंच्याच्या इतिहासामध्ये सर्वात अत्यंत तेजस्वी असा जर कोणता काळखंड असेल तर आशादहिंद फौजेच्या स्थापनेचा व पराक्रमाचा, अनंत काळपर्यंत भावी पिढ्यांना जिचे विस्मरण होणार नाही अशी ही भारतीय इतिहासामधली सोन्याची खाण आहे. त्रियिशांच्या लक्षकी सत्तेविस्त्रद्ध बंड करून स्वातंच्यासाठी मृत्युच्या गुरुमध्ये छातीटोकपणे पाऊल टाकणाऱ्या आशाद वीरांच्या हिमतीची आणि शौर्याची धन्य होय. त्रांतीवीर राशविहारी आणि नेताजी सुभाप्रचंद्र यांच्या समवेत ज्यांचा गौरव करणे आवश्यक आहे ते आशादहिंद सरकारचे संरक्षणमंत्री आणि चीफ ऑफ स्टाफ जनरल जगन्नाथराव भोसले हे. प्रिम्स ऑफ वेल्स कॉलेज डेहराडून आणि सॅण्डहस्ट कॉलेज लंडन येथे त्यांचे शिक्षण झाले सिंगापूरचा पाढाव झाला तेव्हां ते त्रियीश सेनेत कर्नल होते. आशाद सेनेच्या इतिहासांत त्यांच्या कार्याचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. मे १९४६ मध्ये लांल किल्यांतून सुद्धल्यावर आशादहिंद सैनिकांच्या पुनर्वसनाकडे त्यांना लक्ष यावे लागले. हैद्रावादच्या विलिनीकरणाची निकड ज. भोसले यांनी सरदार पटेल यांना लावली, त्यामुळे हे संस्थान पोलीसकारवाईचे लक्ष्य ठरले. १९५२ मध्ये लोकसभेवर निवडून जातांच राशीय शिस्त योजनेची स्थापना करून तिला त्यांनी नेहरूंचा पाठिंवा मिळविला. तरुण पिटीला शिस्त, राष्ट्रिय एकात्मता, आणि देशासाठी सर्वोच्च त्याग करण्याची शिकवण द्या अभ्यासक्रमामुळे लाभली. ही योजना प्रथम दिलीत व नंतर सर्व राज्यांत विस्तारली गेली. योजनेच्या विद्यार्थ्यांचे संचलन चालू असतांना पंढित जवाहरलाल नेहरू यांना घेऊन ते जीपमधून फिरत असतांना हृदयविकाराचा झटका येऊन त्यांचे १४ मे १९६३ रोजीं सरिस्का (राजस्थान) येथे निधन झाले. पंढित नेहरू व ललागहादूर शाळी यांच्या दुःखद निधनानंतर ह्या योजनेचा अकस्मात शेवट झाला. जनरल भोसले यांनी देशाला दिलेली एक वहुमोल देणगी खंडीत होण्याने देशाचे किती प्रचंड नुकसान झाले आहे ते आज आपणाला दिसत आहे.

‘संरक्षणशास्त्र आणि तंत्र’ हा ग्रंथ आशादहिंद सेनानी जनरल भोसले यांच्या स्मृतीस मोळ्या आदराने अर्पण करण्यात येत आहे.

आमचे पुनरागमन

प्रिय वाचक आणि ग्राहकमित्रहो !

गेल्या काही वर्षापासून आम्ही इंदिरा प्रकाशन या आमच्या संस्थेने ग्रंथप्रकाशनकार्य स्थगित केले होते. परंतु आनंदाची गोष्ट ही कीं, 'संरक्षण शास्त्र आणि तंत्र' या असामान्य ग्रंथाने, प्रकाशनाच्या क्षेत्रात आम्ही उल्लाशाने पुनरागमन केले आहे.

या ग्रंथाच्या अनुक्रमणिकेवरून नजर फिरविली तरीही विषयाची कल्पना येऊ शकेल ! काही विद्यार्थींनी इयत्ता ११ वी १२ वीच्या व पुढच्या विद्यार्थ्यांसाठी 'संरक्षण' हा विषय टेवलेला आहे. त्या अभ्यासक्रमात जे विषय आहेत, ते या ग्रंथात हाताळलेले असून, मिलिटरी कॉलेजच्या प्रवेशापरीक्षेमात्री तयारी करू इच्छिणाऱ्या तस्रांनाही हा ग्रंथ उपयुक्त ठेरल. म्हणूनच विद्यार्थी व प्राध्यापक यांच्याप्रमाणेच, लाकरी विषयांची आवड असणाऱ्या इतर जिज्ञासु वाचकांनादेखील हा ग्रंथ वाचनीय व संग्राह्य वाटेल.

'संरक्षण' या विषयाच्या संगोपांग माहितीने भरलेला मराठी भाषेतील हा एकमेव ग्रंथ असल्यामुळे, लाकरी वाण्याच्या मराठी वाचकांकडून या ग्रंथाचे खास स्वागत होईल अशी आशा आहे. यानंतरही वेळोवेळी प्रसिद्ध होणाऱ्या आमच्या प्रकाशनांनाही ग्रंथ-विक्रेत्यांकडून भरत्रोस पाठिंवा मिळेल अशी आम्हास खात्री वाटते. आपणां सर्वांच्या सदिच्छा आणि सहकार्य आमच्या पाठीशी आहे या जाणीवेनेच आम्ही प्रकाशनविश्वात घडाईने पुनरागमन केले आहे. असो, ग्रंथदेवो भव !

इंदिरा प्रकाशन,
वैभव प्रिं. प्रेस,
प्रार्थनासमाज नाका,
मुंबई-४०० ००४.

इंदिरा प्रकाशनसाठी
सौ. चि. वि. देसाई

संरक्षण शास्त्र आणि तंत्र

अनुक्रमणिका

अर्पण पत्रिका

प्रस्तावना – एअर कॉमोडर दांडेकर.

देशदेवो भव – प्रास्ताविक.

संदर्भ साहित्य

१. मनुष्यप्राणी व संरक्षण संकल्पना. पृ. १-५
नैतिगिक शब्द, भूमिदुंदुभि, शोधांचे उगमस्थान, संरक्षण शास्त्र, संरक्षणासाठी सतीचे लक्षकी शिक्षण.
२. आपल्या युद्ध परंपरेचा आढावा. पृ. ६
वैद्यपूर्व काळ, वेदोत्तर काळ, ऐतिहासिक प्रथम पर्व, ऐतिहासिक द्वितीय पर्व, परकीयांचे आक्रमण, महाराष्ट्राचे तेजस्वी पर्व, पेशवाई पर्व, युरोपियन व्यापारी पर्व, हिंदुस्थान एक धर्मशाळा, स्वातंत्र्य युद्ध पर्व, चलेजाव, आश्वाद हिंद सरकार व मुभापचंद्र वोस, स्वातंत्र्योत्तर पर्व.
३. आघुनिक युद्ध-तंत्र व मूलतत्त्वे. पृ. १६
अस्तित्वार्थ विग्रह, युद्धे तेव्हा आणि आता, युद्धकाळ मर्यादा, परिवर्तनशील युद्धतंत्र, यंत्रसामग्री व युद्धतंत्र, महावाच्या गोष्ठी, प्रचंड मर्मस्थाने, मारक उपग्रह, युद्धातील संरक्षणाची मूलतत्त्वे, युद्धस्थळे.
४. लढायांचे प्रकार घ बारकांचे. पृ. २५.
तीन प्रकार, केनेडीचे भाकित, रुझवेल्ट यांचे विचार, पूर्णयुद्ध आणि परिपूर्ण युद्ध, गुरीला युद्ध, कपटनीती व गनिमी कावा, तीन सूत्रे, गनिमीयुद्धाचे यशापयश, शहीरी गुरिला युद्ध, पार्थिजन युद्ध, रेव्होल्यूशनरी युद्ध, अॅवस्ट्रॉकट व रियालिटी वॉर, एक भूतपूर्व घटना, लापूर्वीचे उदाहरण, लाइटनिंग वॉर, हस्की ऑपरेशन, नेशन इन् आर्मस्, टॉच ऑपरेशन, हटिअर डावपेच, कम्बाइन्ड ऑपरेशन, राऊंड अप्, माशार युक्ती, (स्टार वॉर-पहा पृ. ८७)
५. लढाया लढण्याची दीत. पृ. ३६
स्ट्रेटेजी आणि टॅक्टिक्स, लक्षकी डावपेचात्मक धोरणे, धक्का देणे, पूर्व सूचना, सुरुंग, उपचार व्यवस्था, एक लक्षणीय वाव.

६. आपली सशक्तिले-प्रारंभ आणि विकास पृ. ४१
भारतीय भूदल, भारताचे नौदल, भारतीय वायुदल, यांची विस्तृत माहिती.
७. आधुनिक युद्धातील संरक्षण पद्धती पृ. ५२
रासायनिक शब्दे, संरक्षण व्यवस्था, चिलखते-शिरखाणे, पत्त्याची चिलखते, खंदक, पिलबॉक्स, मंशिनगानपासून रक्षण, कोटेजी तारांचे अडथळे, मॅगिनॅट लाईन, सीगफ्रैड संरक्षण योजना, रणगाड्यांना अडथळे, रणगाड्यासाठी सापढा, विशारी वायूपासून संरक्षण, मुखवटे, जीवाणु व विपाणु, आणखी एक उपाय, कॅम्युफ्लाज, धावपट्ट्या, शत्रून्या गणवेशाचा वापर, पाणवुडी व तिचे संरक्षण, मोटार टॉरपेंटो वोट, आधुनिक पाणवुडी, पाणवुडीची नेमवाजी, वॉम्बफेके विमान, गुपचर, हेरगिरी विषयी आणखी काही विचार, सुरक्षिततेचे नियम.
८. संरक्षण शक्तीचा मूळ घटक सैनिक. पृ. ६७
शक्तवळ आणि मनोवळ, मनोवळ कसे निर्माण होते, नेतृत्व, शिस्त आणि वक्तव्यरपणा, देशभक्ती आणि उच्च ध्येय, सटाऊ वृत्ती, संघभावना, शारीरिक क्षमता व मूलभूत गरजा, प्रशिक्षण व उपकरणे, यशापयशात समत्व, प्रचार व अफवा, सैनिक आणि कौटुंबिक चिंता, लष्कराची गरज.
९. छत्रीधारी सैनिक व कमांडो. पृ. ७६
पिछाडीकडून हळा, कमांडो, ऐतिहासिक पाश्चभूमी, छत्रीधारी सैनिकांचे प्रशिक्षण, महत्वाची पूर्वतयारी, कमांडोची माहिती, कमांडोचे कार्य, कमांडोचे शिक्षण.
१०. अणुगुद्ध व त्यापासून बचाव. पृ. ८१
अणुवॉम्ब, आनुवंशिक परिवर्तन, क्षेपणाक्ते, क्षेपणाक्त विद्याल्य, अणुगुद्धाची भीषणता, अणुगुद्धाचा धोका, अणुगुद्धाचे परिणाम, दहशत आणि अणवले, अणुगुद्ध आणि संरक्षण, इतर व्यवस्था, अवक्षेत्रे नष्ट कशी करतात, काही उपाय, स्टार वॉर-एक संक्षण योजना, भारताचे धोरण.
११. संरक्षणतंत्राचा आदर्श नमुना. पृ. ९०
प्रतापगडचे युद्ध, अफझलखानाच्या भेटीचे स्थळ, संरक्षण योजना, पहिले वाजीराव.
१२. किल्ला सांगे एक कहाणी पृ. ९५
भारत एक विराट किल्ला, महाराष्ट्राची प्राकृतिक रचना, आम्ही पुरातन संरक्षक आमचा कैवारी, आमची जिद.

- १३. युद्धकैदी व त्यांचे संरक्षण** पृ. १००
युद्धकैदांचे संरक्षण, खंडणी घेऊन कैदांची सुट्का, तटस्थ राष्ट्रे, जिनेव्हा करार, युद्धकैदांच्या तोवेदार राष्ट्राची जवाबदारी, युद्धगुन्हेगार आणि युद्धकैदी कोण ?, राष्ट्रग्रोही, शिस्त-शिस्तभंग आणि शिक्षा, कैदेतून पलायन, भारताचा जिनेव्हा करार कायदा.
- १४. युद्धकालिन नागरी संरक्षण** पृ. १०७
आन्मसंरक्षण व राष्ट्रसंरक्षण, राष्ट्र तु सततं रक्षेत, नागरी संरक्षण योजना, ना. सं. योजननेची व्यवस्था, ना. सं. कार्यांचे स्वरूप, काही पूर्वतयारी, अध्वरट किंवा पूर्ण अंधार, खवरदारी, आगलवे-स्फोटक-धुराचे वांम्ब, इतर माहिती, ओळखलेव्हल व रेस्पीरेटर.
- १५. राष्ट्रसंरक्षणाची हुसरी फळी** पृ. ११३
नव्या पिढीला मिळणारे शिक्षण, मानसिक आणि आध्यात्मिक आरोग्य, जनरल भोसले यांची योजना, सोला मंत्र, रायफल कल्प.
- १६. होमगार्डस् व संकीर्ण माहिती** पृ. ११७ ते १२०
कार्यविभागणी, पूर्वपीठिका, अकादमी प्रवेश घरीक्षेचे विषय, गणित, प्रचलित सर्वसामान्य इंग्लिश, सामान्यशान, कमिशनसाठी अधिकाऱ्यांची निवड.

कॅप्टन मा. कृ. शिंदे (मिलिंदमाधव) यांचे आजपर्यंतचे प्रसिद्ध साहित्य शिंदे-साहित्य संपदा

१. ललित व गंभीर विषयावरील ग्रंथ	१४
२. धार्मिक ओवीचद् पोथ्या व गद्य पुस्तके	६८
३. नाटके	१३
४. कथासंग्रह	७
५. इतर	४
	एकूण पुस्तके
	१०६

शिवाय

६. वरेच प्रासंगिक किरकोळ लेखन.
७. आकाशवाणीसाठी केलेले लेखन, श्रुतिका, कथाकथन, चित्रपट परीक्षणे वगैरे.
८. लष्करी चित्रपटासाठी व माहितीपटासाठी कथा-पटकथा, संवाद, पद्य, दिग्दर्शन, भाष्यलेखन व भाषण, भारत सरकारच्या व महाराष्ट्र सरकारच्या माहितीपटासाठी व वार्तापटासाठी अनेक वर्षे केलेले विपुल भाष्यलेखन भाषण व दिग्दर्शन.
९. आगामी प्रकाशनांची काही तयार हस्तलिखिते.
१०. मराठी विश्वकोशासाठी केलेले लेखन.
११. इतर लेखकांच्या पुस्तकासाठी प्रस्तावना लेखन वगैरे.
१२. पत्रकार या नात्याने केलेले लेखन व संपादन.
१३. वेगवेगळ्या ग्रामोफोन कंपन्यांसाठी केलेले गीतलेखन.

आगामी पुस्तके

[१] गीता मर्म आणि माहात्म्य, [२] मम आत्मनः [अऽमन्त्रित्र].

प्रस्तावना

भारताच्या संरक्षणासाठी १९४४ पायऱ्यु लढल्या गेलेल्या लहानमोळ्या लडायात मी यशस्वी झाले. त्या सर्व लडाया आम्हाला मानवचलित पारंपारिक शस्त्रपद्धतीनी लडाव्या लागल्या. भविष्यकाळात स्वयंचलित आणि अर्धस्वयंचलित पद्धतीचीं शस्त्रांचे मोळ्या प्रमाणात उपयोगात आणल्ये जातील आणि त्यांचा अत्यंत विनाशक परिणाम होईल. म्हणूनच आपल्या लोकांना आधुनिक युद्धाक्षंत्रांचा पहाडा आणि परिणाम याविषयी जाणीव करून देणे हे महत्वाचे आहे.

आता आपण संपूर्ण युद्धाच्या युगात आहोत. म्हणूनच सशस्त्र दलांतील जवान, लोकजीवन उध्वस्त होऊ न देता लहान मोळ्या लडाया लडतील, ती त्यांचीच जवावदारी आहे, असे मानून मुल्की जनतेने आरामात स्वस्थ वरून व वेसावध राहून चालणार नाही. आधुनिक आणिक शस्त्रे विशाल भूप्रदेश उध्वस्त करून अपरिमित प्राणहानी व वित्तहानी करू शकतात. त्यांच्यामुळे माणूस असंरक्षित व असमर्थ होतो.

म्हणूनच आपल्या लोकांना संरक्षणशास्त्राचे व तंत्राचे तात्त्विक आणि डावपेचात्मक शिक्षण देणे हे आता पूर्वीपेक्षाही अधिक अगत्याचे झालेले आहे. ते शिक्षण केवळ भूमीवरील युद्धांतंत्रांधारेच नव्हे, तर आकाशातील व सागरातील युद्धांतंत्रधीसुद्धा असले पाहिजे. त्या ज्ञानाने सर्वसामान्य जनतेलाही, देशाच्या संरक्षणासाठी चाललेल्या राष्ट्रीय कार्यातील आपला बाटा परिणामकाऱ्यक रीतीने उचलायला मदत होईल. युद्धात लढण्यासाठी शांततेच्या काळात आपण शिकले पाहिजे.

संरक्षणशास्त्राची सांगोपांग माहिती देणारे पुस्तक मराठीत नव्हते. कॅप्टन शिंदे यांनी ती उणीव अगदी योग्य वेळीच दूर करून, मराठी वाचकाचींची फार मोठी सोय केली आहे. राष्ट्रीय आणि नागरी संरक्षणासारख्या महत्वाच्या गंभीर विषयावरील या पुस्तकात, धनुष्य वाणांनी लढल्या जाणाऱ्या युद्धपद्धतीच्या काळापासून तों प्रचंड विश्यंसक शक्तीच्या आणिकशीर्षयुक्त क्षेपणाक्षांनी लढण्याच्या अणुयुगापर्यंतच्या प्रगतीचा थोडक्यात घेतलेला आढावा अभ्यासकांच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे. एकंदरीत पुस्तक माहितीपूर्ण व संग्राह्य

दहा

ज्ञाले आहे यांत शंका नाही. त्यांतल्या त्यांत प्रकरण ४, ५ व ७ यांकडे मी वाचकांचे लक्ष वेगु इच्छितो. या पुस्तकाने मराठी साहित्यात एका भारदस्त ग्रंथाची भर पडली आहे.

या पुस्तकाला प्रत्येक मराठी ग्रंथसंग्रहालयात त्याचे योग्य ते स्थान मिळेल व वाचकांकडून त्याचे स्वागत होईल अशी मला आशा आणि खात्री वाढते. प्रत्येक वाचकाला मी अशी विनंती करू इच्छितो की, “Each one teach one” या तत्त्वाप्रमाणे एकेकाने एकेकाला शिकवावे आणि अशा रीतीने संरक्षणाची दुसरी मजबूत फली तयार करावी. माणसांनी एखादे कार्य करण्याचा खरोखरच दृढनिश्चय केला, तर अशक्य वाण्यारी गोष्ट देखील शक्य होऊ शकते.

मुख्य.

एथर कमोडोर एम्. एस्. दांडेकर
(सेवानिवृत्त) विशिष्ट सेवा मेडल.

स्वागत !

— गु. फ. आजगांवकर

कॅप्टन मा. कृ. शिंदे हे चतुरम्ब प्रतिमेचे व्यासंगी लेखक आहेत. त्यांनी आतांपर्यंत कितीतरी अनमोल ग्रंथांनी मराठी वाक्यांत भर घातली आहे. सिनेमा शास्त्र आणि तंत्र, नाटक शास्त्र आणि तंत्र, नाश्वरमंहिता, शिंदेजू डिक्शनरी ऑफ़ सिने आर्ट, मराठी उत्तप्त व्यवसाय: इतिहास आणि शास्त्र, मराठी रंगभूमि: उगम व विकास, पत्रकार आणि पत्रकारिता, शिवाय युद्धविहान, आधुनिक शास्त्रांने: इतिहास आणि विकास, संरक्षण शास्त्र आणि तंत्र असे संरक्षणशास्त्रावरील तीन ग्रंथ वेगवेगळे, स्वातंत्र्योत्तर कालांत भारतासारख्या अतिविशाल देशाचे संरक्षण हा अत्यंत महत्वाचा विषय असून देशांतील तरुणांना लांच्या शालेय काळजंडात द्या विषयाचे संपूर्ण ज्ञान, व्यापी, आणि आपले कर्तव्य याची जागीव शिक्षणाद्वारे झाली पाहिजे. आज युद्धाचे आणि संरक्षण तयारीचे प्रसंग जनतेच्या दारापर्यंत पोहोचले आहेत. युद्ध ही सैनिकापुरती मर्यादित नाहीत. नागरिकही द्या युद्धांत ओढले जातात. प्रतिकाराला तयारी नमलेले राष्ट्र, राष्ट्र म्हणून उभे राहूच शकत नाही. तुमची इच्छा असो वा नसो गरीव राष्ट्रांवर युद्धे लादली जातात असा आजपर्यंतचा अनुभव आहे. अष्टम्बे व स्थार वॉर्स आंतररांडीय क्षेपणांम्बे यामुळे संरक्षणांनी तयारी अद्यावत केली पाहिजे व तसे देशांत वातावरण पाहिजे. जनता आज अशानांत, दारिद्र्यात उदासीन आहे. लांचलुचपत शिंगेला पोहोचली आहे. गरिबांना न्यायहि महाग झाला आहे. धनदांडग्यांच्या हातांत राज्याचे निमंत्रण गेले आहे. अशा स्थितीत आपल्या देशाला समर्थ वनविष्याचा उपाय तरी काय ?

संरक्षणाच्या दृष्टीने पश्चिम किनारा रेल्वे तयार होणे जरूरीचे आहे. समुद्रकिनाऱ्याला शिवकालांतील किले दुरुस्त करून तेथें नेव्हीचे तळ उभारतां येण्यासारखे आहेत. दूर्घर नजर ठेऊन वेळ पडत्यास परच्यकाचा प्रतिकार करण्याच्या योजना द्या जुन्या ऐतिहासिक किल्यांवर उभारतां येतील. विजयदुर्ग, सिंधुदुर्ग, यांसारखे किले सैनिकाना स्फूर्त देतील. किला सांगे एक कहाणी हे प्रकरण अत्यंत वाचनीय झाले आहे.

देशाला उज्ज्वल भवितव्य प्राप्त होण्यासाठी सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक राशविहारी वोस आणि नेताजी मुमारचंद्र वोस यांचे एक सहकारी आशाद हिंद सेनानी जनरल जगज्ञाथराव भोसले यांनी देशाला **राष्ट्रीय शिस्त योजना** म्हणून एक योजना दिली होती. १९५२ मध्ये लोकसभेवर निवडून आल्यावर त्यांनी ही योजना निर्वासितांच्या मुलांमध्ये रावविली. अनेक प्रयोग करून त्यानी द्या योजनेचा दिली शहरांतील शाळांत विस्तार केला. पंडित जवाहरलाल नेहरू, सर चितामणराव देशमुख, गुलजारीलाल नंदा, नामदार शास्त्री, जनरल भिमग्या, जनरल करिअप्पा यांसारख्या लोकांनी द्या योजनेमुळे भारताची एकात्मता आणि

बल वाढेल अशी भोसले यांची सुती केली. देशांतील तरुण युवकांना शिस्त, राष्ट्राभिमान, दृढनिश्चय, आणि आपल्या देशासाठी सर्वस्वाची आहुती देण्याची तथारी ह्या गुणांचे शिक्षण दिले पाहिजे. पण आजच्या शिक्षणात ह्याच मोर्योंची उणीव आहे. सेनापति भोसले यांनी १९५४ ते १९६३ पर्यंत भरभराशीला नेलेली ही योजना पे. नेहरू, यांच्या मृत्यूनंतर, खंडीत करण्यांत आली. त्या योजनेचे तुकडे निरनिराळ्या राज्यांना नेंशनल फिट्नेस कोअर ह्या नवीन नावाने वाण्यात आले आणि त्या त्या राज्यांनी ह्या योजनेचे पुढे वारा वाजविले. अशा रीतीने एका देशभक्त सेनानीने राष्ट्राच्या भावी पिढ्यासाठी आपल्या अनुमवातून दिलेली अमोल भेट पायदगी तुडविली गेली. (सेनापति भोसले यांचे रोमहर्षक चरित्र आणि त्यांचे कार्य यावर मी स्वातंत्रपणे पुस्तक लिहिले आहे ते पहावें.)

नेताजी सुभापन्हंद्र वोस हे जर्मनीतून पूर्व आशियांत जाण्यापूर्वी ज. भोसले यांनी देशासाठी, स्वातंत्र्यासाठी लढू इच्छिण्यान्या हिंदी युद्धकैयांतून लोक निवळन घेतले होते. त्यांना त्यांनी प्रशिक्षण देऊन तयार केले. जे युद्धकैयी त्यांत सामील झाले नाहीत त्यांना युद्धकैयांतून चांगले अन्न मिळावे व त्रात होऊ नये अशी व्यवस्था केली. सुभापन्हाबूच्या आगमनानंतर हजारों लोक आय. एन. ए. मध्ये सामील झाले आणि त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था सर्वस्वी भोसले यांना पहावी लागे. अवघ्या तीन महिन्यात त्यांच्या कॅपमधून प्रशिक्षीत सैनिक वाहेर पडत असत. झांशीची राणी, वालसेना वगैरे इतर योजना यांनी लावेली रावाविल्या आणि प्रत्यक्ष इंफाल आवाडीवर लटांना त्याचा उपयोगहि झाला. सुभापन्हंद्र वोस यांच्या मंत्रिमंडळांत भोसले चीफ ऑफ स्टाफ ह्या हुद्यावर होते. जपानच्या पाराभवानंतर आझाद सेनेला शरणांगति स्विकारावी लागली. अशावेळी त्यांनी सैनिकांवरोवर राहण्याचा निर्णय घेतला. हिंदुस्थानांत आल्यावर आझादहिंदैसैनिकांच्या पुनर्वसनासाठी त्यांनी अहोरात्र कार्य केले, अन्यंत प्रतिकूल परिस्थितींत जनरल भोसले यांनी दाखविलेले थेंयै, असामान्य देशभक्ति, आणि कार्यनिष्ठा, यांचा अगदी जवळून परिचय त्यांच्या सहवासांत दीर्घ काल राहिल्यामुळे प्रस्तुत लेखकाला आलेला होता. कॅप्टन मा. कृ. शिंदे यांनी प्रस्तुतचा ग्रंथ 'संरक्षण शास्त्र आणि तंत्र' जनरल भोसले यांना अर्पण करून ह्या थोर स्वातंत्र्यसेनानीस त्यांच्या मृत्यूनंतर वावीस वर्पानी ही श्वदांजलि अर्पण करण्याचा मान मला दिला. श्री. शिंदे यांचे मी अभिनंदन करतो, आणि ह्या ग्रंथाचा महाराष्ट्रांतील विद्यार्थ्यांना फारच चांगला उपयोग होईल अशा योग्यतेचा तो आहे अशी खात्री देतो !

देशदेवो भव !

संरक्षण हा बहुमुखी विषय आहे. परंतु त्याचे मध्यवर्ती मुख म्हणजे राष्ट्रीय संरक्षण होय. राष्ट्रीय संरक्षण म्हटले की त्यात राष्ट्रसीमा, स्वातंत्र्य, लोकशाही आणि जनजीवन यांच्या रक्खणाचा समावेश होतो. हे लक्षात घेतले कीं संरक्षण या विषयाचे महत्व आणि व्यापी कोणाच्याही लक्षात येईल.

युद्ध मग ते कोणत्याही स्वरूपाचे असो, ते मानवी संस्कृती, शांतता आणि स्वातंत्र्य यांच्या मुठावरच धाव थालणारे असते. म्हणून युद्धविरोधी विचारांचा प्रचार करून युद्धाचा योग्य प्रतिकार करण्यास समर्थ होण्यासाठी शास्त्राव्वानिशी सैनिकसिद्धता करून संरक्षण व्यवस्था परिपूर्ण करण्यासाठी, त्या दिशेने प्रभावी प्रचार करणे हे लेखकांचे कर्तव्यच असते असे मी मानतो. त्याच जागीवेने आणि ‘देशदेवो भव’ या पवित्र भावनेने केलेला हा प्रपंच आहे.

आधुनिक युद्धाला ‘परिपूर्ण किंवा संपूर्ण युद्ध’ अशी संज्ञा दिली जाते. कारण ते केवळ सैनिकांपुरतेच मर्यादित राहात नाही. त्यांत सामान्य नागरिक, शेतकरी-कामकरी, कुशल अकुशल कारगीर, संघोधक, विज्ञानशास्त्रज्ञ आणि तंत्रज्ञ इत्यादि अनेकांचा कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे सहयोग असतो. अशा वहुव्यापी युद्धाप्रस्तूत वचाव करता यावा म्हणून संरक्षणशास्त्राची माहिती होण्यासाठी युद्धशास्त्रांगत आवृमणशास्त्राचीही माहिती असावी लागते. कारण आक्रमण आणि संरक्षण या एकांच नाण्याच्या दोन वाजू आहेत.

या पुस्तकात आनंदसंरक्षण आणि राष्ट्रसंरक्षण यांचा संवंध, संरक्षणकार्य, त्याची मूलतत्त्वे, युद्धप्रकार व डावपेच, इत्यादि विषयाची थोडक्यात परंतु सोदाहरण विवेचन करून विषय समजावून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्याच दृष्टीने विषयाची आखणी व मांडणी केलेली आहे. केवळ आवड म्हणून मिळेल त्या संधीचा आणि साहिंश्याचा उपयोग करून आक्रमण आणि संरक्षण या दोन्ही विषयांचा मी जो अभ्यास केला, त्याचा इतरनाही-विशेषतः संरक्षण या विषयाच्या विद्यार्थ्यांना उपयोग व्हावा, हा या पुस्तकलेखनामागील माझा उद्देश.

या ग्रंथलेखनाचावत, राष्ट्रसंरक्षणाची आरथा व तळमळ ही माझी प्रेरणाशक्ती आहे. त्या प्रेरणेने जें स्फुरले सुचले तेच मी लिहिले. त्यांत लाभालाभाचा विचार नाही. आजपर्यंत माझी लहान मोठी सुमारे १०६ पुस्तके प्रसिद्ध झाली. १. नव्याच पुस्तकांच्या अनेक आवृत्त्याहि निवाल्या. अथांग आणि अमर्याद ज्ञानसमुद्राचे मंथन करून मला लाभलेली मुख्य दशरन्ने म्हणजे १. सिनेमाशास्त्र आणि तंत्र, २. नाटकशास्त्र आणि तंत्र, ३. नाट्यसंहिता, ४. मराठी रंगभूमि-उगम आणि विकास, ५. मराठी वृत्तपत्रव्यवसाय आणि शास्त्र, ६. प्राचीन

चौदा

आणि अर्वाचीन युद्धविज्ञान, ७. पत्रकार आणि पत्रकारिता, ८. आधुनिक शस्त्राखे, ९. संरक्षणशास्त्र आणि तंत्र, आणि १०. तमाशा (लावणी) नृत्य—महाराष्ट्राचे शास्त्रीय नृत्य, हे ग्रंथ होत. तो दशग्रंथहार महाराष्ट्र शारदेच्या चरणी अपण करून मी माझ्या आयुष्याचे सार्थक झाल्याचे समाधान अनुभवीत आहे. *Shinde's Decitionary of Cine Art and Film Craft* हा एक इंग्रजी ग्रंथ आणि अनेक ओवीवद्ध धार्मिक पोथ्या व नाव्य लघुकथा संग्रहादि काही पुस्तकेही माझ्या लेखनखात्यांत जमेच्या वाजूला आहेत.

आभार !

मला उपयुक्त ठरतील असे ग्रंथ पुराविण्याच्या कामी पुण्याचे श्री. भाईसाहेब जगताप, M. A., G. D. Art आणि मुंबईचे एक अनुभवी लेखक, कवि व प्रकाशक श्री. गु. फ. आजगांवकर, श्रीराम पंडित यांनी फार मेहनत घेतली. संरक्षण या विषयावर मी ग्रंथलेखन करीत आहे असे कठतांच श्री. आजगांवकर यानी अन्यत महत्वाचे दुर्मिळ ग्रंथ आणि आपल्या संग्रहातील मला उपयोगी पडतील अशी कात्रणे भराभर आणून असा काही भडिमार केला की मला शेवटी 'पुरे पुरे' असे म्हणावे लागले ! त्यांचे आभार मानायला माझ्या. पाशी शब्दन्त्र नाहीत मग मी आभार मानूंतरी कसे ? पुस्तक रचनेबाबत पुण्याचे श्री. पी. जी. जाधव M. Sc. यानीही काही मौलिक सूचना केल्या. वायुदलाचे एक सेवानिवृत्त डेप्युटी अधिकारी एअर कॉमोडर दांडेकरसाहेब यानी पुस्तकाला छोटीशीच परं पुराविण्याच्या दोन बालबीरांनी, मी हे पुस्तक लिहीत असतांना युद्धीय वातावरणाची पार्श्वभूमी निर्माण केली, त्यावदल त्यांचाही उल्लेख केलाच पाहिजे. श्री. आजगांवकर यानी तर हे पुस्तक आपलेच समजून कळकळीने आणि तळमळीने अखेर प्रकाशनाचे वावतीतही पुढाकार घेतला. अर्थात् अशा या थोर मनाच्या निस्वार्थी मित्राच्या ओऱ्यावाली चिरडून जाण्यातच आनंद वाढणे स्वाभाविकच नाहीं का ? या ग्रंथलेखनासाठी मला अनेकांच्या विचारधनाचा उपयोग झालेला आहे. म्हणून त्या सर्वांचे आणि पुस्तकाची छपाई सुवक करणारे मुद्रक श्री. वि. ज. देसाई व त्यांचा कामगार वर्ग, यांचेही मनःपूर्वक आभार मानतो. महाराष्ट्र टाइम्स, नवशक्ति, तरुण भारत, मुंबई सकाळ यांचा साभार उल्लेख करणे मी माझे कर्तव्यच समजतो.

३१, खोताची वाढी,
मुंबई नं. ४००००४.
साप्टेंबर, १९८५.

सर्वांचा नम्र,
मा. कृ. शिंदे (ऑ. कॅन्ऱन)

संदर्भ साहित्य

१. विज्ञानबोध—संपादक—श्री. श्री. म. माटे (१९३४)
२. मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास—शिवराम महादेव परांजपे (१९३४)
३. लष्करी शिक्षण (पूर्वार्ध)—अं. ब. हेडाऊ (१९३४)
४. ब्रिटिश फायरिंग फोर्सेस—एलिसन हॉक्स (१९४०)
५. भारतीय संगीत भाग १ ला—प्रो. कृष्णराव गणेश मुले (१९४०)
६. विमानाच्या मान्याघासून रक्षण—कॅ. गो. गं. लिमये (१९४२)
७. कॅप्टन मोडक यांचे चरित्र—संपादक ग. सी. पेंडसे (१९४३)
८. जय हिंद—डायरी ऑफ ए रिवेल डॉउर ऑफ इंडिया उड्हथ धी रानी ऑफ झाशी रेजिमेंट (१९४५)
९. प्रिजनर्स ऑफ वॉर—आर. पी. हिंगोरानी (१९६३)
१०. गनिमी युद्धांत्राची मिमांसा—मूळ लेखक जेम्स क्रॉस, अनुवादक—माधव लिमये (१९६७)
११. भारताचा सैनिक इतिहास—(१९७३)
१२. सैनिक मनोविशान—श्री. पारीक (१९७८)
१३. एन. ऑफ मॉडन वॉर—रॉवर्ट पार्किन्सन (१९७९)
१४. भारतीय शास्त्रांचा उद्गम आणि विकास—डॉ. पंढरीनाथ प्रभू (१९८१)
१५. श्रीकांत कालेंकर यांचा लेख—(१९८४)
१६. ले. क. म. ग. अम्यंकर यांचा लेख—(१९८४)
१७. कर्नल रा. द. पळसोकर यांचा लेख—(१९८२) व भाषण (१९८४)
१८. व्हा. ऑ. आवटी यांचे भाषण—(१९८४)
१९. श्री. वसंत नगरकर यांचा लेख—(१९८५)
२०. डॉ. प. वि. वर्तक यांचा लेख—(१९८५)
२१. इतर काही संदर्भ त्या त्या ठिकाणीच दिलेले आहेत.
२२. शिवाय अनेक भाषांतील पुस्तके, वृत्तपत्रांतील माहिती वैगरे.

पत्रकार कॅप्टन मा. कृ. शिंदे

- १९३० पासून पत्रकारितेला सुरुवात, प्रगति, मौज, मनोरंजन, प्रेक्षक वैगैरे अनेक नियतकालिकात नियमित लेखन.
- १९३० सहसंपादक 'तिरंगी झोडा', मासिक.
- १९३२ संपादक 'शांती' सान्ताहिक.
- १९३३ सहसंपादक 'निर्भिड' सान्ताहिक १९३८ पर्यंत.
- १९३५ संपादक 'नवमत' मासिक, या मासिकातील श्री. शिंदे यांचा पहिला अग्रलेख, साहित्य सम्प्राण श्री. न. चिं. तथा तात्यासाहेब केळकर यांनी 'अर्वाचीन मराठी साहित्य' या ग्रंथाच्या उपसंहारात स्वमताच्या पुष्ट्यर्थ उद्धृत करून घेतला आहे. (पृ. क. ६०१-३)
- १९३८ संपादक 'भारती' मासिक.
- १९३८ संपादक 'रसिक' सान्ताहिक.
- १९४६ नियमित लेखन 'झंकार' योपण नांव का. न. डोळे, शिवाय धनुर्धारी सान्ताहिकांत 'पापमिया' या योपण नांवाने अनेक महिने लेखन. त्याच्यप्रमाणे प्रवासी (सान्ताहिक), नवे जग, वसंत, नवजीवन, लोकमान्य (सं. सावरकर), तारका (सान्ताहिक), करमणूक (सं. न. रा. जोशी), लोकसत्ता, महाराष्ट्र ग्राहीम्स, नवाकाळ, सुगंध, सत्यवादी इत्यादि अनेक नियतकालिकात स्तंभलेखन, नाट्य-चित्रपट ग्रंथप्रक्षिणे वैगैरे विपुल प्रासंगिक लेखन. मुंबईतील ५६ वर्षाच्या वास्तव्यापैकी सुमारे ४३ वर्षे पत्रकारितेशी प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष संबंध.
- १९७१, ६-१ एक ज्येष्ठ पत्रकार म्हणून मुंबई मराठी पत्रकार संघातर्फे शाल व श्रीफल देऊन सत्कार करण्यात आला.
- १९७८, २१-६ मुंबई मराठी पत्रकार संघाने समारंभपूर्वक सन्मान्य सभासदत्व वहाल करून एक पदक दिले.
- १९८१, २०-३ मुंबई महानगरपालिकेने महापौरांच्या हस्ते एक ज्येष्ठ पत्रकार म्हणून समारंभपूर्वक सत्कार करून, शाल, श्रीफल व एक पदक वहाल केले.

: १ :

मनुष्यप्राणी आणि संरक्षण संकल्पना

‘संरक्षण’ या विषयाचा विचार करताना संरक्षण ही संकल्पना माणसाला कधी व कां सुचली, हा प्रश्न आपल्यासमोर प्रथम उभा राहतो. आणि त्या प्रश्नाचा विचार करताना ‘माणूस’ तरी कधी उत्पन्न झाला असाहि एक विचार मनात येतो.

शास्त्रज्ञांच्या मते आपल्या पृथ्वीला जन्मून सुमारे दीड अब्ज वर्षे झाली असतील ! त्यापैकी निम्मी वर्षे जिवाला उत्क्रांती-व्यापारात मासा किंवा किंवा थेथपर्यंत पोचावयास लागली. उरलेल्या ७५ कोटी वर्षांपैकी नऊ दशांश वर्षे जीव स्तन प्राणी होईपर्यंत खर्ची पडली. तिथून एक कोटी वर्षांनी जीव मनुष्यरूप झाला. म्हणजेच सरासरी एविसमोच्या दर्जापर्यंत येऊन पोचला. त्या दर्जापासून पॉलिनिशियनपर्यंत येऊन पोचण्यास माणसाला दहा हजार वर्षे लागली. तिथूनच त्यालों काही संस्कृती प्राप्त झाली. म्हणजेच ‘मनुष्य’ या संज्ञेला मानवप्राणी जेव्हा पात्र झाला, तेव्हापासून तो आतापर्यंत त्याच्या दहा हजार पिढ्या होऊन गेल्या आहेत. अब्जावधि लोकांची एकाएक रांग अशा दहा हजार रांगा मजलदरमजल वर्तमानाकडे येऊन भूतकाळात विलिन झाल्या आहेत. परंतु या दीर्घ मालिकेतील शेवटच्या पाचसहा पिढ्यातच माणसाची इतकी प्रगती झाली. म्हणजे सुमारे ४ ते ५ लाख वर्षांपूर्वी खरा मनुष्यप्राणी पृथ्वीवर बाबूल लागला. आणि आशिया खंडात हिमालयाचे उत्तरेस, सैवेरियाचे दक्षिणेस, उरल पर्वताच्या पूर्वेस व चीनच्या पश्चिमेस जे मोठे पठार आहें, तिये मनुष्य उत्क्रांत होऊन जगभर पसरला, असे विद्वानांचे मत आहे.

नैसर्गिक शात्रू

प्रथमावस्थेतील माणसाला पहिला उपद्रव होऊ लागला तो निसर्गाचाच. कारण उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा हे त्याचे नैसर्गिक शात्रू होते. म्हणूनच, नैसर्गिक

अवस्थेतील माणसाला प्रथम प्रतिकार करावा लागला तो प्रत्यक्ष निसर्गाचाच. उन, पाऊस, थंडी या नैसर्गिक प्रहारांचा प्रतिकार करणे त्याला आमरक्षणासाठी भाग पडले. त्यासाठी त्याने डोके खाजवले आणि ज्या अवस्थेत तो जन्माला आला होता, त्याच अवस्थेत सावलीत अनावृत राहून उन्हाळ्यापासून वचाव करायला शिकला. पावसापासून व थंडीपासून रक्षण करण्यासाठी त्याने डोंगरातील गुहेत किंवा प्रचंड वृक्षांच्या ढोलीत आश्रय घेतला. आणि उवेसाठी थंडीवाच्यात त्याने जनावरांची कातई पांवरली. याच अवस्थेत त्याला 'संरक्षण' या संकल्पनेची जाणीव झाली असणे शक्य वाटते.

भूमिदुंदुभि

नैसर्गिक त्रास दूर करायला शिकला तरी अरण्यातील हिंस पश्यंपासून स्वतःचा वचाव करण्यासाठीही त्याने जरुर ती व मुचली ती व्यवस्था केली. हिंस पश्यंपासून वचाव करण्यासाठी, ते प्राणी जवळ न येता दूरच राहावेत अशी प्रथम त्याने व्यवस्था केली. त्यासाठी मोटमोळ्याने आरडाओरड करून हिंस पश्यंता भिविणे ही प्राथमिक मुरक्कायुक्ती त्याने योजिली. म्हणजे 'आवाज' हे त्याचे वचावाचे मूळ साधन वनले. त्या आवाजाची परिणामकारकता वादविण्यासाठी त्याने कृत्रिम साधनाची—नगाच्याची सोब केली. जमिनीचा एखादा तयार असलेला खड्डा वघून किंवा नवीन खोल खड्डा तयार करून लावर जनावराचे चामडे खुंच्या मारून ताणून बसवायचे आणि त्यावर काटीने प्रहार करून आवाज काढायचा हे ज्ञान त्याला झाले, तोंडी आणि चर्मवाद्याच्या जोड आवाजाने तो हिंस पश्यंता प्रतिकार करून स्वसंरक्षण करायला शिकला. मी इथे ज्या चर्मवाद्याचा उल्लेख केला तेच पुढे 'भूमिदुंदुभि' या नावाने उल्लेखिले जाऊ लागले. सामग्र्यनाच्या साथीला तेच चर्मवाद असे. सामग्र्यात त्या वादाचे जे वर्णन आढळते ते असे :

"भूमिदुंदुभिमाभजेत् । पश्यादग्निभ्रीयस्यार्धमन्तवेदिश्वभ्रस्य खात्-स्यात् । अर्धं चिह्नितं स्यात् । बालधानं पुच्छं देन वादयित्वा ।"

सारांश एवढाच की स्वसंरक्षण आणि स्वसंरक्षणाची साधने याची माणसाला त्याच्या प्रथमावस्थेपासूनच जाणीव झालेली होती, हे वाचकांच्या लक्षात यावे. माणसाने विस्तवाचा शोध लागला की गारगोटीवर गारगोटी शासून किंवा एवाद्या झाडाच्या फांदीवर दुसऱ्या झाडाच्या फांदीचे घर्षण होऊन उडालेल्या शिंगारीने त्याला योगायोगाने विस्तवाचा शोध लागला, यापैकी कोणतेही सत्य असो, तो शोध लागल्यापासून निसर्गांशी झगडणे त्याला वेरेच सोपे झाले एवढे खरे. कारण 'आवाज' ह्या संरक्षण साम्राज्याचा जोडीला त्याला 'आग' मिळाली. आगीने तो मोटमोठे जाळ पेटवून थंडीपासून आणि हिंस पश्यंपासून स्वतःचा वचाव करू लागला. शिवाय कज्चे मांस भाजून खाऊ लागला.

शोधांचे उगमस्थान

आता मी आणीचा शोध लावतो अशी प्रतिज्ञा करून काही माणूस आणीचा शोध लावायला वसल्या नसेल. तो शोध त्याला वरीलप्रमाणे काहीतरी नैसर्गिक घटनांच्या अवलोकनातून लागलेला असणे संभवनीय वाटते. आजपर्यंतच्या मानवी शोधांचा इतिहास पाहिला तर आपल्याला असे आढळून येईल की, शोधाचे उगमस्थान म्हणजे पुकळदा आकस्मिक प्रसंगाच असतात. आपल्या हातातील खरी नव्हाचे पाणी गायीच्या नाकात शिरल्यावर तिने माझे उसक्ळन जावे या एका साध्या आकस्मिक प्रसंगाने पेटन चब्राची कल्पना मुन्हव्या. हे जर आले नसते तर ते चक्र निदान ल्यावेली तरी निधाले नसते आणि गतीचा न्याय कल्पिता आला नसता. इतकेच नव्हे तर यंत्रसमूहाला जे भ्रमणसौकर्य लाभले ते लाभले नसते. काही निगद्याच कारणासाठी खण्डालेच जर अचानकपणे तेलान्ना झरा लागला नसता, तर पेट्रोलियमवर चालणाऱ्या मोटारी आणि विमाने आपल्याला दिसली नसती आणि त्यांच्यामुळे मानवी जीवनात जी क्रांती व प्रगती झाली ती झाली नसती. पण हे ज्यामुळे झाले तो तेलान्ना झरा कोणी मुद्दाम खण्णून काढला नव्हता तर आकस्मिक प्रसंगातुनच तो सापडला होता. कीटलीचे झाकण उडत आहे हे जेम्स वॅट याने सहज पाहिले. ते त्याच्या विशेषणे लक्षात भरले नसते, तर वाष्पशक्तीने चालणाऱ्या इंजीनाचा शोध लागलाच असता असे म्हणवत नाही. न्यूटनने झाडाचे फल पडताना पाहिले आणि त्या क्रियेचा विचार करता करताच त्याला आकस्मिकपणे गुरुत्वाकर्यणाचा शोध लागला. परंतु त्याने तो शोध लावावा म्हणून काही ते फल त्या दिवशी पडले नव्हते. त्या फलाच्या पडण्याच्या घटनेने न्यूटनच्या बुद्धीला आकस्मिक प्रेरणा मिळाली आणि तो शोध लागला. आइस्ट्राइनच्या सायेक्षतावादाच्या शोधाच्या वावतीतही तेच ! तर्कप्रज्ञेने नव्हे तर केवळ अंतःप्रज्ञेनेच लानी तो जगविरुद्धात शोध लावला. काही काही प्रसंगी काही काही निमिज्जने काही काही कल्पना मुन्हतात आणि त्यामुळे इतिहास घडून जातो.

संरक्षणशास्त्राच्या वावतीतही तसेच झालेले आहे, असेच आदिमानवाच्या प्राथमिक अवस्थापासून तो आतापर्यंतचा इतिहास पाहिला तर दिसून येते. परिस्थितीजन्य प्रसंगामुळे कल्पना मुन्हते आणि प्रेरणा मिळते. उन्हाने तापलेत्या माणसाने गुहांचा आश्रय घेतला, वृक्षांच्या छायेचा उपयोग केला आणि नदीच्या पाण्यातही तो हुंवू लागला. त्यामुळे उन्हाच्या त्रासापासून वचाव करता येतो हे त्याला कठले आणि ती ती त्याची वचाव सावरने वनली. अद्याच गीतीने अनुभवाच्या कुदीतून काही शाश्वत सिद्धांत जन्माला येतात त्याला शास्त्र आणि तंत्र म्हणतात.

संरक्षणशास्त्र

भारतीय विचारपरंपरेप्रमाणे शास्त्र म्हणजे कुटल्याही विचाराचे पद्धतशीर व्यवस्थित विचेचन. त्या पद्धतीत अंतःस्फूर्ती, प्रतिभा यांचाही समावेश होतो. ‘शास्त्र’ या शब्दात मूळ शब्द ‘शास’ या शब्दाने ज्ञान देणे, शिकविणे, नियमांचे पालन करायला लावणे,

नियंत्रण करणे, योग्य दिशा दाखविणे, चुकीची दुरुस्ती करणे, इत्यादि गोष्टी ध्वनित होतात. discipline हा शब्द शास्त्र या शब्दाच्या वराचसा जवळचा आहे. इंग्रजीतल्या science ह्या शब्दात शुद्धतर्कप्रश्ना, वस्तुनिष्ठता यांचा अंतर्भूव होतो. कालपरत्वे साधने व नांवे बदलली तरी त्यासंवंधीची मूलभूत तत्त्वे फारशी बदलत नाहीत. आक्रमण आणि रक्षण या बाबतीतही तसेच दिसून येते.

ग्रीक लोकांनी युरोपात जोराने शिरू पाहणाऱ्या तुर्कीच्या अंगावर पेट घेणाऱ्या पातळ द्रव्यांची पिंपे भरमरून ओतली आणि तेवढा एका विद्येवर त्यांची प्रगती खुंटवून टाकली. धर्मयुद्ध चालू ठेवणारांच्या अंगावर पेट्येते गोफणगुंडे फेकून त्यांच्या शत्रूंनी त्यांना दोनशे वर्षेपर्यंत पुढे सरकू दिले नाही. मोंगलांच्या शस्त्रसज्ज प्रचंड सामर्थ्यापुढे आपल्या केवळ गावांनी भाला - तल्वारधारी मूठभर मावळ्यांचा कसा निभाव लागणार? या विचारातूनच शिवाजीमहाराजाना दन्याखोऱ्यांच्या डोंगरी दुर्गम प्रदेशाचा उपयोग करण्याची कल्पना सुचली आणि तोच 'गनिमी कावा' त्यांना मराठी राज्याची स्थापना करण्याच्या कामी उपयोगी पडला.

समोरून लढाई करीत असतानाच पिण्ठाडीस कोपन्यावर अचानक हळा चढविण्याच्या एका सांख्या युक्तीने नेपोलियनने मोठमोळ्या युरोपीयन फौजा गारद करून टाकल्या. वावरनेही इत्राहीमवर थोड्याशा सैन्यानी जय मिळविला तोही पिण्ठाडीवर हळा करण्याच्या तंत्रानेच. हजारो मैलांपर्यंत युद्धाची आधाडी पसरली असताना प्रत्येक ठिकाणी थोडेथोडे जुजबी सेनासामर्थ्य ठेवून वाकीची आपली सारी शक्ती एके ठिकाणी जमा करावी आणि त्या सैन्याकृतीनिशी शत्रूच्या सैन्याच्या कोणत्यातरी एका वगळेवर अचानकपणे हळा करावा, म्हणजे कुचंचत रेंगाळत राहिलेल्या युद्धाला वेगळे वळण लागते हे जर्मन सेनापती मँकेन्सन याने सर्व लोकांना दाखवून दिले व नंतर त्याच्या शत्रूनीही त्याच्या त्या तंत्राचे अनुकरण केले. म्हणजे असे की, स्वतःचा वचाव करण्यासाठी किंवा आपला ठिकाव होण्यासाठी अमुकन्च हत्यारे, शशसामुग्री किंवा अमुकन्च कुमक मिळावी म्हणून अडून न वसता विशिष्ट प्रसंगीच्या मानसिक तंत्रीतून आयत्या वेळी सुचेल त्या युक्तीने आणि मिळेल त्या साधनसामुग्रीने प्रतिपक्षावर तुदून पडणे, हेच संरक्षणाचे एक तंत्र होऊन वसले असे इतिहास सांगतो. आमसंरक्षण आणि प्रतिकार ही जर यशस्वीपणे साधायाची असतील, तर शत्रूवर उसळून उटावे आणि आपल्या प्रहाराची त्याला भीती उत्पन्न करावी लागते, हे मुद्दा युद्धांच्या इतिहासावरून कलून येते. आणि त्या सर्व उदाहरणात विशिष्ट व्यक्तीची विशिष्ट परिस्थितील अंतःप्रश्ना हीच संरक्षणसूचक शक्ती असते असे आढळून येते. अंतःप्रश्ने अचानक डोक्यांत कशा कल्पना येतात आणि कशा युक्त्या सुचतात हे ज्यांना जाणून घ्यायचे असेल, त्यांनी डॉ. पंढरीनाथ प्रभू यांच्या 'भारतातील शास्त्रांचा उद्गम आणि विकास' या ग्रंथातील क. ३२ ते ४८ ही पृष्ठे अवश्य वाचावी.

स्वसंरक्षणासाठी सक्तीचे लष्करी शिक्षण

स्वसंरक्षणाचे शिक्षण देणाऱ्या जुन्या प्राथमिक संस्था म्हणजे आपले आखाडे. त्यांत कुस्तीचे डावपेच, लाढी, काढी, बोथाढी, गदगा-फरी, पट्टा इत्यादि प्रकारांनी स्वसंरक्षणाचे शिक्षण योग्य प्रकारे दिले जात असे. त्या पद्धतीना उत्तेजन दिले तर 'आमानं सततं रक्षेत्' या तत्त्वाचे पालन केल्यासारखे होईल. प्रश्न उरला तो राष्ट्रसंरक्षणाचा. प्रत्येक स्वतंत्र राष्ट्रात राष्ट्रसंरक्षण हा प्रश्न अल्यंत महत्वाचा समजला जातो. आपल्या देशातही त्या प्रश्नाला महत्व देण्यांत येतेच. त्यासाठी लष्कर, आरमार आणि बायुदल आपापल्या परीने सज असतातच, परंतु ते संरक्षण कार्य चालू राहाण्यावाढी प्रत्येक तरुण नागरिकाने हातभार लावावा लागतो. मी तर म्हणेन कीं १८ वर्षावरील प्रत्येक नागरिकाला काढी काळ तरी सक्तीने लष्करी शिक्षण देण्यात यावे. त्याने ल्याच्यां आयुष्यावर व ल्याच्या आचारविचारांवर अल्यंत इष्ट असाच परिणाम होईल आणि तो स्वतःचेच नव्हे तर राष्ट्राचेही संरक्षण करायला समर्थ टरेल.

माणूस आणि संरक्षण यांचे विस्तृत विवेचन येथर्पर्यंत झाले. यानंतर आपल्या युद्धपरंपरेचा आढावा घेऊन नंतर इतर विषयांचा विचार करू.

२ :

आपल्या युद्धपरंपरेचा आढावा

प्रहार, प्रतिकार आणि प्रतिप्रहार या मानवाच्या जन्मजात मूळ प्रवृत्ती आहेत, हे मी माझ्या ‘प्राचीन आणि अर्वाचीन युद्धविज्ञान’ या पूर्वप्रसिद्ध ग्रंथात विस्ताराने विवेचन करून सांगितेले आहे. युद्ध या प्रकाराचे मूळ स्वरूप व्यक्तीव्यक्तीच्या भांडणापासून दिसून येते. परंतु लासंवंधीचा अधिक खोल विचार केला, तर असे दिसून येते की, व्यक्तीव्यक्तीच्या भांडणात किमान दोन व्यक्तींचा तरी संवंध असतो. परंतु असेही एक युद्ध असते की लात माणूस स्वतःच स्वतःशी युद्ध करतो. म्हणजे असे की, जेव्हा माणूस आपल्या मनासारखे न ज्ञात्यामुळे असंत निराश होतो किंवा काही कारणामुळे संतापतो. परंतु दुमन्या कोणाचे काही पारीपत्य करू शकत नाही, तेव्हा तो स्वतःच स्वतःवर सूड उगविण्याचा प्रयत्न करतो. त्यात आपणच आपली मनगटे चावणे, वन्ने फाडणे, ढोके आपून घेणे असले प्रकार तो करतो. इतकेच नव्हे तर कधी कधी आनंदनाश करण्या पर्यंतही त्याची मजल जाते. तेच स्वतः स्वतःशी केलेले युद्ध असते. हा एक स्वतंत्र विचार वाजूला ठेवून भारतातील युद्धपरंपरेला कधी आणि कशी सुरुवात झाली याचा इतिहासाच्या आधाराने या प्रकरणात थोडक्यात आढावा व्यायाचा आहे.

कालपरव्ये हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचे वाग भाग कल्पून त्यांतील युद्धांची सविस्तर माहिती न देता चटकन कल्पना येईल अशी एक यादीच इथे देण्याचे ठरविले आहे.

१. वेदपूर्व काळ

या पहिल्या कालवंडात इंद्रबृत्रासुर युद्ध आणि दाशराज्ञ युद्ध हीं दोन महायुद्धे ठळकपणे आढळून येतात. ऋग्वेदात या युद्धाची माहिती आहे, लाअर्थी तीं युद्धे वेदपूर्वकाळात लढली गेली होती हे साधार सिद्ध होते. ऋग्वददर्शनमध्ये दाशराज्ञ युद्धाची जी माहिती मिळते ती अशी : एका वाजूला राजा सुदास आणि लाच्या विश्वद दुसऱ्या बाजूला १. कवि चायमान, २. राजा तुर्वश, ३. वैकर्ण राजे, ४. शिम्मु, ५. देवक, ६. शंवर, ७. भेद, ८. पक्षथ, ९. श्रुत आणि १०. कवय या बलांच्या राजांमध्ये घनघोर युद्ध होऊन त्यांत राजा सुदास विजयी झाला होते.

तिरकमठाधारी

२. वेदोन्तर काळ

या दुसऱ्या कालवंडात आर्य-असुर, आर्य-द्रविड यांची युद्धे आढळतात. आर्य जेव्हा (इ. पू. सुमारे ३५०० वर्षे) तिवेट, काश्मीर, नेपाळ मार्गे पंजाबच्या वाईने इंदु-स्थानात आले तेव्हा वाईत नाग, गरुड, वानर, क्रक्ष अशा ज्या जाती पुढे आल्या, त्यांच्याशी लडून त्यांना दक्षिणेकडे पियाळून लावले. आणि पुढे मोहैंजोदडो, हडप्पा आशी ठिकाणी वस्ती करून राहिलेले तेव्हाचे तेथील आश्र रहिवासी जे द्रवीड लोक त्यांची वस्तीही भूमध्य समुद्रा पर्यंत पसरलेली होती. त्यांनाही आर्यानी तिथून हुसकून दक्षिणेकडे लकडले. ते दानव व दैत्य या नावाने ओळखले जाऊ लागले. ते लोक हडप्पा, मोहैंजोदडो पावून गोदीवरीच्या काढापर्यंत पसरलेले होते.

आर्य इंदुस्थनात आल्यानंतर ते ज्या लोकांवरोवर राहू लागले, त्यांना ते असुर म्हणत. असुरांच्या राजाचे नंव होते 'वरुण'. हिमालयाच्या अंतर्भागात यश, किन्नर, गंधर्व वर्गारे लोकांची वस्ती होती. त्या भागाच्या दक्षिणेस आर्य राहात. त्यांना मनुष्य म्हणत, आणि त्यांच्या प्रदेशाला मनुष्यलोक म्हणत. तेव्हापायन देव आणि असुर यांचे संग्राम होत असत. त्या संपर्कात आर्यलोक द्रवीड, दानव, यश, किन्नर, गंधर्व, राक्षस, असुर, नाग इत्यादि लोकांशी आस्ते आस्ते मिसळू लागले व त्यांच्यात रोशीवेशी व्यवहारही होऊ लागले. आर्यानी अनार्यावर विजय मिळवला. याच काळवंडात सम्राट मान्याता व परगुराम हे महान योद्धे होऊन गेले त्यांचा, आणि रामरावण युद्ध, कौरवपांडव युद्ध, यादवांचे आपापसातील युद्ध (यादवी) यांचा समावेश होतो.

३. ऐतिहासिक प्रथम पर्व

यांत सम्राट अजातशत्रुचे वैशालीवरील आक्रमण, नन्द-मौर्यकाळ, हिंदुस्थानावरील सिंकंन्द्ररची स्वारी, चाणाक्याकडून नंदवंशसंहार, गुंगा-सातवाहन काळातील शक-सातवाहन युद्ध, वाकाटक-गुप्तकाळ, स्कंद गुप्ताचा हृणांवर विजय यांचा यांत अंतर्भवि होतो.

४. ऐतिहासिक द्वितीय पर्व

इ. स. ५०० ते ७०० पर्यंतच्या या कालखंडाला लक्ष्करीपेशाच्या हृशीने फार महत्व आहे. कारण याच काळात हुणांनी हिंदुस्थानावर आक्रमण केले. त्यावेळी राजस्थात, कुरुक्षेत्र आणि पंजाबमधील जनतेने दंड थोपटले होते. टाणेश्वरच्या हर्षवर्धनाने पुढाकार घेऊन टाणेश्वरचा विस्तार केला आणि तो उत्तर हिंदुस्थानचा सम्राट बनला. याच्याच काळात अखस्थानात इस्लामचा उदय झाला. अख लोक इ. स. ६४३ मध्ये इराण जिंकून हिंदुस्थानच्या सीमेपर्यंत आले आणि ६४४ साली त्यांनी सिंधवर चढाई केली आणि नंतर सिंध व मुलतान काबीज केले. हर्षवर्धनच्या मृत्युनंतर प्रतिहार, गढवाल, चंडेल, कलचुरी, सेन, पाल, राटोड, चालुक्य, चौहाण इत्यादि राजवंशांनी आपापले स्वतंत्र सुमे स्थापन केले. आसाम आणि नेपाळ-मध्येही नवीन राज्यकर्ते उदयाला आले. अर्थात् वरील सर्वांनाच कधी ना कधी युद्धाचा अवलंब करावाच लागला असेल.

भालाधारी

५. परकीयांचे आक्रमण

इ. स. ७०० ते १५०० पर्यंतच्या काळात महमद घोरी, गङ्गानीचा महमूद यांच्या स्वान्या, रजपूतांच्या आपापसात लढाया, पृथ्वीराज चौहाणचे शौर्य व पराभव, चंगीज-खानचा भारतात प्रवेश, १२९५ मध्ये अहळाउदीन खिलजीचे देवगिरीवर आक्रमण, १४५१ मध्ये वहलोलदान लोदीने दिल्ली घेणे या घटना घडल्या. सामान्यतः इ. स. ६४४ पासून १५५६ पर्यंत गङ्गानी, घोरी, गुलाम, खिलजी, तश्लघ, सय्यद आणि लोदी हे सात मुसलमान वंश हिंदुस्थानात दिल्लीच्या गादीवर आले. लद्दाईच्या नव्या पद्धती घेऊन वावर हिंदुस्थानात आला. राणा संगाने त्याच्याशी छुंज दिली, पण वावर विजयी ठरला. अकवराने चितोडवर चढाई केली व विजयामागून विजय मिळवले. उदयसिंहानंतर महाराणा प्रतापने अतुल पराक्रम केला, पुढे जहांगीर व शहाजहान यांची कारकीर्द सुरु झाली. आणि नंतर औंगंगजेवाला पत्ताचे छत्रसाल, मेवाडचा जयसिंह, महाराष्ट्राचे शिवाजी महाराज, पंजाबचे गुरुगोविंदसिंग; जोधपूरचा दुर्गादास इत्यादिनी लळून लळून जेरीस आणले. याच कालखंडात १३९८ साली तैमूरलंगाने भारतावर स्वारी केली होती.

६. महाराष्ट्राचे तेजस्वी पर्व

सतरांया शतकात मराठी शक्तीचा उदय झाला. विदेशीयांनी आणि परधर्मीयांनी हिंदुधर्माची ज्योत मालवण्याचा प्रयत्न करून पाहिला, परंतु ती ज्योत शिवाजी महाराजांच्या रूपाने अवलम्बत्या तेजाने परत प्रकाशमान झाली. त्यावेळी खुशीच्या मार्गाने मोंगल, आणि समुद्र मार्गाने पोर्टुगीज, डच, इंग्रज, फ्रेंच हिंदुस्थानांत घुसले होते. मोंगली सत्ता जात होती आणि इंग्रजी सत्ता येत होती असा हा संधीकाढ होता. १६८६-८७ मध्ये औंगंजेवाने काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि काश्मीर पर्यंत जम वसवला होता. या पर्वतील मुवर्णकाळ म्हणजे शिवशाही. १६५७ ते १६७९ पर्यंत सुमारे वीस मुख्य लढाया झाल्या. यांत प्रतापगडची, पावनबिंदीची, विंहगडची इत्यादि महत्वाच्या लढाया झाल्या. त्यापैकी प्रतापगडच्या युद्धाचे युद्धशास्त्राच्या दृष्टीने महत्व विशद करून सांगणारे एक स्वतंत्र प्रकरण पुढे वाचायला मिळेलच. याच कालखंडात शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वाराज्याची स्थापना केली होती.

दाळ तलवारधारी मराठा सैनिक

७. पेशवाई पर्व

या काळात शाहू आणि वाजीरावाच्या कारकीर्दीत सुमारे १४ लढाया झाल्या. लाचप्रमाणे १७४० ते ६० पर्यंत नानासाहेब पेशव्यांच्या काळात १५ लढाया, १७६१ ते ७४ पर्यंत मात्रवरावागासून सवाई मात्रवरावाच्या काळापर्यंतच्या ९ लढाया, १८०२ ते १८ पर्यंत म्हणजे वसईच्या तहानासून पेशवाईच्या अव्याप्तपर्यंत निदान पांचसहा लढाया झाल्या असतील.

८. युरोपियन व्यापारी पर्व

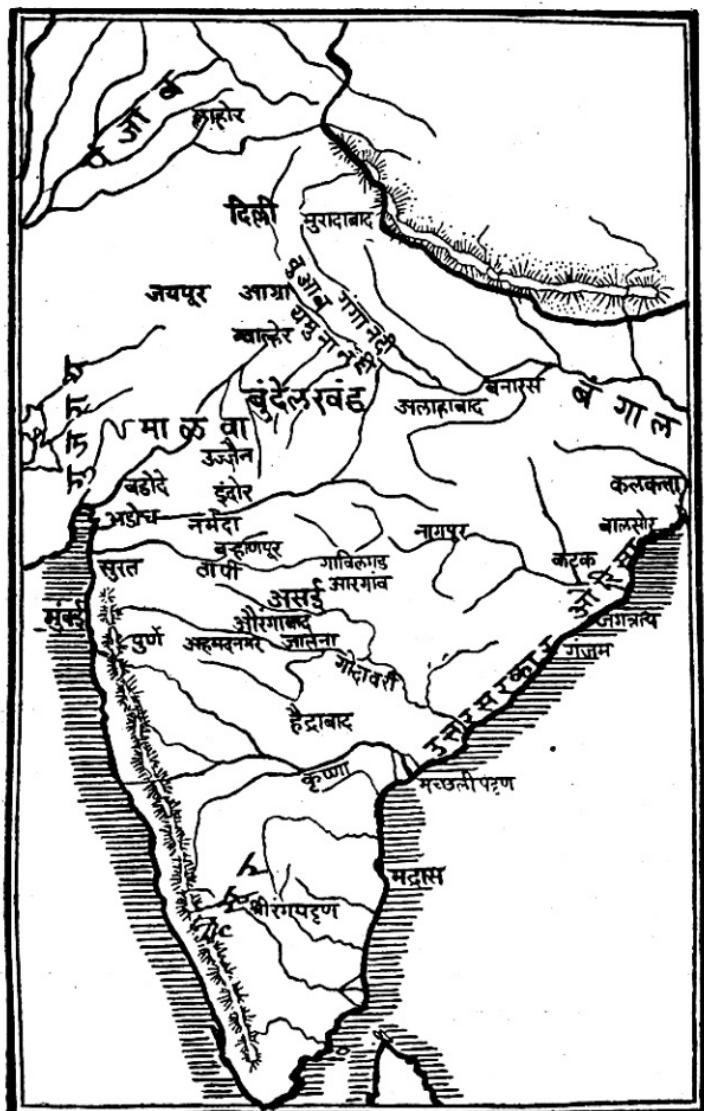
या काळात पोर्टुगीज, डच, इंग्रज आणि फ्रेंच यांनी व्यापाराच्या निमित्ताने हिंदुस्थानात प्रवेश केला. १४९८ मध्ये वास्तो डिगामाचे जहाज कालिकतच्या बंदरात आले. आणि अवध्या दोन वर्षांत पोर्टुगीजांनी कालिकतच्या राजाच्या संमतीने तिथे किळा उभा केला. शिवाय मंगलोर, गोवा, दीव, दमण, वसई वर्गारे भागात यांनी आपले आपन वळकट केले. आणि सागरावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली.

हिंदुस्थान एक धर्मशाळा

हिंदुस्थानात पोर्टुगीजांचा शिरकाव होऊन तें स्थिरस्थावर व गवर झालेले पाहून डचांच्या तोंडालाही पाणी सुटले आणि त्यानीही १५९८ साली हिंदुस्थानात प्रवेश केला.

हिंदुस्थानने लांचेही स्वागत केले आणि मग पोर्टुगीजां प्रमाणेच डचानीही मद्रास, बॅंगलौर, आगरा, सुरत, अहमदाबाद वैगरे ठिवाणी वर्खारीवजा किल्हे वांधले आणि आपला संसार शाटला. यामुळे युरोपीयनांना हिंदुस्थान म्हणजे एक धर्मसाळात्र वाढू लागली. भाकीरच्या

इंग्रज आले तेव्हांचा हिंदुस्थान

तुकड्यासाठी दोन कुऱ्यानी परस्परावर गुरगुरावे, त्या प्रमाणे पोर्टुगिज आणि डच यांची स्पर्धा मुरु झाली. तेव्हा दोघांच्या भांडणात तिसऱ्याचा लाभ होतो हे ओळखून इंग्रजांनी १६०० साली, हिंदुस्थानात व्यापार करण्याच्या उद्देशाने 'ईस्ट इंडिया कंपनी' स्थापन केली आणि १६०८ साली त्या मंडळीचे पहिले जहाज सुरतच्या बंदरात येऊन थडकले. त्यावेळच्या वाशशहाच्या क्षेपेने तिथेच त्यानी आपली वावारही वांधली. इतकेच नव्हे तर त्यानी समुद्रावर आणि भूमीवर पोर्टुगीज आणि डच यांचे अनुकरण करून १६६२ साली फ्रेंचानीही एक व्यापारी कंपनी स्थापन केली आणि १६७५ साली त्यानीही हिंदुस्थानच्या धर्मशाळेत पाँदेचरी येथे आपला सुक्राम ठोकला. १८ व्या शतकात हिंदुस्थानने भूमीवरील आणि सागरावरील युद्धकौशल्यात वरीच प्रगती व कौशल्य संपादन केले होते, परंतु इंग्रजांना सावलेली 'फोडा आणि शोडा' ची कपडनीती मात्र साध्य झाली नव्हती.

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी घ्वाल्हेरचे दौलतराव शिंदे आणि नागपूरचे रघोजी-राव भोसले या दोघांनी मिळून इंग्रजांशी सामना दिला, परंतु काहीना काही कारणाने इंग्रजांना हुसकून लावणे लाना शक्य झाले नाही. १८४४ साली वाडीच्या फोड सावंतानेही इंग्रजां विरुद्ध प्रथम उठाव केला होता.

९. स्वातंत्र्य युद्ध पर्व

इंग्रजांनी उत्तर भारत जिंकून आपली सत्ता स्थापन केली तेव्हा हिंदी जनतेला जाचक व अपमानित करणाऱ्या काही घटना घडल्या, त्यांतच काढतुसाच्या चिकिटपटीला डुकरानी व गायीची चरवी लावलेली होती व ती दातांनी काढावी लागे हे कारण मिळाल्यामुळे, हिंदी सैन्यातील हिंदुमुसलमान सैनिकांनी मेरठ येथील छावणीत इंग्रजांना उघड उघड विरोध केला आणि १८५७ साली इंग्रजांविरुद्ध शब्द उचलले. रातोरात ते क्रांतिकारक सैनिक दिल्हीला गेले तेव्हा तिथले सैनिकही त्या स्वातंत्र्येच्चु सैनिकांना सामील झाले. मेरठचा तोफवाना दिल्हीला आला आणि हां हां म्हणता त्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा वणवा भडकून देशभर पसरला. झाशीच्या राणीच्या आदेशानुसार आसपासचे शेतकरी, जमीनदार व वगैरे लोकही मिळेल ल्या हत्याराने इंग्रजांशी लळू लागले. परंतु झाशीची राणी लक्ष्मीवार्ह, तात्या टोपे, कुंवरसिंह हित्यार्दीच्या शौर्याचा उपयोग न होता अखेर त्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा बीमोड होऊन इंग्रजसत्तेचा पाया अधिक वलकट झाला. तरीही इंग्रजांच्या सत्तेविरुद्ध पेटलेली आग हिंदी जनतेच्या मनात सतत धुमसतत राहिली.

विसावे शतक नव्या स्वातंत्र्य चलवळीचा झेंडा फडकवीतच उदयाला आले. होमरुल चलवळ, स्वदेशीची चलवळ, परदेशी वस्तूवरील वहिकार चलवळ, असहकार, निरोधने, सत्याग्रह या साधनांनी अहिंसक लढा, तर शस्त्राने स्वातंत्र्य मिळविण्यावर विश्वास असणाऱ्या जहाल क्रांतिकारकांची उग्र चलवळ अशा दुहेरी स्वरूपात आपली पुरातन

युद्धपरंपराच व्यक्त होऊ लागली. दरम्यान १९१४-१८ पर्यंत पहिले जागतिक महायुद्ध झाले. १९१५ साली एक नात्यमय घटना घडली. वाचु रासविहारी वोस यांनी लोर्ड हार्डिंगवर वॉम्ब फेकला आणि ते राजा पी. एन. टागोर असे नांव धारण करून जपानला पसार झाले. तिथेंही त्यांनी आपल्या हालचाली चालविल्याच व्होस्या. त्यांच्या काही योजना आकार घेत होल्या.

१०. चलेजाव

१९३९ ते ४५ पर्यंत दुसरे जागतिक महायुद्ध पेटले आणि १९४२ साली झालेल्या 'चलेजाव-भारत छोडो' च्या ऐतिहासिक घोषणानंह झालेल्या आंदोलनाने, परकीय सत्तेविरुद्धच्या अहिंसक चलवळीने इंसक उग्र स्वरूप धारण केले. सारा देश खबर्कून उठला. दरम्यान रासविहारी वोस यांनी योकिओमधील एका हॉयेलात तेथील हिंदवासीयांची एक सभा वोलावून आपली योजना त्यांना समजावून सांगितली इतकेच नव्हे तर 'आझाद हिंद सरकार' स्थापन केल्याची घोषणादी केली.

११. आझाद हिंद सरकार व सुभाषचंद्र वोस

रासविहारी वोस यांनी आझाद हिंद सरकार स्थापन केले त्याच दरम्यान १९४१ साली एका अनपेक्षित वातमीने सांव्या जगाला आश्रयाचा धक्का वसला. मुभाषचंद्र वोस अचानक वेपत्ता झाल्याची ती वातमी होती. त्यांनी पठाणी वेशात कधी गाढीने तर कधी मोटारीने, तर कधी कधी पायपीट करीत कावूल गाठले. तिथून पुढे जर्मनी आणि जर्मनीहून पाणवुडीने ते ता. २० जून १९४३ रोजी योकिओला पोचले. तेव्हा तेथील आझाद हिंद सरकार व सुभाषचंद्र वोस

नेताजी सुभाषचंद्र वोस

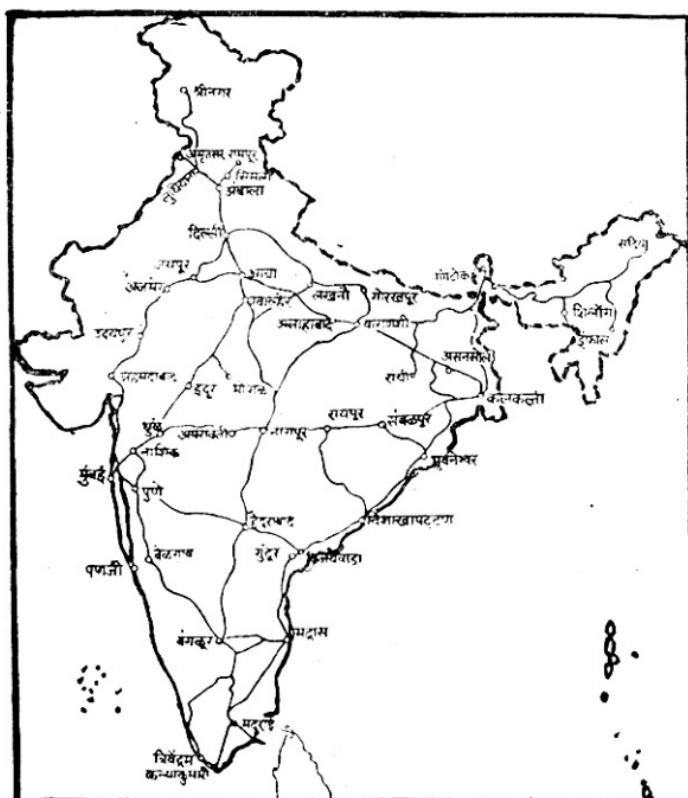

सेनापती भोसले (आझाद हिंद सेना)

हिंद चलवळीला नवीनच तेज चढले. १९४३ च्या जुलै महिन्यात आझाद हिंद फौजेचे सरसेनापती पद मुभाषचंद्रवूनी स्वीकारले, तेव्हापासूनच तेच हिंद सरकारचे व आझाद हिंद सेनेचे सर्वोच्च अधिकारी म्हणून काम करू लागले.

त्याधीं त्या सेनेचे संचालकत्व जनरल जगन्नाथराव भोसले यांचेकडे होते. कारण १५-२-१९४२ रोजी जपानने सिंगापुर घेटले तेव्हा ब्रिटिशांची तेथील हिंदी फौज जपान्यांच्या हाती सापडल्यामुळे ज. भोसले जपानमध्येच होते. ५९ हजार युद्धकैद्यां पैकी ५० हजार लोक आझाद हिंद सेनेत सामील झाले होते. ज. भोसले भारताला स्वतंत्र करण्याच्या प्रयत्नात केव्हा कुटे इंग्रजांच्या तावडीत सापडले व नंतर युद्धकैदी म्हणून त्याना लाल किल्ल्यात कसे डांबून टेवण्यात आले आणि तिथून त्यांची कशी मुटका झाली हा इतिहास रोमहर्षक आहे.

इंग्रजाविरुद्ध लढणारी अक्षाद हिंद कौज ब्रह्मदेशातील अरण्ये ओलंडून हिंदुस्थानाच्या इंफाल भागापर्यंत आली. कोहीमा व इंफाल भागात सुभापवाबूनी स्वतंत्र हिंदुस्थानाया शेंद्या फडकविला. परंतु दरम्यान जर्मनी आणि जपान, मित्र राष्ट्रांच्या

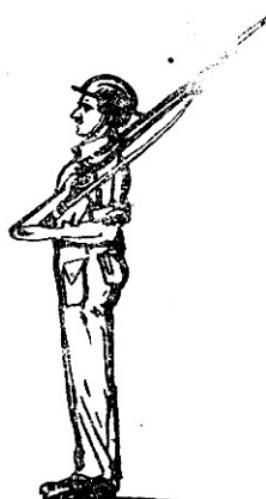

इंग्रज गेले तेव्हाचा हिंदुस्थान (भारत)

सामर्थ्यपुढे दुबळे ठरू लागले. आज्ञाद हिंद फैजेच्या जवानांना आणि आधिकाऱ्यांना अटक करण्यात आली. सुभाषबाबू विमानने जपानकडे गेले, तेवळ्यात महायुद्ध संपले आणि भारत पाकीस्तान अशी हिंदुस्थानची दोन स्वतंत्र राष्ट्रे बनवून इंग्रज निघून गेले. काश्मीरच्या सीमेवर परकीयांकडूक ज्या कटकटी मुरु झाल्या, त्या अजून थांवलेल्या नाहीत.

१२. स्वातंत्र्योत्तर पर्व

दक्षिणेत हैदराबादचा नवाब स्वतंत्र राहू पाहात होता. कासिम रझवी या नावाचा एक इसम 'रझाकार संघटना' स्थापन करून वेगळेच स्वप्न पाहत होता. परंतु हैदराबादला अद्येत भारतात विलिन होणे भाग पडले. इतर संस्थानेही पट्टापट भारतात विलीन झाली. पोर्टुगीज आणि फ्रेंच वसाहतीहि भारतात जमा झाल्या. नंतरच्या काळांत तीन भारत-पाकीस्तान युद्धे झाली आणि एक भारत-चीन युद्ध झाले. त्या प्रत्येक युद्धात भारतीय सैनिक आणि वायुदलातील लोक यांनी अतुल पराक्रम गाजविले. या युद्धात पाकिस्तानने काय काय युक्त्या लटविल्या कसे कसे पवित्रे वेतले आणि त्याचे डावपेच ओल्डवून भारतीय बहादुर जवानांनी त्यांना कसे पाणी पाजले हे पाहाण्यासाठी भारत-पाकिस्तान युद्धांचा सग्रह अभ्यास केला. पाहिजे. भारत पाकिस्तानच्या एका युद्धात तर भारतीय विमानदलाने आपले विशेष तेज प्रगट केले. म्हणूनच विश्वाच्या वायुदलाक्तीत भारतीय वायुसेनेला वरेच वरचे स्थान मिळाले. जेव्हा पाकिस्तानने आपल्या भूसेना, जलसेना आणि वायुसेना अशा तिन्ही शक्तीनिशी पश्चिमेकडे कच्छ, राजस्थान, पंजाब व जम्मू-काश्मीर या वाजूला आणि पूर्वेकडे पूर्व वंगालच्या वाजूला युद्धाची रणधुमाली माजविली तेव्हां भारतीय नौदलाच्या युद्धनौकांनी आणि वायुदलाच्या लटाऊ विमानांनी कराचीवर हळा करून भारतीय लटाऊ परंपरेची चुणुक दाखविली होती. लटाऊपासून इशान्य दिशेकडील नेफा भागावर परकीय आक्रमण झाले तेव्हा त्या वर्फाळ उंच ढोंगराळ भागातही भारतीय जवानांनी मोलांची कामगिरी वजावली.

आधुनिक सैनिक

स्वातंत्रप्राप्तीनंतर इंग्रजांशी असलेला भारताचा लडा संपला. परंतु आपल्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक, शैक्षणिक इत्यादी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात पक्षीय अभिनिवशाने, जातीय आणि धार्मिक अभिमानाने किंवा क्षुल्क मतभेदामुळे विविध स्तरावर आपापसात छोटेमोठे स्तरके उडतच असतात. ही आपल्या युद्धपरंपरेचीच सौम्य वाटणारी परंतु अनर्थ आणि राष्ट्रीय हानी करणारी उदाहरणेंच नव्हेत काय? भारतीय युद्धपरंपरेची ही केवळ तोंड ओळख झाली. यांतूनच आपला लक्षकी इतिहासही कळून येतो. आणि संरक्षणशास्त्राच्या अभ्यासाला तो फार आवश्यक असतो. वास्तविक इतिहास हा एकच विषय असतो. लक्षकी, सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक या त्याच इतिहासाकडे बघण्याच्या विविध दृष्टी आहेत. या सर्व दृष्टीनी होणारे ज्ञान तेंच इतिहासाचे खरे दर्शन होय. या पुस्तकांतील मुख्य विषयाची माहिती होण्यापुरतेच द्या प्रकरणात युद्धपरंपरेचे थोडे विवेचन केले. पुढील प्रकरणात युद्धतंत्र आणि युद्धाची मूलतत्वे यांची माहिती घेऊ.

३ :

आधुनिक युद्ध-तंत्र आणि मूलतत्त्वे

युद्धतंत्र म्हणजे युद्धशास्त्राचाच एक अंगभूत भाग. युद्धशास्त्र हा विषय अल्पत व्यापक आहे. कारण ते अस्तीत्वात असलेल्या सर्व शास्त्रीय ज्ञानाने भरलेले असते. पूर्वी हिंदुस्थानी सैन्यात केवळ शारीरिक बलकटपणालाच विशेष महत्व देऊन सैनिकांची व सेनाधिकाऱ्यांची निवड मुख्यतः होत असे. अर्थात त्या प्रथेमुळे द्यक्षिणीच्या शैक्षणिक, वौद्धिक व मानसिक वावीकडे फारसे लक्ष दिले जात नसे. तसे करण्यात हिंदी सैनिक अगर सेनाधिकाऱ्यांची विटिश सैनिकांपेक्षा किंवा विटिश अधिकाऱ्यांपेक्षा अधिक लायक ठरून तो वरच्छट होऊ नये हा एक महत्वाचा हेतु विटिश मुस्तदाचा होता असेल. परंतु आजकाळ शिक्षणात ज्याप्रमाणे 'मुलांचे मानसशास्त्र' या विषयाला महत्वाचे स्थान असते, तो एक लाप्रमाणे मैन्यात 'सैनिकांचे मानसशास्त्र' हा विषयही महत्वाचा मानला जातो. तो एक नवा दृष्टिकोण आहे आणि त्यासंबंधीची जरूर तेवढी माहिती आठव्या प्रकरणात मिळेल.

अस्तित्वार्थ विग्रह

अस्तित्वार्थ विग्रह हे युद्धशास्त्राचे मूळ असून मानवी जीवनाचे स्वरूपही त्यांत प्रतिविनीत होते. आर्थलोक जेव्हा उत्तरध्वावाकङ्क्षन दक्षिणेकडे उत्तरत आले तेव्हा त्यानी मिंधुनदीच्या आसपास वस्ती केली. तेव्हा त्यानी काय केले? स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्या-साठी त्यानी तेशील आव रहिवासी जे द्रवीड लोक, त्यांच्याशी त्यानी युद्ध केले आणि त्यांना दक्षिणेकडे पिण्याळून लावले. म्हणजे 'अस्तित्वार्थ विग्रह' हेच तत्व त्यानी आचरणात आणले हे एक ऐतिहासिक सत्य आहे.

वेद, पुराणे आणि नीतिशास्त्रादि ग्रंथ पाहिले तर त्यांत युद्धशास्त्र विषयक आणि युद्धतंत्र विषयक ज्ञान कितीतरी विखुरलेले आहे असे आढळून येते. नानाप्रकाराची शर्ते आणि अब्दे, व्यूह, संधि-विग्रह विचार, शल्यतंत्र, संभारयोजना इत्यादिसंबंधाने वरेच

ज्ञान यात सापडते, नुसरी तरवार किंवा घोडा हे विषय घेतले तर तरवारीचे असि (दीर्घासि म्हणजे लांबट तरवार) आणि कृती (म्हणजे आखूड तरवार-खंडा) असे तरवारीचे, आणि सती (धावणारा) हय (चपळ) आणि वाजी (सशक्त) असे घोड्याचे सूक्ष्म भेद दर्शविलेले आढळतात. संधिप्रकार सांगताना दंडोपनत, कोशोपनत, देशोपनत म्हणजे सैन्य देऊन, द्रव्य देऊन किंवा मुक्ख देऊन करावयाचे तह असे प्रकार केलेले होते. वाजीशिक्षा अथवा अश्वविद्या, हस्तीपरीक्षाविद्या अशी छोटीछोटी शास्त्रेही रचलेली होती, अशा शास्त्रांत पक्षीविद्येचाही समावेश असे. यावरून युद्धातील एक तंत्र म्हणून संदेशांची देवाणघेवाण करण्यासाठी कवुतरासारख्या पक्ष्याचा उपयोग करून घेण्याची प्रथा होती हे आणण सहज समजू शकतो. फॅक्टोर्जमन युद्धात कवुतरांचा असा उपयोग करून घेतला होता हे सर्वश्रुतत्त्व आहे.

आजकाळ यंत्रमय आणि तंत्रमय आधुनिक युद्धे लढली जातात. अर्थात् युद्धाचे स्वरूप बदलले आणि त्याप्रमाणे युद्धाचे तंत्रही बदलले. क्षेपणाक्के निशाल्यापासून त्यांना तोंड देण्यासाठी नवीन तंत्र निघाले. त्या तंत्राप्रमाणे क्षेपणाक्कांचा गतिरोध करणे आणि मार्गांतर त्यांचा प्रतिक्षेपणाक्कांनी ठेंद करणे, हे तंत्र अंगिकारणे भाग पडले, परंतु विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी महत्वाची गोष्ट ही की, मी इतरत्र म्हटल्याप्रमाणे युद्धाची मूलतत्त्वे-मात्र फारशी बदलेली नाहीत. श्री शिवाजी महाराजांनी गणिमी काव्यानी लडाया केल्या, तर आता पार्थिजन आणि गुरिला तंत्राने लडाया होतात. म्हणजे काय?— स्वरूप तंत्र, पद्धती त्याच, फक्त शब्द बदलले!

युद्धशास्त्र, युद्धतंत्र, युद्धकला, युद्ध(रण)नीती हे शब्द वेगवेगळे वावळे तरी ‘युद्धशास्त्र’ या एकाच शब्दात त्या सर्वांचा समावेश होऊ शकतो. कारण युद्धकला व युद्धनीती यांच्या नियमांची शास्त्रयुद्ध मांडणी म्हणजेच युद्धशास्त्र आणि तंत्र होय.

प्रहार आणि प्रतिकार म्हणजे आक्रमण आणि संरक्षण आया युद्ध या एकाच नाण्याच्या अविभाज्य अशा दोन वाजू आहेत. त्या परस्परापासून अल्पा करताच येत नाहीत. कधी आक्रमणासाठी युद्ध करावे लागते, तर कधी संरक्षणासाठी युद्ध करावे लागते. तर कधी संरक्षणासाठीही आक्रमण करणे भाग पडते.

युद्धे—तेव्हा आणि आता

पूर्वीची युद्धे आणि आताची युद्धे यांत अश्वरथः जमीन-अस्मानाचा फरक पडलेला आहे. पूर्वीचे चौदा चौकड्यांचे सम्राट किंवा महाभारतीय युद्धकालीन अठरा अशौहिणी सैन्याचे सेनापती यांची कामगीरी आणि आताच्या सेनापतीचे युद्धकौशल्य यांची तुलनाच होऊ शकत नाही. पूर्वीची युद्धे पूर्णपणे मानवी शक्तीवर आणि द्वार्यावर अवलंबून असत, तर आता मानवीशक्ती तर असतेच शिवाय जोडीला यंत्रशक्ती आणि तंत्रविद्याही असते. पूर्वी

युद्धाला तोंड लागले की, दोन्ही पक्षांची सैन्यदले समोरासमोर येत, त्यामुळे कोणाचे किती पायदल आहे, घोडदले कुटेकुठे व कशी उभी करून टेवली आहेत, त्याचप्रमाणे गजसेना किती आहे आणि रथसेना कुठे आहे, हे परस्पराना सहज समजू शकत असे, आणि दोन्ही पक्ष त्या त्या प्रमाणे आपापले ध्यूह रचून डावपेच आस्वीत असत.

कौरव-पांडव परस्परांची लढाईसाठी कुरुक्षेत्रावर सज्ज झाले, तेव्हां आपल्याला कोणाकोणाची लढावे लागणार हे कलले पाहिजे असे म्हणून, अर्जुनाने आपल्या रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्येमध्य नेऊन उभा करण्याची विनंती श्रीकृष्णाला केली आणि कृष्णानेही ती

विनंती मान्य केल्यामुळे अर्जुनाला कौरवसैन्यातील योध्यांची कल्पना आली, हे भगवद्गीतेच्या पहिल्या अध्यायातील २२ ते २५ श्लोकांत वर्णिलेले आहे. तेव्हाची आणि आताची दलणवळण व परिवहन योजना यांतही महत्वाचा फरक पडलेला आहे. पूर्वी थोडेस्वार आणि सांडणीस्वार यांच्यामार्फत संदेशांची देवाणग्वेबाण होत असे. आता तारायत्रे, यिनतारायत्रे, रेहिओ वगरे आधुनिक यांत्रिक सोरी असतात. पूर्वी दिवसभर चकमकी उडाल्या की सूर्यास्तानंतर लळाई थांवत असे. सिंकंदराच्या काळापासून इ.स. १९१४ च्या महायुद्धापर्यंत थोड्याफार फरकाने अशीच परिस्थिती होती, आतांच्या युद्धाला दिवस आणि रात्र असा भेद माहीत नसतो. काळमर्यादेच्या वावतीतही तसेच.

धनुर्धारी

युद्धकालमर्यादा

इत्राहिम लोदीच्या अफाट सैन्याविरुद्ध १५२६ साली वावराने जो लळा दिला तो सहा तासात संपल्य होता, मराठे विरुद्ध अहमदशहा अब्दली यांचे पानिपत येथे जे तिसरे युद्ध झाले ते दिवसभरात संपले. नेपोलियन वोनापार्ट्ना व त्याच्या फ्रेंच साम्राज्याचा निकाल लावणारे १८१५ चे वार्षिक युद्धसुद्धा दिवसभरही चालले नाही.

परंतु १९१४ च्या पहिल्या जागतिक महायुद्धापासून युद्धक्षेत्र वाढले, युद्धकाल वाढला, युद्धतंत्रात वदल झाले आणि एकंदर युद्धाचाही वेग वाढला. अर्थात् त्या प्रमाणात मेनार्नांच्या समस्याही वाढल्या. युद्धक्षेत्राची व्यासी महासागरांच्याही पलिकडे गेल्यामुळे संदेश व दलणवळण संस्थेचे स्वरूप वदलले, विमाने आल्यावर तर हवाई नियंत्रणाची आणि हवाई

युद्धाची समस्या वरीच चिकट झाली. १९३९ साली पेटलेले दुसरे जागतिक महायुद्ध १९४५ साली अचानक थांवले आणि ते संपले असे वाटले. परंतु त्या काळी आणि नंतर युद्धतंत्राला वैगलीच कलाटणी मिळाली. अमरीकेने १९४५ साली जपानविरुद्ध अणुरॉम्ब वापरला आणि एका अमोघ व अपृथ्वी शक्तीचे दर्शन जगाला घडविले. त्यांनुनच सध्याच्या आधुनिक युद्धाचे स्वरूप आणि तंत्र विकसित झाले आणि खांबाला खांदा लावून लढलेली रशिया आणि अमेरिका ही दोन राष्ट्रे परस्पराकडे साथांक वृत्तीने पाहू दागली. त्या दोन राष्ट्रांमध्ये निर्माण झालेली सत्तास्पर्धा व शास्त्रस्पर्धा आता येण अंतराळापर्यंत पोचली आहे.

परिवर्तनशील युद्धतंत्र

जुने संरक्षणतंत्र मागे पडून नवीन संरक्षणतंत्र अस्तित्वात आले. दालतखारीने होणाऱ्या लट्टाईतील संरक्षणपद्धती, वंडुकातोफानी युद्ध होऊ लागल्या पासून निश्चयोगी ठरल्या, आणि युद्धात क्षेपणाचे वापरली जाऊ लागली. तेच्छापासून अल्याहुनिक म्हणता येतील अशा युद्धपद्धती आणि संरक्षणपद्धती आल्या. युद्धात वापरली जाणारी शस्त्रांचे वदलली की युद्धतंत्र आणि संरक्षणतंत्रही आपोआपच वदलते. युद्धशास्त्राची मूलभूत तत्त्वे फारदी वदलत नसली, तरी संरक्षणतंत्र वदलू शकते. कारण ते परिवर्तनशील असते.

यंत्रसामग्री आणि युद्धतंत्र

पंचवंदात पसरलेले युद्धक्षेत्र दृश्याला दिसत नाही. म्हणून वंदिस्त कार्यालयात वसून युद्ध खेळाऱ्या मोटमोठ्या सेनापतींना रेडिओ, रडार, ऐलिफान, ऐलिविजन, कॉम्प्यूटर इत्यादि यंत्रसामग्रीवर अधिकाधिक अवलंबून राहावे लागते आहे. हीं साधने नाढुस्त किंवा दुरुस्त झाली तर हे सेनापती आंधले, वहिरे व मुकेच होतील! सध्याची अंतराळ क्षेत्रातील प्रगती आणि भावी युद्धासाठी विकसित केली जाणारी तंत्रपद्धती लक्षात घेताती विकट अवस्था निर्माण होणे अद्यक्षय वाटत नाही.

आता यापुढे महायुद्ध झालेच तर त्याची व्याखी अंतराळात हजारो मीटर्स उंची पर्यंत वाढेल यांत थंका नाही. अशा अंतराळयुद्धात प्रत्येक पक्षाला काही नवीनच संरक्षण-तंत्र वापरावे लागेल हे उघडच आहे. कारण अशा अंतराळयुद्धात जे राष्ट्र हेरेल त्याला स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्वाची टिकिंग करीण जाईल. रशियाने अंतराळात सोडेलेल्या उप-ग्रहामुळे आणि अमेरिकेच्या अंतराळविमानाने तशी थंकाद्यक परिस्थिती निर्माण शाल्याची धान्ती अनेक राष्ट्रांच्या मनांत घर करून आहे. अमेरिकेच्या १९४५ च्या अण्वस्त्राच्या स्फोटानंतर आपण लक्षी क्षेत्रात त्या राष्ट्रांच्या मागे राहून चालणार नाही हे जागून रशिया वेगाने कामाला लागला. थोड्याच अवधीत त्याने अण्वस्त्राचे शास्त्र आणि तंत्र आप्सदात केलेच शिवाय अमेरिकेच्या तोडीचे अण्वस्त्रायुक्त आरमारही उभारले. येथीपर्यंतच रशिया थांवला असतो तर अंतराळ हे युद्धक्षेत्र वनण्याचा धोका निर्माण झाला

नसता, परंतु ४ आक्टोबर १९५७ रोजी रशियाने अंतराळात 'स्पृहनिक' हा ल्होटासा उपग्रह सोडून अंतराळावर कवजा मिळविण्याच्या महत्वाकांक्षेची अप्रत्यक्ष सूचनाच दिली असे अनेक राशींना वाढू लागले. वातावरणाच्या पलिकडे पोचणारे अग्निवाणसामर्थ्य रशियाने प्राप्त केलेले पाहून अमेरिका काय स्वस्थ बसेल? छटा! त्यावेळचे अमेरिकेचे अध्यक्ष जॉन केनेडी यानी ल्योच जाहीर करून टाकले की येत्या १० वर्षांत आमचा माणूस आग्नी चंद्रावर नेऊन उभा करूनच! तोपर्यंत रशिया अग्निवाण विद्येत भराभर प्रगती करीत होताच. त्याने युरी गागारीनला अंतराळात नेऊन आणले. निर्मनुष्य याने चंद्रापर्यंत पोचविली. त्या प्रगतीमुळे अंतराळ विज्ञानात अमेरिका मागे पडत आहे असे जगाला वाढू लागले.

परंतु अमेरिकन शास्त्रज्ञ स्वस्थ बसले नव्हते. जुलै १९६९ मध्ये त्यांनी आपली माणसे 'सॅट्रन' या ब्राह्मण अग्निवाणावर स्वार करून आणि 'अपोलो' या अद्भुत यानांत वसवून चंद्रावर उत्तरवून आणलीच. अर्थात अमेरिकेने रशियाला अंतराळस्पर्धेत पुन्हा एकदा मागे याकले.

महत्वाच्या गोष्टी

मात्र या अंतराळस्पर्धेतून पृथ्वीवरील हवामानाचे अंदाज वर्तवणाऱ्या आणि जलद व अचूक संदेशवाहन करणाऱ्या कृतिम उपग्रहांची निर्मिती झाली. पृथ्वीवरील सेनाप्रमुखांना हजारो किलोमीटर्स अंतराळस्पर्धेत पोचणारी दृष्टी व सूक्ष्म श्रवणशक्ती देणारे कान प्राप्त झाले. युद्ध मठेटे असो अगर लहान असो, ते जिंकायचे असेल तर आधी काही गोष्टीकडे लक्ष पुरवावे लागते. त्या गोष्टींची माहिती पुढे मिळेलच.

प्रतिपक्षाची लक्षकी शक्ती, त्याची साधनसामुदी वैगैरे वावतची माहिती मिळवायला गुप्तहेर यंत्रणा अस्यंत उपयोगी असते. म्हणूनच अमेरिकेच्या सी. आय. ए. आणि रशियाच्या के. जी. वी. शावांच्या गुप्तहेरांने जाले जगभर पसरलेले असते. परंतु जेव्हा युद्धाला तोंड लागते तेव्हा प्रत्यक्ष युद्धभूमीवरील हालचाली व डावेपेच यांना सेनापतींच्या दृश्याने अधिक महन्व असते. ती माहिती कळावी म्हणून उंचउंच टेकड्या व डोंगरमाथे यांचा फार उपयोग होतो. म्हणूनच असे भूभाज अगोदर जिंकण्यासाठी कुशल सेनापतींची खग्यपट चाललेली असते. डोंगर आणि डोंगरी किले यांना म्हणून फार महन्व असते, ते महन्व आजच्या अणव्याप्त युद्धातही कमी झालेले नाही. कारण अशा उंच मोक्याच्या जागावर उत्तम मोर्चेवंदी करता येते इतकेच नव्हे तर, शत्रुप्रदेशावर तोफा डागायलही अशा उंच जागा अतिशय सोर्थीच्या असतात. परंतु अशा उंच जागा, टेकड्या किंवा डोंगर सर्वच ठिकाणी असतातच असे नाही. म्हणूनच हवेंत उंच उडण्याचा शोध लागल्यापायन विमानांचे महन्व वाढत गेले आणि आवुनिक युद्धतंत्रात विमानांना अग्रस्थान प्राप्त झाले. म्हणूनच एका खंडातून दुसऱ्या खंडात अणव्यांचा मारा करू शकणाऱ्या

वेगवान जेट विमानांना आधुनिक संरक्षण व्यवस्थेत अनन्यसाधारण स्थान देण्यात येते. त्यावरही मात केली ती अग्निवाणीची ! याच अग्निवाणीच्या जोरावर अमेरिका, रशिया आणि इतर काही राष्ट्रांनी सोडलेले उपग्रह फिरत आहेत. यांत भारताचा आर्थभट, भास्कर, रोहिणी इत्यादि उपग्रहांचाही समावेश होतो.

प्रचंड मर्मस्थळे

अमेरिकेचे व रशियाचे काही उपग्रह सुमारे ३५००० किलोमीटर्स उंचीवरून झरण करणारे असल्यामुळे ते पृथ्वीच्या काही भागावर स्थिर नजर ठेवू शकतात. ते निरनिराळी कामे करीत असतात. काही हवामानाची माहिती पुरवितात, काही विमानांना व जहाजांना मार्गदर्शन करतात, काही टेलिफोन-टेलिविजनचे दृश्यवलण जगभर प्रसारित करतात तर काही हेरिगिरीही करणारे असतात. काही टेलिविजन कॅमेर्यांची नजर इतकी सूखम असते की पृथ्वीवरील वारिक सारिक घटना येणून ते सर्वंधित राष्ट्रांना पुरवू शकतात. म्हणजे या वड्या राष्ट्रांपासून पृथ्वीवर काहीच लपविता येण्यासारखे राहिलेले नाही असे म्हणजे वावगे ठरू नये.

या उपग्रहांमुळे या दोन राष्ट्रांच्या हाती अपार शक्ती आलेली आहे, यात शंका नाही. या शक्तीच्या जोरावर साता समुद्रावर संचार करणाऱ्या बलाढ्य युद्धनैकांचे आणि जगभर विखुरलेल्या आपल्या सेनाद्यांचे त्याच प्रमाणे आकाशात भराऱ्या मारणाऱ्या प्रचंड विमानांचे नियंत्रण तीं राष्ट्रे करू शकतात. अर्थात् हे उपग्रह म्हणजे या या देशांची महत्वाची मर्मस्थानेच बनली आहेत.

मारक उपग्रह

वरील प्रकारचे उपग्रह युद्धाचा मागोवा घेण्यास व नियंत्रण करायला उपयुक्त असतात. ते आपोआप वंद प्रडले तर नवे पाठवता येतात. परंतु प्रतिपक्षाने आपले उपग्रह अचानक निकामी केले तर? हीच अमेरिकेला चिंता वाढत होती. कारण अंतरळात असलेले आपले उपग्रह निकामी करणारे “मारक उपग्रह” रशियाने सोडल्याचे अमेरिकेला आढळून आले. त्यावर रशियाने हूं कीं चूं केले नाही. रशियाच्या उपग्रह उडुणाऱ्याचे सर्व कार्यक्रम संरक्षण खात्यामार्फत चालतात. गुप्तता हे रशियन पद्धतीचे अविभाज्य अंग आहे असे म्हणतात.

अमेरिकेचे अग्निवाण उडुणाऱ्याचे कार्यक्रममात्र जाहीरपणे होतात. कारण ते ‘नासा’ (नॅशनल एरोनॉटिक ऑफिस स्पेस ऑर्डमिनिस्ट्रेशन) तरफे होत असतात. ‘कोलंबिया’ अंतराळ विमानाचे उडुण झाले त्यांत हवाईदलाचा प्रभाव फार होता. त्या विमानात हवाईदलाने आपणास हंवे तसे बदल करवून घतले. संरक्षणाच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरतील

असे 'विंग वर्ड' सारखे हेरगिरी करणारे मोठे उपग्रह अमेरिकेने पृथ्वीभोवती सोडले आहेत. त्यासाठी वापरले जाणारे टिट्यान, टिट्यान-सैंटॉर, अटलास-सैंटॉर सारखे अग्निवाण एकदा वापरले की नष्ट होऊन जात. किंवा कधी कधी मध्येच कोसळत. त्यामुळे प्रत्येक अग्निवाणसाठी केलेला सुमारे साडेसात आठ कोटी डॉलर्सचा खर्च फुकट जात असे. म्हणूनच पुन्हा पुन्हा वापरता घेणारे 'कोलंविया' सारखे अंतराळ-विमान अमेरिकेला अधिक उपयुक्त वायरले. त्यांत वसून दोन वैज्ञानिक, पाच शास्त्रज्ञ किंवा लक्षकरी अविकारी अंतराळात जाऊ शकतात. याचा अर्थ असा की, लक्षकरी सेनापतीचे एक कार्यालयच उंच आकाशात स्थापन होऊ लागले. म्हणूनच कोलंवियाच्या पुढील उडुणापैकी सुमारे २१ उडुणे अमेरिकन संरक्षण खाल्याने स्वतःसाठी राखून ठेवली. या व्यवस्थेला रशियाने नवीन आहाने उभी केलीच, तर लोंची संख्या वाढण्याचीही शक्यता आहे.

कोलंवियाचे महत्व एवढ्यासाठी की, ते निर्वात अंतराळात जाऊन नादुस्त उपग्रह दुरुस्त करू शकते, नवीन उपग्रह तिथे नेमू शकते व निकामी उपग्रह पकडून जमिनी-वर आणू शकते. या व्यवस्थेने युद्धकाळात आपले उपग्रह पकडले जातील अशी रशियाला भीती वाढणे स्वामाविकच आहे. कारण अमेरिकेने रशियाचे उपग्रह पकडले किंवा निकामी केले तर निरनिराळ्या महासागरावर वावरणाऱ्या अण्वस्त्रसज्ज युद्धनौका, युरोप-आशियाच्या सीमेवर असलेले असंख्य सैन्य इत्यादिंचे सुरक्षीत नियंत्रण करणे रशियाला अशक्य होऊन वसेल. आणि त्यामुळे रशियन सेनापती नियिक्य वनतील व मग त्यांना एकतर दारणांगती पक्करावी लागेल किंवा संपूर्ण नाश करून घ्यावा लागेल! अमेरिकेच्या या अंतराळातील वर्चस्वाला ल्याम थालणे तूरतरी रशियाला शक्य झालेले नाही.

युद्धाने नियंत्रण करण्यासाठी भावी काळात अंतराळावर प्रभुव्य असणे अगद्याचे आहे, हे रशियाला काय कळत नसेल? म्हणूनच आता अंतराळातच स्वतंत्र लक्षकरी उडुण्ठतल स्थापन करण्याचे प्रयत्न चाढू आहेत. स्वनातीत म्हणजे आवाजाच्या गतीपेक्षा अधिक वेगवान विमाने निशाळी, तशी याउढे मनोगतीने उडुण करणारी अंतराळ विमाने निघणार नाहित कशावरून? आधुनिक संरक्षणतंत्राची यावरून कल्पना घेईल. युद्धातील बचावाची मूलभूत सूत्रे व पद्धती थोडक्यात अशा:

युद्धाची व संरक्षणाची मूलभूत तत्त्वे

एकोणीसांच्या शतकात जे दोन प्रसिद्ध युद्धशास्त्रज्ञ होऊन गेले, ते म्हणजे (१) जोमिनी (१७७९ ते १८६९) आणि (२) क्लॉक्सनीज (१७८० ते १८३१) हे होत. त्यानी जी युद्धाची मूलतत्त्वे सांगितली ती थोडक्यात अशी:

१. ज्या टिकाणी युद्ध करायचे असेल त्या स्थळाची व त्याच्या परिसराची संपूर्ण साहिती आधीच मिळवून त्या आधारे नकाशे-आराखडे वनविगे.

२. लढाई आक्रमणात्मक करायची की बचावात्मक हे विचारांतीं ठरविलेले असणे.
३. प्रतिपक्षांकडील लोकांची शक्य तेवढी वारिक सारिक माहिती मिळवणे.
४. एका ठिकाणच्या लढाईत परिणामकारक ठरलेले युद्धतंत्र (डावपेच वैगेर) दुसऱ्या ठिकाणच्या लढाईत तसेच्या तसेच उपयोगी पडतेच असे नाही, हे लक्षात ठेवून आपली तयारी करणे.
५. आपल्या सैन्याच्या हालचाली, व्युह व युद्धविषयक एकंद्र धोरण (Stratagy) साधकवाधक विचार करून पक्के ठरविणे.
६. युद्धभूमीवरील डावपेच (Tactics) आखणे.
७. लढाईच्या अंदाजी मुदतीपुरती अव्याप्त्याची व्यवस्था करणे व शास्त्रास्त्रादि युद्ध-साहित्याची कुमक योग्य वेळी मिळेल अशी चोख व्यवस्था असणे.
८. शत्रू ज्या ताकदीचा असेल ता मानाने हिकमती लढविल्या तरच विजयाची आशा असते हे न विसरणे.
९. सैन्याच्या केवळ हालचालीवर अवलंबून न राहता सैनिकांचा नैतिक जोम (Moral) कसा वाढेल आणि शत्रूच्या सैन्याचे मनोधृष्ट कसे खचेल याचा विचार करून त्याप्रमाणे वागणे.
१०. कोणताही निर्णय त्वरित घेण्याची पात्रता असणे.
११. शत्रूचा कमजोरपणा कुटे अगर कशात आहे हे ओळखून, यशाच्या खात्री-साठी त्याच्या मर्मस्थानावर आधात करणे.
१२. आपणास सोयीस्कर ठरेल अशा ठिकाणी शत्रूला यायला लावणे व तिथेच त्याला लढायला भाग पाडणे.
१३. जरुर तेव्हा कालक्षेप करणे आणि तेवढ्यात आपली तयारी वाढवणे.
१४. शत्रूचा उत्साह कमी करणे, हूळ दाखवून अगर आश्वर्याचा धक्का देऊन वेसावध असेलेस्या शत्रूला गोंधळात पाडूण आपला कार्यभाग साधणे.
१५. लडताना माशार घेण्याची पाळी आलीच तर कुरून कसा पळ काढावा व आपला व आपल्या सेनेचा बचाव कसा करावा याचीही योजना आधी पासूनच तयार असणे. आणि

१६. आपले सैनिक हे केवळ हुक्माचे तांबेदार नसून, ते राष्ट्रप्रेमाने व स्वेच्छेने लढायला तयार असावेत म्हणून लांगा सदा संतुष्ट व चिंतारहित ठेवण्यासाठी झट्टणे. युद्धाच्या या मूळभूत तत्त्वांचा संरक्षणतंत्रातही समावेश होतो.

युद्धस्थळे

वरील सूत्रात प्रथमच युद्धस्थळांचा (प्रदेशाचा) उल्लेख आहे. कौटिल्याने या विषयाचाही विचार करून सात प्रकारचे प्रदेशविशेष संगितलेले आहेत. युद्धाचा किंवा संरक्षणाचा विचार करतांना ते ते प्रदेशविशेष अवश्य लक्षात घेऊनच आपल्या हालचालीची तथारी करावी लागते. ते प्रदेशविशेष असे :— १ जंगली प्रदेश, २ गाव वसलेला प्रदेश, ३ डोंगराळ, ४ पाणथळ (दलदल), ५ वाळवंट, ६ पठार आणि ७ उंचसखल प्रदेश (खडकाळ वरैरे).

: ४ :

लढायांचे प्रकार व बारकावे

तीन प्रकार

व्यातीच्या दृष्टीने विचार केला तर जागतीक किंवा विश्वापी (Global), क्षेत्रीय किंवा स्थानिक (localized) आणि कल्पनाशास्त्रिय (ideological) संघर्ष अथवा लहानलहान देशांच्या परस्परातील चकमकी, असे युद्धाचे तीन प्रकार असू शकतात. आणि स्वरूपाच्या दृष्टीने विचार केला तर लढायांचे टोबळणे वेगळे तीन प्रकार आपल्यासमोर उभे राहातात. (१) पहिला युद्धप्रकार म्हणजे भूदल, नौदल आणि वायुदल यांच्या साझाने लळले जाणारे पारंपारिक युद्ध. आजपर्यंत ज्ञालेली लहानमोठी युद्धे महायुद्धे ही या पहिल्या प्रकारात मोडतात. दुसऱ्या महायुद्धाच्या अणुवाँम्बने शेवट ज्ञाला. खरे झटले तर ते महायुद्ध संपल्या सारखे वाघत असले तरी ते खन्या अर्थी संपले नमून, अणुवाँम्बच्या भयानक परिणामांमुळे अकस्मात थांबले. आणि त्यातच त्याने (२) दुसऱ्या प्रकारच्या संभाव्य अणुयुद्धाच्या सुरवातीची सूचनाच देऊन टेवली. मुदैवाने तसे दुसऱ्या प्रकारचे युद्ध अद्याप सुर ज्ञालेले नाही हे खरे असले तरी तसले युद्ध होणारच नाही, असे म्हणवत नाही.

केनेडींचे भाकित

अमेरिकेचे दिवंगत अध्यक्ष जॉन केनेडी यांनी १९६३ च्या एप्रिलमध्ये असे एक भाकित केले होते की, या शतकाच्या उर्वरित कालखंडात आणिक युद्ध होणारच ! त्यांच्या मते तसे युद्ध तीन कारणांनी होईल. वेहिशेवी अंदाजाने, अपघाताने किंवा कोणाच्यातरी केवळ अविचारामुळे. त्यानंतर १९८४ च्या जानेवारीत ‘बॉशिंग्टन पोस्ट’ या दैनिकाने बरील विषयावाबत जनतेची मते घेतली, त्यात बहुसंख्य लोकांनी केनेडींचे भाकित खरे ठरणार अशी घावी दिली. ते भाकित खरे अगर खोटे ठरण्यासाठी अजून काही काळ जावा लागणार आहे.

(३) तिसरा संभाव्य युद्धप्रकार असा की, युद्धाची मुश्वात विमानहल्ले किंवा स्थानिक चकमकीनी होणे, म्हणजे पारंपारिक पद्धतीनेच मुश्वात होऊन काही काळ दोन्ही पक्षां कडील सेना लढायात गुंततील आणि असेच युद्ध चालू राहिले तर आपण हरू अशी भीती एखाच्या पक्षाला वाटली आणि त्या पक्षाकडे अणवऱ्ये असली तर स्वतःच्या वचावाचा अव्यवर्चा उपाय म्हणून तो पक्ष, दुसऱ्या पक्षावर त्यांचे काय परिणाम होतील याचा मुळीच विचार न करता वेदरकारपणे अणवऱ्याचा वापर करील ! म्हणजेच या तिसऱ्या प्रकारात पारंपारिक युद्ध अव्यवर्चा युद्धाचे रूप धारण करील. अशा प्रकाराचे विचार पुणे येथील हृदयनाथ कुंकार संरक्षण अभ्यास आणि संशोधन केंद्राचे संचालक लेफ्टनेंट कर्नेल म. ग. अम्यंकर यानी आपल्या एका लेखात व्यक्त केलेले आहेत. ते म्हणतात की, '... आपल्या देशाच्या समस्या, साधनसामुद्री आणि देशाचा आर्थिक विकास हे तीन प्रमुख वृष्टक ध्यानात घेऊनच आपल्या संरक्षण धोरणाची उद्दिष्टे ठरविली पाहिजेत..... म्हणूनच अमे म्हणावे लागेल की, केवळ पाकिस्तान काय करीत आहे याचाच संकुचित विचार न करता, जागतिक क्षेत्रात यावदल कोणते वारे वाहात आहेत हे पाहून भारतीय संरक्षण धोरणात वदल करणे ही एक काळाची निकड आहे.' हे अवतरण देण्याचे कारण असे की, भारताच्या संरक्षण विषयक धोरणाविषयी तज्ज्ञाना काय वाईते हे वाचकांना कळावे.

रुद्धवेल्ट यांचे विचार

१९४० साली फ्रॅक्टलीन डी, रुद्धवेल्ट यानी म्हटल्या प्रमाणे 'वचाव हा कधीच स्थिर किंवा अपरिवर्तनीय नसावा. दिवसे दिवस त्यात वदल झाला पाहिजे. आणि वाढ झाली पाहिजे. शिवाय भविष्यकालात कोणी आहान दिलेच तर त्याच्याशी सामना देण्याचा राष्ट्राच्या शक्तीचा पक्का निर्धार असावा..... परिणामकारक वचावासाठी, आक्रमकाकडून आक्रमण होण्या आचीच त्याच्या मार्गात त्याच्यावर हळा करावा व त्याला आपल्या हदीत पाश रंगू देऊ नये.' (मेसेज टू कॉम्प्रेस) वरील दोन्ही उताऱ्यात वचावची सूचेच वेग-वेगळ्या शादात मांडलेली नाहीत काय ?

युद्धाचे पारंपारिक स्वरूप पुक्कळांना माहित असू शकते. परंतु त्या युद्धाचे धोरण-परवे आणि डावपेच परव्ये किंती प्रकार असू शकतात ते पहा :

१. पूर्णयुद्ध आणि परिपूर्ण युद्ध (ट्रोटल वॉर, अॅवसोल्यूट वॉर) – ज्या युद्धात प्रतिपक्षाचा मुकाबला करताना सैन्यावरोबरच मुल्की शक्तीचाही उपयोग करून घेतला जातो आणि लक्षकी ध्येय गाठण्यासाठी जेव्हा आर्थिक, तांत्रिक वर्गारे राष्ट्रीय साधनसामुद्रीचा सदलपणाने वापर करण्यात येतो, परंतु राजकारणाचा संबंध नसतो, त्या युद्धाला पूर्णयुद्ध किंवा ट्रोटल वॉर म्हणतात. अशा युद्धाचा नमुना म्हणून अमरिकेच्या प्रे. लिंकनच्या कारकीर्दीतील जनरल शेरमनच्या १८६४ च्या अटलान्टा मोहिमेकडे बोट दाखविले जाते. अशाच प्रकारच्या युद्धाला जेव्हा अधिक व्यापक आणि अतिरेकी स्वरूप

येते, तेव्हा त्या युद्धाला परिपूर्ण युद्ध किंवा अंवसोल्यूट वॉर म्हणतात. परिपूर्ण युद्धाचे थोडक्यात वर्णन असे: 'Absolute war is one in which political aims are smothered, when military power becomes overriding at the expense of political control.' वा अवतरणातील मतितार्थ हा की, ज्या युद्धात राजकीय नियंत्रणांचा उपयोग करून वेऊन लाकरी शक्ती वरच्छद होते आणि राजकीय द्येय धोरणांची गळचेपी होते, तेव्हा ते परिपूर्ण युद्ध किंवा अंवसोल्यूट युद्ध ठरते. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात जर्मनीच्या हिंडेनवर्ग आणि लुडेनडॉर्फ या दोन सेनापतींच्या मोहिमांचे वेळी परिपूर्ण युद्धाचे स्वरूप आलेले होते.

२. गुरिंदा युद्ध (गनिमी काव्याचे युद्ध) सामान्यतः गनिमी युद्ध म्हणजे अज्ञात राहून वातपाती कुले करीत लढणाऱ्यांची युद्धपद्धती असा समज आहे. 'गनीम' हा शब्द परमापेतला असून त्याचा अर्थ शत्रु किंवा लुगाऱ्या. असा आहे. मोंगल काळात मराठी युक्तीवाज लढवण्यांना उद्देश्यन तो शब्द वापरण्यात आला. त्या लढवण्यांच्या धाडसी छुप्या युद्धपद्धतीला गनिमी युद्ध म्हणण्याची प्रथा पडली. गनिमी दलातील सैनिक म्हणजे तो अन्यंत शूर, ध्वेयनिष्ठ, काटक, निगर्ही, डावपेच खेळण्यात पटाईत व पटीचा नेमवाज असावा लगतो, हे धनाजी—संताजी पासून तो वासुदेव बळवंत, तंत्रा मिळ, नाना पारील, यशवंतराव चव्हाण यांच्या पर्यंतच्या सर्व स्वातंत्र्य सैनिकांचे कर्तृत्व पाहिले की कळून येते. सशस्त्र दलातील अन्य नियमित सैनिकांप्रमाणे उघडपणे लडाई देण्याइतकी ताकद नसल्यामुळेच गनिमी काव्याच्या लढाईचा आश्रय ध्यावा लगतो. गनिमी काव्यामे लढणाऱ्यांना क्षणाचीही स्वस्थता नसते. यी. इ. लॉरेन्स यांनी एके टिकाणी म्हटल्याप्रमाणे स्वतःच्या भवितव्याचाही विचार करीत वसण्याइतकी सवड त्यांना मिळत नसते.

गनिमी दलातील सैनिकांना नियमितपणे टराविक प्रमाणात शिधापुरवटा होईलच याची खात्री नसते. म्हणून किल्येकदा त्यांना उपवास काढावे लागतात. म्हणूनच कधी कधी त्यांना आपल्या छुप्या जागेतून वाहेर पडून खेड्यापाड्यात येणे भाग पडते. लांच्या असाद्यतेचा प्रतिपक्षाला फायदा उठाविता येतो. मलायातील जंगलात वावरणाऱ्या गनिमी दलांना जेव्हा जंगलातून खाद्य वस्तूंचा पुरवटा होईना तेव्हा ते जंगल सोड्रून आसपासच्या खेड्याकडे आले. त्यावेळी त्रियिंशीं त्यांना चांगलेच खडे चारून युद्धाचे पारडे फिरवून याकले. प्रतिकाराचे ते तंत्र 'त्रिम्स प्लॅन' म्हणून ओळखले जाते. ते तंत्र यसस्वी उरले होते.

कपटनीती व गनिमी कावा

जेव्हा सल्याने सरळ सरळ लूहून प्रतिपक्षाचा पराभव करता आला नाही, तेव्हा देवांनीही कपटनीतीचाच उपयोग केलेला आहे. उदाहरणार्थ: (१) जयद्रथाचा वध, (२) भस्मामुराचा वध, (३) कालयवनाचा वध, इत्यादि. प्रतिपक्ष जर कपटाने लढेल, तर आपणही उलट कपटानेच लढावे असे महाभारतात स्पष्ट म्हटलेले आहे. (पहा महाभारत—शांतिपर्व, १५ वा अध्याय, क्षेक ९). त्याचप्रमाणे श्रीकृष्णाने अर्जुनाला म्हटले

आहे कीं, भीमसेन जर धर्माने लळेल तर त्याला जय मिळणार नाही. परंतु तो जर अन्यायाने लळेल तर तो खाचीने सुयोधनाला टार करील. (पहा महाभारत-शत्यपर्व, ५८ वा अध्याय, श्लोक ४). कपटनीती म्हणजेच गनिमीकावा असेल, तर ते येठ प्राचीन काळापासून चालत आलेले एक युद्धतंत्रच आहे असे ठरते.

गुरिला युद्ध हे अनियमित प्रकारचे भयानक दहशतवाद निर्माण करणारे असते. पहिल्या महायुद्धातील विटीश सेनानी थॉमस एडवर्ड लॉरेन्स हा गोरिला युद्धपद्धतीचा आचार्य मानला जातो. त्याने 'सेव्हन पिलर्स ऑफ विजडम' नावाच्या १९२६ साली लिहिलेल्या ग्रंथात गुरिला युद्धपद्धतील डावपेचांची विस्तृत माहिती दिलेली आहे.

तीन सूत्रे

मावो त्से तुंग हा युद्धोत्तर काळातील गनिमीयुद्धातीचा प्रणेता मानला जातो. त्याने गुरिला युद्धाच्या पूर्वतयारीची तीन सूत्रे सांगितलेली आहेत. आणि विहएतनाम, इंडोचायना, सायप्रस, लॅटिन अमेरिका येथील अनुभवी गुरिलायुद्धतज्ज्ञ मावोशी सहमत आहेत. मावोची ती त्रिसूत्री अशी : (१) प्रथम भूमीगत भुयारे, तलधरे वर्गेरे तयार करून टेवणे, (२) गुरिला पद्धतीने लटायला तयार असणाऱ्या पथकांनी प्रत्यक्ष लटायला अक्समात प्रगट होणे, आणि (३) लटाईच्या अंतिम अवस्थेत गनिमांनी नियमित सैनिकांप्रमाणेच युद्धविषयक हालचालीत भाग घेऊन, प्रतिहळा झाल्यास त्याला जवाब द्यायला तयार असणे. या तीन अवस्थेतील एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत जातांना गनिमांच्या नेत्यांवर मोठी नाजुक जवाबदारी असते. कारण अवस्था वदलतांना स्थळकाळाचे अवधान सांभाळवे लागते व हालचाली अवेळी होऊ नयेत अशी दक्षता ध्यावी लागते. गनिमांनी जर डोंगराळ भागात किंवा रानावनात आपली टाणी मांडलेली असतील तर त्यांच्यावर प्रतिहळा करणे प्रतिपक्षास कठीण जाते.

गनिमी युद्धाचे यशापयश

गनिमी(गुरिला) पद्धतीच्या युद्धातील यश अगर अपयश वहु अंशी (१) गुपतपणे हालचली करण्याच्या क्षमतेवर, (२) योग्य टिकाणी दावण्या व मोर्चेंवंदी असण्यावर व जनतेचा पाठिंवा मिळवण्यावर आणि (३) आपली उद्दीष्टे साध्य होईपर्यंत हुंज देण्याच्या एकंदर सामर्थ्यावर अवलंबून असते. गुरिला युद्धाला खेड्यापाड्यांची पार्श्वभूमी वन्याच प्रमाणात पोषक असते. परंतु अलिकडे 'शहरी गुरिला युद्ध' असाही एक प्रकार असतो. हा युद्धपद्धतीचा एक आधुनिक प्रकार मानला जातो. शहरी जीवनाचा उपयोग करून या प्रकारसचा लटा होत असतो. शहरातील धनदाट वस्ती, जरूरीच्या वस्तूंची सहज होऊ शकणारी उपलब्धता, ओळखले न जाण्याची सोय, लहानशा घटनेने गोंधळ माज-विण्याची परिस्थिती, वाहुकीची साधने, यामुळे काही गनिमांना शहरी गुरिला युद्ध पसंत पडते. दहशतवादी गुरिला युद्धपद्धतीचा एक प्रसिद्ध पुरस्कर्ता गुव्हेरा (Guevara)

याने १९६० साली लिहिलेल्या आपल्या 'गुरिला वॉरफेयर' (Guerrilla Warfare) या ग्रंथातमात्र शहरी गुरिला युद्धाचे थोके दाखवून दिलेले आहेत. त्याचे म्हणणे असे की, शहरात प्रतिपक्षाच्या सुरक्षादलांचे सामर्थ्य एकवर्गलेले असण्याची शक्यता असल्यामुळे गनिमांचा निमाव लागणे कठीण असते. परंतु गनिमांच्या मागण्या सहकाऱ्यांच्या मुक्तते-सारख्या अगदीच मामुली स्वरूपाच्या किंवा अल्प असल्या, तर लासांती त्यांच्याशी संघर्ष चालू ठेवणे प्रतिपक्षाला परवडण्यासारखे नसते, म्हणून वहुधा गनिमांचा विजय होण्याची शक्यता असते.

स्वरूपानुसार गुरिला युद्धाचे आणखी काही मुख्य भेद आहेत. उदाहरणार्थ 'पार्टिजन युद्ध', 'इन्सर्जनी किंवा रेहोल्यूशनरी युद्ध' वैगरे.

३. पार्टिजन युद्ध — हे युद्ध मुख्य नियमित लाकराला मदत करण्याच्या उद्देशाने आणि युद्धपूर्वी असलेली सर्व व्यवस्था अगर परिस्थिती पूर्ववत् व्हावी म्हणून लढले जाते. या युद्धात भाग घेण्यांना कोणताही राजकीय उद्देश सांशोधनाचा नसतो आणि यश अगर अपवृद्ध याच्याशी त्यांना काही कर्तव्य नसते. पार्टिजन युद्धाचे स्वरूप वन्नावारामक युद्धपद्धतीचे असते. एक प्रकारे पक्षाभिनिवेशानेच ते युद्ध पेटलेले असते असे म्हणणे चूक ठरू नये.

४. रेहोल्यूशनरी युद्ध — हे बंडखोरी स्वरूपाचे असते. त्या बंडखोरांना अस्तीत्वात असलेल्या परिस्थितीत तडकाफडकी एकदम संपूर्ण वदल हवा असतो. म्हणूनच त्यांचा लडा आक्रमक पवित्र घेऊन होत असतो. बंडखोरांना काहीतरी राजकीय मंत्रप्रणालीचा आवार असतो आणि त्या आधारावर त्यांची लक्षी कारवाई चालू असते. याच प्रकारच्या बंडाचा विस्तार शाला की त्याला लोकयुद्धाचे स्वरूप घेते. अचानक उद्रेक झालेल्या स्फोटक आणि हिंसक वृत्तीचाही अशा बंडात समावेश होऊ शकतो.

बंडखोर क्रांतिकारकांच्या युद्धपद्धतीचे तीन प्रकार असतात. (१) पहिल्या प्रकारच्या क्रांतियुद्धात विद्यमान पद्धतीचे सरकार उल्थून आकून विगर काययुनिष्ट सरकार स्थापन करणे असा उद्देश असतो. अशा युद्धात थोड्यापार प्रसाणात यशस्वी झालेल्यात युक्तेन, हंगेरी, क्यूवा आणि येमेन यांचा समावेश होतो. (२) दुसरा प्रकार हा वसाहत-वादाविरुद्ध लडा देण्याचा प्रकार असतो. उदाहरणार्थ इंडोनेशिया, सायप्रस, आलजे-रिया आणि अंगोला येथील उठाव. आणि (३) तिसरा प्रकार म्हणजे शुद्ध कम्युनिस्ट्यांचे गनिमी युद्ध. उदाहरणार्थ चीन, ग्रीस, फिलिपाईन्स, मलाया, लाओस आणि छ्विएतनाम.

५. बैष्णव्यूक्ट व रियालिटी वॉर — (गूढ आणि सन्यस्वरूपी युद्ध) परम संख्यावल हे अधिक निर्णयक ठरते, म्हणजेच 'वली तो कान पिली' या जुन्या म्हणीचा

एक पुरस्कर्ता जगप्रसिध्द रशियन युद्धज्ञानवेत्ता म्हणतो की युद्धाचा अभ्यास दोन स्तरांवर करता येतो. (१) ऑवरस्ट्रॉकट आणि (२) रियालिटी. म्हणजे प्रचलनपणे त्याने ते दोन युद्धप्रकाराच्च मानलेले आहेत असेच म्हणावे लागते. ऑवरस्ट्रॉक किंवा गूढ लढाईत अखंडपणे जुळमजबरदस्ती, शत्रूचा पूर्णपणे नाश करण्याचा प्रयत्न आणि रक्तपाताविषयी बेफिकिरी दिसते तर रियालिटी अर्थात् सल्पस्वरूपी लढाई उगटीच वेगळी असते. शिवाय सर्व काही राजकीय उद्दीष्टांवर अबलंवून असते. राजकीय उद्दिष्ट मर्यादित स्वरूपात असले तर लक्षकी कारवाई अंतीम अवस्थेपर्यंत ताणली जात नाही. लक्षर आणि राजकारण यांची सांगड असणे हाच ऑवरस्ट्रॉकट आणि रियालिटी युद्धातील खरा फरक असतो. ऑवरस्ट्रॉकट वॉर म्हणजे निव्वळ ‘आसुरी लाल्सा’ असते आणि रियालिटी वॉर म्हणजे काटेकोरपणे हिंशेबाने आखलेली लढाई असते. म्हणूनच ‘लढाईसाठी सैन्याची जमवाजमव मुरु होताक्षणीच राजकारण्यांनी गप्प राहावे’ (The politicians should fall Silent the moment that mobilization begins.) असे म्हणतात. यांतील सुप अर्थ असा आहे की, युद्धधोरण एकदां ठरले कीं वाकी सर्व सेनापतीवर सोपवावे. युद्ध कोणावरोवर, कशासाठी, केव्हा करायचे ते राजकारणी मुन्सद्यांनी एकदा ठरविले कीं ते कुठे व कसे करावे म्हणजे प्रत्यक्ष रणांगणावर कोणते डावपेच कसे लटवावे ते अनुभवी तज्ज्ञ योध्यांना आराम खुर्चीत वसून शिकविण्याचा अव्यापारेषु व्यापार राजकारण्यांनी न करणेच वरे. तल्हातावर शीर घेऊन रणक्षेत्रावर प्रत्यक्ष लट्यान्यांना ऐप-आरामात लोळणान्यांनी अक्कल शिकविणे हा त्या योध्यांचा अपमानन्च नव्हे काय?

एक भूतपूर्व घटना

व्यक्ती कितीही वडी असो, ती जर युद्धविप्रयक शानात अनभिज्ञ किंवा अननुभवी असेल, तर तिने अनुभवी सेनापतीच्या सल्ल्याप्रमाणे वागण्यात शहाणपणा असतो. आपलाच हट पुरा करण्याचा प्रयत्न करू नये. या संदर्भात मला एक भूतपूर्व घटना इथे उद्धृत करण्याचा मोह होतो. ती घटना अशी—

ईस्टर्न कमांडनी मध्य आणि ईस्टर्न कमांडमध्ये विभागणी होण्यापूर्वीच म्हणजे १९५९ इतक्या आधी, त्यावेळचे सेनापती ले. ज. थोरात व यांचे अधिकारी यांनी नेफा भागात चिनी आक्रमण होण्याची शक्यता ओळखली होती. आणि म्हणूनच त्यानी ता. ८ ऑक्योवर १९५९ रोजी एक महत्वाची टिप्पणी सरकारला सादर करून, शत्रूला मँकमहाँन रेण्या पलिकडेच थोपवण्याची आपली योजना तपशील्वार कलविली होती. त्यावेळी संरक्षणांमधी मेनन व मे. ज. कौल यांचे संरक्षण खाल्यातील लक्षकी विचारसरणीवर प्रभुत्व हाते. त्यामुळे ले. ज. थोरात यांचे धोरण यांना पटले नाही. ‘आगे वडो धोरण’ (Forward Policy) ठेवावे असा यांचा आग्रह होता. त्यासंवंधाने त्रि. दलवी आपल्या ‘हिमालयन ब्लंडर’ या पुस्तकात म्हणतात कीं, ज. थिमया आणि ज. थोरात यांच्या कारकीर्दीत वोमदिलाच्या पलिकडे आम्ही मोळ्या संखयेने सैन्य नेले नाही, याचे श्रेय त्या

दोघानाच आहे. ते ताठ राहिले पुरेशी लक्षकी व्यवस्था झाल्याशिवाय आणखी पुढच्या भागात लक्षकी टाणी उभाऱ नयेत असा त्यानी सल्ला दिला होता. त्यांच्या निवृत्तीनंतर आम्ही दुर्दैशी आगेवढो घोरणाचा स्वीकार केला. त्यांनुन ६२ च्या संघर्षासाठी चीनला सबव मिळाली. या घटनेवरून काय वोध घ्यायचा ते वर सांगितलेच आहे. म्हणून निराळे भाष्य नको.

त्यापूर्वीचे उदाहरण

कोरियाच्या युद्धाच्या वेळी (१९५०-५२) जेव्हा ते युद्ध आवरण्याची चिन्हे दिसेनात तेव्हा संयुक्त राष्ट्रांच्या सेनेचे सरसेनापती जनरल मॅकआर्थर यांनी, कम्युनिस्ट चीनच्या विरुद्ध करावयाच्या चढाईवरील नियंत्रणे उठविण्याचा आप्रह घरला. परंतु अमेरिकेचे अध्यक्ष दुमन यानी मॅकआर्थर यानाच तडकाफडकी वडतर्फ केले आणि त्यांचे जागी जनरल मॅथ्यू रिंगे यांची नेमणूक केली (एप्रिल १९५१). लाज्ञा परिणाम म्हणून युद्धाचे स्वरूप बदलले आणि कम्युनिस्टांचे जोरदार हल्ले लागोपाठ होऊ लागले. त्यांत संयुक्त राष्ट्रांच्या सुमारे १४ देशांचेच फार नुकसान झाले.

६. लायटनिंग वॉर (विद्युतवेगी धडाका युद्ध)— याच वॉरला ‘विलङ्घकिंग लायटनिंग वार’ असेही म्हणतात. दुसऱ्या जागतिक युद्धापूर्वी चिलवती गाड्या, तोफखाना आणि विमाने यांच्या साधाने जी एक युद्धपद्धती जर्मनांनी मुरु केली, ती ‘विद्युतवेगी धडाका युद्धपद्धत’ म्हणून ओळखली जाते. ही आक्रमक युद्धपद्धती असून प्रतिपक्षाच्या वचावफलीत मुसंडी मारून अतपर्यंत दिरणे हे या पद्धतीचे मुख्य लक्षण असते. भूपदेशावरील लक्ष्यावर चाल करून जाणाऱ्या चिलवती गाड्यांना, तोफखान्याला आणि लक्षकरात्या आकाशानुन विमानांनी संरक्षण देतादेताच शत्रूच्या मोर्चावर आणि वाहतुकीच्या मार्गावर वॉर्म्ब्रहल्ला करून नासधूस करणे, असे या युद्धपद्धतीचे तंत्र असते. अशा प्रकारे विमानांच्या संरक्षणावाली आगेकूच करणाऱ्या सैन्याला तीव गतीने आणि आकस्मिकपणे सर्व हालचाली कराव्या लागतात. त्यामुळे शत्रूला आपला तोल सावरणे अशक्य होते आणि अचानक मिळालेल्या दणक्याने तो गांगरून जातो. अर्थात त्या गोंधळलेल्या मनःस्थितीत त्याचे नीतीवैर्य सचते आणि त्याला माशार घेणे भाग पडते. विद्युत युद्धास्त्रविशारद कुलर आणि लिडेल हार्ट यांनीही त्या जर्मन युद्धतंत्राचा पुढे पुरस्कार केला. १९३९ च्या साप्टेंवर-ऑक्टोबरमध्ये जर्मनीने पोलंडवर आक्रमण करतोना प्रथम याच कूर युद्धतंत्राचा उपयोग केला आणि त्यामुळेच अल्पेर ता. ५ ऑक्टोबर रोजी वारसाच्या आम्हेय दिशेस असलेल्या कॉक घेये पोलंडच्या प्रतिकारफलीचा पुरा धुव्या उडाला. त्यानंतर १९४० च्या मे-जूनमध्ये फ्रान्समध्येही गुडेरीन व रोमेल या जर्मन जनरलसनी विलङ्घकीग तंत्राचाच उपयोग केला होता.

७. हस्की ऑपरेशन— सिसिलीमध्ये दोस्तराष्ट्रांनी आपापल्या सैन्यदलांसह जी कृती केली ती ‘हस्की ऑपरेशन’ या संकेतिक नावाने प्रसिद्ध आहे. विद्युत फिल्ड

मार्शल मॉन्टगोमेरीच्या ८ व्या पलटणीने ल्यावेळच्या (१९४३) हालचालीत कॅनडाच्या सैन्याच्या सहकार्याने फार मोठी कामगिरी बजावली होती.

८. नेशन इन आर्मस् (शस्त्रसज्ज सवंध राष्ट्र) — ही कल्पना पहिल्या विल्यमने १८६० साली प्रथम काढली असे म्हणतात. या कल्पनेप्रमाणे सैन्य म्हणजे शस्त्रसज्ज सवंध राष्ट्र. या पद्धतीत देशाच्या संपूर्ण साधनसामग्रीचा पुरेपूर उपयोग करून घेण्यात येतो आणि विशिष्ट वयोगशातील लोकांची सक्तीनेही लक्करात भरती केली जाते. लामुळे सैनिक आणि मुलकी लोक यांमध्ये तसा काही फरकच उरत नाही. पहिल्या महायुद्धात वरील युद्धप्रकाराचे पूर्ण स्वरूप दिसून आले आणि दुसऱ्या महायुद्धात तर घर आणि रणांगण यात काही फरकच उरला नाही.

९. टॉर्च ऑपरेशन — दुसऱ्या महायुद्धात दोस्त राष्ट्रांनी वायव्य आफिकेत जर्मनांविरुद्ध जी चढाई केली ती 'टॉर्च ऑपरेशन' या नावाने ओळखली जाते. याच चढाईत अमेरिकेच्या सैन्याने जर्मनीदी झालेल्या भूयुद्धात प्रथम भाग घेतला होता. रोमेलच्या नेतृत्वाखालील जर्मन सेनेशी इटलीत जेव्हा मॉन्टगोमेरीच्या सैन्याची चकमक उडाली तेव्हाच वास्तविक तिकडे टॉर्च ऑपरेशनच्या हालचालींना सुरुवात झाली. त्रिनंद आणि अमेरिकेचे एकमत होऊन त्यानी पूर्वेकडे व मध्यभागात त्रिनंद आणि तिसरा हल्डा पश्चिमकडून अमेरिकेने कंसाळळका या अटलांटिकच्या वंदरावर करावा असे ठरले. १९४२ च्या ७ नोव्हेंबर रोजी रात्री सैन्य त्या भागात उतरले आणि ट्यूनिशियापर्यंत १९४३ च्या फेब्रुवारीपर्यंत चिकारीने लढले.

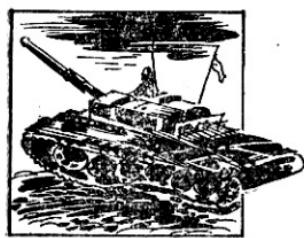
१०. हटीअर डावपेच — हटीअर नावाचा जो एक जर्मन जनरल होता तो पहिल्या महायुद्धात पूर्व आधाडीवरील सेनादलाचा प्रमुख होता. त्याने जी एक युक्ती योजिली होती ती 'हटीअर डावपेच' म्हणून ओळखली जाते. त्या युक्तीचे स्वरूप असे होते की, शत्रूची मजबूत ठाणी वायूने (गॅसने) अगर धुराने आच्छादून टाकायची आणि तेवळ्यात आपले पायदळ आणि हल्क्या तोका आडोशाआडोशाने पुढेपुढे मुसवायच्या. त्याचे हेच तंत्र लुडेनडॉफ नावाच्या दुसऱ्या एका जर्मन जनरलने उचलले आणि १९१८ साली त्याने त्या तंत्राचा पश्चिम आवाडीवर उपयोग केला. हे तंत्र 'लायरिंग वॉर' मधूनच मुचलेले असावे.

११. कम्बाइण्ड ऑपरेशन (संयुक्त मोहीम) — एखाद्या मोहिमेत जेव्हा तिन्ही मैन्यदले परम्परादी सहकार्य करीत शत्रूविरुद्ध लढतात तेव्हा त्या चढाईला संयुक्त मोहीम म्हणतात. युद्धातील हा वारकारा सुमारे दोन शतकांपूर्वीच दिसून आला होता. इंग्रजांनी केलेल्या १७९८ च्या कार्सीकाच्या, १७९९ मधील हॉलंडच्या आणि १८०१ मधील इंजिंतच्या मोहिमेत लाकर आणि नौदल यांच्या संयुक्त कामगिरीचीच उदाहरणे दिसून येतात. परंतु १९३८ साली जेव्हा पोर्ट्स्माऊथ जवळ संयुक्त मोहिमेच्या अभ्यासा-

साठी आणि त्या पद्धतीना विकास करण्यासाठी ब्रिटिशांनी एक खास केंद्र स्थापन केले, तेव्हा त्या मोहिमेला शास्त्रीय स्वरूप देण्याचा खरा प्रयत्न झाला व ते तंत्र विकसित झाले. त्या केंद्रात विमानांचे, छत्रीधारी सैनिकांचे आणि भूमीवरून व पाण्यावरून सहज चालू शकणाऱ्या वाहनासारख्या रणगाड्यांचे सहकार्य घेऊन त्यांचा एकत्रितपणे कसा उपयोग करून घ्यावा ते शिकविण्यात येत असे. दुसऱ्या महायुद्धात १९४१, ४२ व ४३ साली ब्रिटिशांनी निरनिराळ्या टिकाणी आपल्या शत्रूवर त्याच तंत्राने चढाया केल्या होत्या आणि त्यात त्यांना यशाही मिळत गेले. त्याच दरम्यान पॅसिफिक महासागरात अमेरिकाही वरील तंत्रातील आपला अनुभव वाढवीत होती.

संयुक्त चढाईचा उत्तम नमुना भारत-पाकिस्तानच्या १९६५ मधील युद्धात दिसून आला. याच युद्धात भारतीय रणगाडा पथकांनी जी कामगिरी केली तिला

जगात दुसरी तोड सापडणे कंठीण. या युद्धात भारतीय जवानांनी शौर्य, समंजसपणा, युद्धकौशल्य, व्यूहरचना इत्यादि अनेक गुणांमुळे प्रत्येक आघाडीवर ऐतिहासिक, महत्वाचा विजय मिळविला. भूदलाला आकाशातून संरक्षण देण्याची जवाबदारी भारतीय वायुदलावर होती. त्यानी शत्रूचे रणगाडे, तोफवाने, चिलवती गाड्या, लक्करी द्यावण्या, विमानतळ, रडारयंत्रणा इत्यादीवर वॉम्बरोफ्यांचा पाऊस पाहून त्यांचा नाश केलाच

रणगाडा

शिवाय शत्रूच्या विमानांना अडवून ती खाली पाडण्यातही अनुल शौर्य, साहस आणि कौशल्य दावविले व त्यांच्यावर सोपविलेली कामगिरी त्यांनी यशस्वीपणे पार पाढली. पाकिस्तानचे लक्कर अमेरिकेकडून मिळालेल्या उत्तम शास्त्रांनी सज्ज होते, परंतु भारतीय सैनिक अनेक लक्करी गुणांनी व युद्धकौशल्याने संपन्न होते. शत्रुबलांनेशा आनंदवलाने ते श्रेष्ठ होते म्हणूनच ते सर्वच वावतीत श्रेष्ठ ठरले. दाका जिंकतानातर भूदल, नौदल आणि वायुदल यांचा सहयोग लक्षणीय व चिरस्मरणीय असाच होता.

१२. राऊंड अप (वेढा धालणे) — युद्धातील हा वारकावा अलंत परिणाम-कारक असतो. या डावपेचाच्या तंत्रात शत्रुला चारी वाजूनी वेढून त्याची कोंडी केली जाते. त्यामुळे अस्वेर शरण येण्या खेरीज त्याला दुसरा मार्ग उरत नाही. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात पॅरिस (फ्रान्स) च्या मुत्तीसाठी ब्रिटन आणि अमेरिका यांनी मिळून १९४४ च्या जून ते सान्हेवर पर्यंत जी नॉरमंडी मोहीम अखली होती, ती वेढावालण्याच्या प्रकाराचे एक फार मोठे उदाहरण होते. त्यावेळी माँगोमेरी, लेंग - मलोरी आणि रॅम्से यांच्या नेतृत्वाखाली अनुक्रमे भूदल, वायुदल आणि नौदल नॉरमंडीवर आक्रमण

करून गेले होते. त्या तिन्ही दलांनी जर्मन सैन्याला चारी बाजूने वेढा घातला आणि प्रान्सची मुक्ता केली.

बरील उदाहरणापेक्षा राऊंड अप तंत्राचा एक विशेष नमुना पूर्व वंगाल मध्ये झालेल्या भारत - पाक युद्धात दिसून आला. त्यावेळी जनरल माणेकशा यांनी उत्तर, पश्चिम, दक्षिण आणि पूर्व अशा चारी दिशांनी पाकिस्तानी सैन्याची कांडी करण्याचा पवित्रा घेऊन त्यांची दाणादाण उडवून दिली. भारतीय नौदलाने अनेक वंद्रांवर हळे करून त्यांचा चक्राचूर केला होता. त्यामुळे पाकिस्तानच्या टिकटिकाणच्या सेनापतींनी शास्त्रे खाली ठेवली व ते आपापल्या सेनेसह शरण आले, शेवटी डिसेंबरच्या १६ तारखेला त्या युद्धाचा शेवट झाला.

ऑडमिरल नंदा, जनरल माणेकशा, एअर चीफ मार्शल लाल.
(संयुक्त मोहिमेचे विजयी सेनापती)

१३. माघार युक्ती — कधी कधी वचावाचा एक पवित्रा म्हणून माशारही घ्यावी लागते. अर्नहेम (हॉलिंड) च्या मोहिमेत विदीश सेनापती माँग्योमेरी यांनी जेव्हा १९४४ च्या सप्टेंबरमध्ये अर्नहेमवर आक्रमक चाराई केली तेव्हा जर्मनीने त्याना अड-विण्याचा आयोकाट प्रथन केला. म्हणून जर्मनीच्या जोरदार प्रतिकारामुळे विटिशांच्या सैन्याने लढत देतादेतांच युद्धाचा रागरंग वघून माँग्योमेरीच्या आदेशानुसार योग्यवेळी माशार घेऊन वेळ निमाऊन नेली होती. (डिफेन्सीव्ह रिट्रीट)

त्याचप्रमाणे भारत-पाकिस्तानच्या दुसऱ्या युद्धाचेवेळी जेव्हा कझूर भागातील रण-गाड्यांच्या अपूर्व युद्धात पाकिस्तानने जरा जादा जोर दाखवायला सुरुवात केली, तेव्हा भारतीय सेनेने माशार घेण्याचा पवित्रा घेतला. तिथून खेमकरण भागापर्यंत म्हणजे वाजवीपेक्षा जास्तच माशार घेतली आणि तिथेमात्र पक्की मोर्चेवंदी करून वळकट तथारीनिशी द्वारा धरून वसले. पाकिस्तानी सैन्याला वाटले कीं भारतीय सैन्य आपल्याला घावरून रणागणावरून पळून गेले. आणि ते क्षणिक आनंदाने आपले रणगाडे मिरवीत मिरवीत भारतीय सैन्याचा पाठलाग करण्यात गढून गेले. जेव्हा पाकिस्तानी सेना रण-

गाड्यासह मारगिरीच्या टप्यात नजिक येऊन टेपली, तेहा उसाच्या वाजरीच्या शेतांत आपले तोफावाने लपवून दवा धरून वसलेल्या भारतीय सैन्याने त्यांच्यावर एकदम धडाधड तोफा डागून अभिवर्धाव केला आणि त्यांच्या रणगाड्यासह त्यांनाही जाळूनपोळून काढले, त्याचवेळी माशार युक्ती कशी उपयोगी पडू शकते हे दिसून आले. सारांश चटाईसाठी कधीकधी माशारही घ्यावी लागते व त्या पवित्राचा फायदाही होतो. (ऑफेल्सीव्ह रिट्रीट)

युद्धात चटाई आणि माशार हे डावपेच कसे खेळले जातात याची उत्तम उदाहरणे पाहायची असतील, तर दुसऱ्या महायुद्धात ऑच्चिनलेक व माँगोमेंी हे दोन प्रसिद्ध ब्रिटीश फिल्डमार्शल आणि रोमेल हा जर्मन सेनापती यांच्या सैन्यामध्ये इटलीतील वाळवंटी मोहिमेत एल अलामेन येथे १९४१, १९४२ साली ज्या दोन घनघोर लढाया झाल्या त्यांचा अभ्यास करावा लागेल. त्यावेळी दोन्ही पक्षांनी त्या डावपेचांचा उपयोग केलेला होता.

युद्धातील डावपेच लटवितांना अनेकदा लटाईची रूपेही बदलली जातात व त्या त्या बदलप्रमाणे काही खास वारकावे निर्माण होतात. तशापैकीच काही मुख्य वारकावे या प्रकरणात सोदाहरण दिले. यापुढील प्रकरणात लढाया लटण्याच्या रीतीचा विचार करू.

: ५ :

लढाया लढण्याची रीत

एक काळ असा होता की, त्यावेळी लढाया केवळ सैन्यवळाच्या जोरावर फक्त रणांगणातील आशाडीवर लढल्या जात असत. परंतु आता शेकडो किंवा हजारो मैलांवर हाणाऱ्या लढायात गुंतलेल्या सैन्याला अन्नाचा आणि युद्धसामग्रीचा पुरवठा करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या लढाया लढाव्या लागतात. आणि त्या लढाया मुळी क्षेत्रात लढल्या जातात. 'योश्ल वॉर' चे स्वरूप आलेल्या युद्धात तर राट्राराष्ट्रांच्या छुंजीला भयानक अवस्थेचे रूप येते आणि त्यामुळेच ती राट्रे आपल्या सैन्यवळावरोवरच आपल्या सर्व प्रकारच्या साधनसामुद्रीचा उपयोग करून घेतात. कधीकधी तशा लढाईत प्रत्येक नागरिक हा एक लटवऱ्याच बनलेला असतो. भूमीवरून, समुद्रातून आणि आकाशातून दाववूवर हड्डा करून आपल्या प्रदेशाचे, नौकाचे आणि विमानांचे रक्षण केले जात असतानाच त्या प्रयत्नांना पाठिंवा म्हणून औयोगिक आशाडीवरही जोखार उत्पादनकार्य करण्यासाठी नेशने प्रयत्न होत असतात. अर्थात तेही एक युद्धच असते.

स्ट्रेटेजी आणि टॅक्टिक्स

विदिष्ट घेयधोरणानुसार व पद्धतीनुसार (स्ट्रेटेजी प्रमाणे) सैन्याच्या विनाशक शक्तीचा सर्गस उपयोग करून घेण्यात येतो. इथे 'स्ट्रेटेजी' या शब्दाचा खुलासा करणे आवश्यक आहे. तज्ज्ञानी म्हणलेले आहे की, "Strategy really means the art of conducting war and refers to the disposition of the Army, the Navy and Airforce, as well as to the use of economic and other weapons." स्ट्रेटेजी आणि टॅक्टिक्स यांत फार घनिष्ठ संबंध असला तरी त्या दोन्ही युद्धसंज्ञात सूक्ष्म पण महत्वाचा फरक असतो हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

टेक्टिक्सचा अर्थ सांगताना तज्ज्ञ म्हणतात कीं, “ When the Armed Forces are once engaged, the measures taken in the battle itself are called tactics.” युद्धधोरण किंवा युद्धकला आणि डावपेच असे त्या दोन्ही इंग्रजी शब्दांना मराठी पर्यायशब्द असत, या पुस्तकात त्यांचा मी उपयोग केलेला आहे. युद्ध म्हणजे एकच लढाई नसते तर एकाच वेळी कधी कधी अनेक टिकाणी चाललेल्या लढायांची एक साखलीही. असते. त्यामुळे कोणाशी, कुठे आणि केव्हा युद्ध करावे हे युद्धधोरणात ठरवावे लागते आणि कुठून कसे आक्रमण करायचे, कसे वर्णण घ्यायचे, मात्रार घ्यावी लागली तर ती कशी घ्यावी हे डावपेचांनी ठरवावे लागते. १९३९ साली दुसऱ्या महायुद्धाची सुरवात करताना विटिशांनी १९१४ च्या मोहिमेप्रमाणेच फ्रान्समधील टाण्यांवरून आपली मोहीम मुरु करण्याचे धोरण आखले आणि सैन्यांचे डावपेच प्रथम व्यावायमकच ठेवले, अशा डावपेचातच तिन्ही सेनादलांच्या परस्परातील सहकार्यांचे दर्शन घडते. युद्धप्रदेशाची रचना लक्षात घेऊन त्यानुसार कधी मैदानी प्रदेशावून, कधी जंगलातून, कधी समुद्रातून अगर आकाशातून लढायचे, यासंबंधीचे डावपेच ठरविले जातात. मात्र प्रत्येक वेळी प्रतिपक्षाच्या शस्त्रांत्रांच्या स्वरूपाचा व सामर्थ्याचाहि अवश्य विचार केला जातो.

लष्करी डावपेचात्मक धोरणे

युद्धशास्त्राप्रमाणे कणगवरपणे सूड उगविण्याचे धोरण (मॅसिव्ह रिटॅलिएशन पॉलिसी) आणि लवचिक युद्धपद्धतीचे धोरण (फ्लेक्सीवल रिस्पॉन्स) अशी दोन प्रकारची धोरणे किंवा पद्धती प्रसिद्ध आहेत. न्युयॉर्क येथील अमेरिकेच्या परराष्ट्र संवंध विषयाचे राज्य सचिव ड्लेस यांनी कोरियाचे युद्ध (१९५०-५३) संपताच १९५४ च्या जानेवारीत आपल्या भाषणात जी धोरणा केली ती मॅसिव्ह रिटॅलिएशन पॉलिसी म्हणून प्रसिद्ध आहे. या धोरणाचा रोख रशिया व चीन यांच्या संदर्भात होता. परंतु त्यांच्या गणिमी काव्याला आढा धाल्याला तें धोरण अनेक असमर्थ ठरले. त्यामुळेच दुसरे लवचीक डावपेचाचे धोरण १९६० साली अवलंबावे लागले.

फ्लेक्सीवल रिस्पॉन्स नावाच्या या डावपेचात्मक धोरणाचा अवलंब अध्यक्ष केनेडी आणि मुख्यतः संरक्षण सचिव मॅक्नामारा यांनी केला. या धोरणानुसार विविध लष्करी अडीअडचाऱीवर एकमेव तोडगा म्हणून लंकरी वळाचा अनेक प्रकारे उपयोग करण्याचे ठरले. पारंपारिक शस्त्रांनीच नव्हे तर अण्वश्वांनीमुद्दा लढण्याचे धोरण आखण्यात आले. म्हणजे प्रसंगानुसार शस्त्रांत आणि युद्धपद्धतीत बदल करून गणिमी काव्याचा मुकाबला करून प्रतिपक्षाचा पाढाव करणारी ही पद्धती असल्यामुळे ती वरीच लवचीक होती. या पद्धतीनेच विहेतनामचे युद्ध लटले गेले. (१९५४-७५)

धक्का देणे

आक्रमणात शत्रूला अकस्मात आश्रयाचा धक्का देणे, या गोष्टीला फार महत्व असते,

हा एक पुरातन युद्धसिद्धांत आहे हे मी इतरत्र सांगितलेच आहे. परंतु आयुनिक युद्धात ते तंत्र नेहमीच जमते असे नाही. कारण शत्रूवर आक्रमण करताना अफाट लक्षक आणि अनेक रणगाडा पथके वापरावी लागतात. एवढा मोठा दलभार घेऊन गुपचूप कूच करीत जाणे अशक्यच असते. म्हणून जेव्हा आपल्या सैन्याचा शत्रूला सुगावा लागतो, तेव्हा शत्रूच्या असुरक्षित भागावर सर्व शक्तीनिशी हळा करण्याचा डावपेच वापरावा लागतो आणि नाजुक केंद्रावर आशाडीच्या लक्कराला पाठवून, राखीव दलांच्या एकत्रित चढाईने शत्रूच्या आशाड्यांचा फडशा पाढला जातो. अशा डावपेचाच्या लढाईत मुख्यतः पायदळ-पलटणीचा उपयोग करतात. सुमारे ६, ८ किंवा ११ जवानांची तुकडी (सेक्शन) याप्रमाणे तीन तीन सेक्शनसची एक एक रायफल पलटण बनवितात आणि प्रत्येक जवानाकडे एक रायफल, त्यांत दहा काढतुसे, शिवाय आगस्ती चाढीस काढतुसे आणि संगीन असते. ब्रेनगनधारी सैनिकाकडे ब्रेनगनची पुरेशी काढतुसे, काही स्फोटक हातगोळे, काही धुराचे वॉम्ब इत्यादि दास्योळा दिलेला असतो.

ब्रेनगन शक्यतो टूकमधून मान्याच्या जागेपर्यंत आणली जाते व त्याच टूकमध्ये इतर सेक्शनसच्या उपयोगी पडण्यासाठी आणखी दोन ब्रेनगन्स टेवलेल्या असतात. विमानाचा नाश करण्यासाठी आकाशाकडे रोखून एक ब्रेनगन त्याच टूकमध्ये सज्ज टेवलेली असते. याशिवाय रणगाडा-नाशक रायफल, हातवॉम्ब वगैरे दास्योळाही टेवलेला असतो. इशान्यासाठी लाल, सफेत व हिरवा प्रकाश देणारे तीन तीन गोलक असतात व ते सोडण्यासाठी खास सिग्नल पिस्तुलही असते. त्याचप्रमाणे इतरही वरीच उपकरणे असतात. त्यांत तार कापण्याच्या काढ्या, हातमोजे, हात कुन्हाडी, घडीची करवत, जाळ्या, जवानांना वसायला उपयोगी पडतील अशा खास सतरंज्या इत्यादि सामान-मुमानाचा समावेश असतो.

पूर्वसूचना

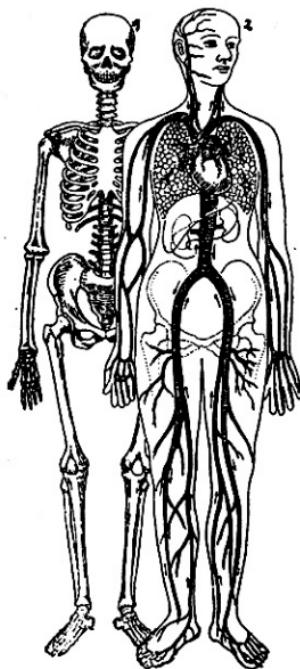
आक्रमणकार्यास प्रत्यक्ष सुरुवात होण्यापूर्वी, कंपनी कमांडरकडून मिळालेल्या सर्व सूचना प्लॉटून कमांडर आपल्या जवानांना समजावून सांगतो. आपला उद्देशा, जमण्याच्या जागा, मोर्चाच्या जागा, आगेकूच करण्याची दिशा व पद्धत या संबंधीची सर्व माहिती देतो. धुराचा आडोसा कुठेकुठे तयार करून आपली कामगिरी करावी याचीही त्यांना कल्पना देऊन ठेवतो. सेक्शनमधील ७-८ जवान ही संख्या लहान असली तरी त्यांच्यातील पुढाकार घेण्याच्या वृत्तीमुळे व त्यांच्या साहसी वृत्तीमुळे सेक्शन म्हणजे रेजिमेंटचेच एक वालस्वरूप असते असे म्हणणे अयोग्य ठरू नये.

टेह्डणी पथकांची आणि विमानांची शत्रूच्या हालचालीवर अगदी सक्त नजर असते. आणि जी जी माहिती मिळते ती योग्य अधिकान्याकडे विनाविलंब पोचविली जाते. पायदळ स्वतंत्रपणे लढत असले तरी त्याला चिलखती गाड्या, रणगाडे आणि तोफताना

यांच्या मदतीची जोड दिली जाते. आकाशातून विमानांचे संरक्षक छत्र असते. याशिवाय पायदळाला मदत करायला यंत्रज, विद्युतकामाचे जाणकार, युद्धक्षेत्राचे सर्वेक्षण करणारे, अभियंते, इत्यादि असतातच. त्यामुळे गरज लागेल तेव्हा व गरज लागेल तिथे कामचलाऊ पूल वगरे वांधकाम करणे सुकर होते व ते अवाधित ठेवता येते.

सुरुंग

शत्रूचे सैन्य ज्या भागातून येण्याची शक्यता असते, त्या भागात आधीच गुप्तपणे भुयारी चिंचोळे खंडक खोदून त्यात जागोजारी स्फोटक द्रव्ये आणि भुईसुरुंग ठेवून देतात. आणि योग्यवेळी त्यांचा घडाका उडवून देण्याची व्यवस्थाही करतात. हें काम कठीण तर्सेच जोखमीचे असते. जमीन खणण्या पोखरण्याचा आज होऊ नये म्हणून खास पथकातील सैनिक संगीनीचा उपयोग करतात. रस्त्याखाली पोखरून आंत पुरून ठेवलेले चपटे सुरुंग वाहनांच्या किंवा सैन्याच्या चालीच्या भाराने फुटून स्फोट होतो व त्या प्रकारे शत्रूची आगेकूच होणे खंडित होते.

अस्थिरचना व रक्तवाहिन्या

युद्धात जखमी झालेल्या जवान बंधूच्या अस्थिरंगावर किंवा रक्तल्लावावर त्वरित तिथल्या तिथे तातडीने उपाय करताना १. अस्थिरचना व २. रक्तवाहिन्या यांची कल्पना येण्यासाठी रेखाचित्र.

उपचार व्यवस्था

लढाईत होणाऱ्या अनेक प्रकारच्या कामगिन्यांवरीज लकडी वैद्यकीय पथकाची

कामगिरीही फार महत्वाची असते. प्रत्येक सैन्यविभागासाठी जखमी सैनिकांची वैद्यकीय सेवाशुश्रूषा करण्यासाठी सामान्यपणे एक ठाणे असते. लढतांना जखमी झालेल्या सैनिकांना सृगणवाहिकेतून त्या टाऱ्यात आणून जरुर ते प्रथमोपचार केले जातात आणि ज्यांना विश्रांतीची गरज असते अशांना लक्षकरी विश्रामधामात पाठविण्याची व्यवस्था केली जाते. प्रत्येक विभागासाठी सुमारे दोन सृगणाल्ये असतात आणि सृगणवाहिकांची तेथर्पर्यंत ये जा चालू असते. आधुनिक युद्धे कशी लढली जातात याची थोडीशी कल्पना येण्यासाठी ब्रिटिशांच्या पद्धतीवर आधारलेली ही माहिती थोडक्यांत इथे दिली.

एक लक्षणीय बाब

युद्धाच्या बाबतीत एक लक्षणीय बाब असते ती ही कीं, कोणत्याही युद्धाच्या प्रारंभिक अवस्थेत आत्र मकाला काही फायदे मिळतात. हल्ल्याची जागा तो आपल्या मर्जीप्रमाणे ठरवू शकतो. आणि तिथें तो आपले सर्व सामर्थ्य एकबदू शकतो. स्वाभाविकच बचावपक्षाच्या प्रदेशात प्रवेश करून तो काही टिकाणी विंडोरे पाछू शकतो, असे घडले तरी बचावपक्षाने धीर सोडता कामा नये. कारण शत्रूचा मुख्य हल्ला कोणतां हे कळून आल्यामुळे हल्ल्याला तोंड देण्यासाठी बचावपक्षाला आपले राखीव सैन्य हवे तिथे हल्लवता येते. न्याचप्रमाणे चटाईसाठी व बचावासाठी स्वतःचे क्षेत्र निवडता येते. तेथे तो लढाई कील आणि क्रमाक्रमाने शत्रूला मागे रेतील. युद्धाच्या प्रारंभिक अवस्थेत शत्रूच्या धुस-खोरीसाठी आपली मने तयार करावी लागतात. यानंतर प्रथम भारतीय सशस्त्र दलांची माहिती घेऊ.

६ :

आपली सशस्त्र दले : प्रारंभ आणि विकास

भारतीय भूदल

इ. स. १६०० मध्ये इंग्रजांनी इंग्लंडमध्ये ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन करून १६०८ साली त्यानी व्यापारी म्हणून हिंदुस्थानात प्रथम पाय ठेवले. नंतर त्यानी सुरत, मुंबई, मद्रास, कलकत्ता या टिकाणी वस्वारी वांधळ्या आणि आपल्या मालाच्या आणि वस्वारीच्या रक्षणासाठी म्हणून पहारेकरी ठेवले. परंतु त्यानी पुढे सैन्य उभारले. युद्धसामग्री तयार करण्याचे कारखानेही काढले. इंग्रजांच्या आधी पोर्टुगीज, डच यानी हिंदुस्थानात येऊन आपापली टाणी मांडलेली होती. इंग्रजांना मुख्यतः त्रास होऊ लागला तो पोर्टुगीजांचा. कारण त्यानी समुद्रावर आपली सत्ता स्थापन केली होती. त्यांच्याशी खटके उडतील हे जाणून इंग्रजांनी १६६९ साली सुरोपियन सैनिकांचीच एक पलटण स्थापन केली. अशा रीतीने हिंदुस्थानांत इंग्रजांच्या सैन्य परंपरेची सुरुवात झाली. काळांतराने त्यांनी एतदेशीय पलटणी स्थापन केल्या. त्यांत अधिकारी इंग्रजच असत. नंतर पहिली हिंदुस्थानी पलटण सुरु झाली ती १७४८ साली मद्रास येथे. तीत आठ कंपन्या होत्या. सैनिकांना इंग्रज अधिकाऱ्यांकडून लक्ष्यी शिक्षण दिले जात असे.

पहिला सरसेनापती मेजर स्ट्रिंजर लॉरेन्स याने सैन्याची केररचना केली. त्याने केलेले सैन्याचे तीन गट, पदाधिकारी, १७५७ ची क्लाइवची सुधारणा, प्रेसेडेन्सी सेना, रेजिमेंटची सुरुवात, १८५७ चे स्वातंत्र्य युद्ध, १८८४ साली सुरु झालेले ‘इंडियन ऑर्डनन्स डिपार्टमेंट’, १९०७ पर्यंतची कमांड पद्धत बंद करून सी. इन. सी. लॉड निचनेर याने उत्तर आणि दक्षिण अशी केलेली सैन्यविभागाणी, १८०१ सालचे हिंदी सैनिकांचे पहिले परदेशगमन, १९२१ मधील पक्की रेजिमेंट व्यवस्था, १९२२-२३ मधील अधि-

कान्यांचे हिंदीकरण, भूदलाची रचना, तोफवाना आणि फायरिंगचे प्रकार, लासरसे रेजिमेंट, प्रादेशिक सेना (१९२०), स्लियांची साहाय्यक सेना वरै माहिती मी माझ्या 'प्राचीन अर्चाचीन युद्धविज्ञान' या पूर्वप्रसिद्ध ग्रंथात दिलेलीच आहे.

भेदभाव दूर झाले

१९१४ पर्यंत कमीजास्त प्रमाणात क्लाइव्हचीच सैन्यपद्धती मुरु होती. पहिल्या महायुद्धात त्रिटिया सेनातिकारी आणि हिंदी सेनेतील अधिकारी यांच्या न्यायापिण्याच्या व राहाण्याच्या व्यवस्थेत भेदभाव असे. परंतु दुसऱ्या महायुद्धात तो भेदभाव राहिलेला नव्हता. त्रिटिया अधिकारी हिंदुस्थानात आले तर त्यांना जमा परदेश भत्ता मिळे, तसाच भत्ता आपले अधिकारी परदेशात गेले तर त्यांनाही मिळे. सेनातिकाच्यांच्या वेतनांशेणीतही फारमा फरक नसे. सेनातिकारी म्हणून त्रिटिया आणि हिंदी यांना सारख्याच सोशी सबलती होत्या.

हिंदी सैनिकांचे परदेशगमन

पहिल्या महायुद्धाच्या वेळी (१९१४-१८) एकदर ९८५००० सैनिक ग्रेडिंग दूजन तयार केले. त्यापेकी ५५२००० सैनिक युद्धात भाग घेण्यासाठी युरोपात आणि इतर देशात पाठविण्यात आले. याशिवाय विनल्टाऊ ३९१००० शिपाई युरोपात पाठविण्यात आले होते. युद्धासाठी पाठविलेल्या सैनिकांना क्रान्स. वेल्जिअम, गॅलिपोली, इजित, मेसापोरेमिया इत्यादि त्रिकाणी लढण्याचा प्रसंग आला.

हिंदुस्थानी भूदलाची परंपरा श्रेष्ठ आहे. हिंदुस्थानी आणि आता भारतीय म्हणून ओळखलेल्या जाणाऱ्या भूदलाने देशीविदेशी झालेल्या युद्धात अनेक पराक्रम गाजवलेले आहेत. भारत-पाकिस्तान आणि भारत-चीन यांमध्ये झालेल्या युद्धात तिन्ही सदाचार दलांनी शौर्याची पराक्रांत केली. भारतीय भूदलाची थोडी अधिक माहिती अशी :

लष्कराचे घटक

लष्कराचे जे अनेक घटक असतात, त्यांची उपयुक्तेच्या दृश्यने सारखीच योग्यता असते. तरीही त्यातल्यात श्रेष्ठ म्हणजे आर्मर्डकोअर. पूर्वीच्या थोडदलाचे-रिसाल्याचे हे एक आधुनिक रूपांतर आहे. आता रणगाडे उपलब्ध असल्यामुळे आर्मर्ड कोअरमध्ये ३ किलोमीटरपैरंत अचूक मारा करू शकणारे रणगाडे असतात. रणगाड्यात एक गनर, एक कमांडर, एक टेलिफोन ऑपरेटर, एक ड्रायव्हर असे चारजण असतात. पूर्वी

रणगाडे रात्रीच्या वेळी काम करू शकत नसत. परंतु आता इन्फ्रारेड किरणांमुळे ते अंधारातही दिवसाएवढीच कार्यक्षमता दाखवू शकतात. युद्धात सर्वात पुढे रणगाडेच असतात. म्हणूनच ल्याना फार महान् असते.

तोफखाना

मैत्याचा दुसरा घटक म्हणजे तोफखाना. (इंडियन कोअर ऑफ आर्टिलरी) या घटकाचे मुख्यभाग दांन. १. **फिल्ड आर्टिलरी** आणि २. **एअर डिफेन्स आर्टिलरी**. फिल्ड आर्टिलरीमध्ये ३० किलोमीटर अंतरार्थंत अचूक गोळाफेक करू शकणाऱ्या हाविक्षक तोफा असतात. उंच ढांगगाळ भागात त्या खेचरावरून बाहून नेतात, आपल्या लळकराकडे वैगेलेल्या जातीच्या तोफा असतात. काही जातीच्या तोफा आता भारतातच तयार होतात.

एअर डिफेन्स आर्टिलरीमध्ये विमानवेधी तोफा असतात. त्या शत्रूच्या उडल्या विमानांवर दर मिनियाला सुमारे १०० — १२० या प्रमाणे खालून अचूक गोळे मारू शकतात. चौदा ते पंधरा हजार फूट उंचीवरून उडणाऱ्या विमानांवर सरकेस टू एअर मारा करणारी क्षेपणाक्ते असतात.

बरील घटकांशिवाय वांधकाम करणारे अभियंते आणि सुरुंगपेरणी करणारे सॅपर्स-माइनर्स असलेले कोअर ऑफ इंजिनिअर्स, युद्धकाळाप्रमाणेच शांततेच्या काळातही संदेशांनी देवागेवेश करणारे कोअर ऑफ सिग्नल्स, असे विभाग असतात. शिवाय आर्मी सर्विस कोअर, ऑर्डनन्स कोअर, व्हेटर्नरी कोअर, आर्मी एज्युकेशन कोअर, फिजिकल ट्रेनिंग कोअर इत्यादि अनेक विभाग असतात ते संरक्षणकार्य उत्तम रीतीने घावे म्हणूनच.

पूर्वी मराठ्यांचा तोफखाना होता. १४ जाने, १७६१ रोजी पानिपत येथे झालेल्या युद्धात मराठ्यांच्या तोफखान्याने महायाक्रम केला होता, याचेही स्मरण असावे.

रेजिमेंट्स

भारतीय फौजेत अनेकतेतही एकतेचे दर्शन घडविणारी अनेक रेजिमेंट्स आहेत. त्रिगोड ऑफ गार्ड्स, पंजाब रेजिमेंट, मरात्या लाइट इन्फ्री, मद्रास रे., ब्रेनेडर्स रे., राजपुताना रायफल्स, राजपूत रे., शीव रेजिमेंट, जाट, डोगरा, गढवाल, कुमाऊ, आसाम, विहार, गुरखा, महार, आणि नवोदित नागा रेजिमेंट अशी अनेक रेजिमेंट्स असतात. महावाकांक्षा आणि देशाभिमान असणाऱ्या तरुणांनी आपल्या अहैतेप्रमाणे व आवडीप्रमाणे, आव्हास, भीती, अहंगंड वैरै दुर्गुण सोडून भारताच्या संरक्षणार्थ

सहभागी झाले पाहिजे. संरक्षणशक्तीचा मूळ घटक सैनिक हा सिद्धान्त सार्थ केला पाहिजे. जय जवान !

मराठा ला. इन्कल्पी या फलटणीने १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धासून दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेर पर्यंत पश्चिमेकडील इटली पासून पूर्वेकडील चीनपर्यंत आणि दक्षिणेकडील जावापासून उत्तरेकडील अफगाणिस्तानपर्यंत, म्हणजे सुमारे अर्ध्या जगात जाऊन पराक्रम गाजविलेले आहेत. अल्किडील काळात या पलटणीत जवानांची भरती करतांना प्रांतिक भेदभाव मानले जात नाहीत. म्हणूनच आता या पलटणीत गुजरात, कर्नाटक, आंत्र, गोवा, मध्यप्रदेश मधून आणि शीख, डोआ, आणि जाट अशा समाजातूनही भरती केली जाते. या रेजिमेंटचे प्रशिक्षण केंद्र म्हणून लाची १९४२ साली बेळगाव येथे स्थापना झाली. या पलटणीने अनेक शौर्यपदके पटकावलेली आहेत.

भारताचे नौदल

ऋग्वेदासारख्या अतिप्राचीन वाङ्मयात ज्याअर्थी नौका, नावाडी, नौकानयन या अर्थाचे उल्लेख आहेत, त्याअर्थी नौकानयनाला फार प्राचीन परंपरा आहे, हें सिद्ध होते. पाण्लोट वाजूला सारणान्या चार नौकांचा आणि शंभर वल्ही असलेल्या नावेचाही ऋग्वेदात उल्लेख आहे. (पहा-ऋग्वेद मं. १ सूक्त १८२-६ आणि मं. १ सू. ११६-५) रामायण आणि महाभारत यांतही नौकांचे उल्लेख आहेत. यावरून नौकानयन ही भारताची एक पूर्वपरंपराच ठरते.

(प्राचीन ग्रीक लोक तशाच अनेक वल्ही असलेल्या नौका सागरी युद्धासाठी वापरीत. असत. त्या नौकांना 'ट्रिरेम' TRIREME म्हणत व त्या नौकेवर १७० वल्हेकरी असत. या नौकांचे अनुकरण पुढे रोमनांनीही केले होते, या गोष्टीची इथे आठवण होते.)

मौर्याच्या काळात व्यापारी संरक्षणासाठी आरमार सिद्ध टेवल्याचा पुरावा आढळतो. कौटिल्य अर्थशास्त्रामध्ये सम्राट चंद्रगुप्ताच्या युद्धखालातील सहा मंडळांपैकी एक आरमार मंडळ असल्याचे म्हटलेले आहे.

शिवाजी महाराजांचे आरमार

शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य बढकट करण्यासाठी सागरी सत्तेचे महत्व ओळखून आपल्या आरमाराची उभारणी केली होती. कान्होजी अंग्रे यांच्या नेतृत्वाखाली त्या आरमाराने फिरण्याच्या आरमाराचा पराभव केला आणि पश्चिम सागरावरील त्यांच्या वर्चस्वाला प्रभावीपणे आला शातला. मराठ्यांच्या आरमारात सर्व जाती धर्मांचे लोक होते.

आधुनिक नौदल

१६१३ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने सुरत येथे 'रॉयल मरीन' नावाने, हिंदुस्थानच्या सागरी किनाऱ्या लगत असलेल्या सागरी मार्गाचे रक्षण करण्यासाठी लढाऊ नौकांचा एक विभाग मुरु केला. पुढे तो विभाग मुंबईला आणला आणि त्याला 'वॉच्ये मरीन' असे नाव दिले. पुढे तो विभाग १८९२ सालापासून 'रॉयल इंडियन मरीन' या नावाने ओळखला जाऊ लागला. त्यांत अधिकारी होते विटिश आणि नाविक होते हिंदुस्थानी लोक. १९३४ च्या ऑक्टोबर २ तारखेला 'रॉयल इंडियन नेव्ही' असे नामांतर करण्यात आले. दुसऱ्या महायुद्धात या नौदलाने महत्वाची कामगिरी वजावली. १९५० मध्ये भारत प्रजासत्ताक राष्ट्र वनले आणि तेव्हापासून नौदलाच्या नावातील 'रॉयल' हा शब्द वगळण्यात आला. आता 'भारतीय नौदल' याच नावाने आपले सागरी सैनिक दल ओळखले जाते.

लढाऊ नौकांचे प्रकार

भारताच्या संरक्षणासाठी आपल्या नौदलात अनेक जातीच्या लट्ठक नौका आहेत. त्यांचे मुख्य प्रकार असे : लढाई करणाऱ्या नौका (बॅटल शिप्स), विमानवाहू नौका (एअर फॅफ्ट कॅरिअर्स), संरक्षक लढाऊ नौका (क्रूझर्स), पाणवुळ्या (सवमरिन्स), विनाशिका (डिस्ट्रोयर्स), शीघ्रसंचारी लढाऊ वोटी (फ्रीगेट्स), ट्रॅफलणीच्या कामा साठी तराफे (सपाट तल असलेल्या नौका), पाणवुडी विनाशक नौका (ऑन्टी सवमरिन्स वोटी), प्रशिक्षणासाठी नौका, पाणसुरुंग नाशक नौका आणि दुरुस्तीचे कामकाज करू शकण्या नौका वरैरे.

१९७१ साली विमानवाहू वोटी वरून उड्डाण करणाऱ्या 'सी - किंग' जातीच्या हेलिकॉप्टरचे एक पथक भारतीय नौदलात समाविष्ट करण्यात आले. त्यावर रडार असते. १९८३ च्या अंग्रेजीस 'सी - हेरिअर' जातीची खास प्रकारची लढाऊ विमानेही नौदलाच्या हवाई शाखेत दाखल झाली ओहत.

नौसैनिक आणि अधिकारी

माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेल्या तरुणांनुन योग्य चाचणी घेऊन नौदल सैनिक आणि अधिकारी यांची प्रशिक्षणासाठी निवड करतात. पुण्या जवळील राष्ट्रीय संरक्षण प्रबोधिकेत यांना प्रथम काही काळ प्रशिक्षण मिळते. आपल्या नौदलाने १९६२, १९६५ आणि १९७१ च्या संग्रामात फार पराक्रम गाजविला.

ब्रिटिशांच्या काळात हिंदुस्थानचे नाविक संरक्षण हा हिंदुस्थानच्या एकूण संरक्षणाचा अविभाज्य घटक होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताचे सागरी संरक्षण ही पूर्वीपेक्षाही महत्वाची वाव वनली. आयात-निर्यातीच्या क्षेत्रात भारताचे सागरी दलणवढण पूर्वीपेक्षा किंतीतरी पटीने वाढले आहे, वाढत आहे आणि वाढणार आहे. अलिकिंडेच निर्णीत शालेल्या कायद्याप्रमाणे आपल्या सागरी संरक्षणाची जवावदारी वरीच वाढली आहे. सागर परिषदेच्या करारानुसार सल्ला सागर क्षेत्राची मर्यादा किनाऱ्यापासून वारा मैलां-पर्यंत आणि अन्य आर्थिक क्षेत्र मर्यादा किनाऱ्यापासून दोनशे मैलापर्यंत वाढविली आहे. अर्थात अशा विशाल सागरक्षेत्राच्या संरक्षणाची जवावदारी मुख्यतः भारतीय नौदलावरच आहे.

भारतीय तटरक्षक दल

ती जवावदारी यशस्वीपणे पार पाढण्यासाठी आपण १९७६ (७८) साली भारतीय तटरक्षक दलाची सेवा निर्माण केली. ही सेवा आताच नव्हे तर भावी काळात वराच काळपर्यंत चालू ठेवावी लागेल. जोपर्यंत सागरावर आणि सागरामुळे मिळणाऱ्या संपत्तीवर आपल्याला अवलंबून राहावे लागेल, तोपर्यंत किनारा संरक्षण कार्य चालू ठेवावेच लागेल. तटरक्षक दलाने महत्वपूर्ण कामगिरी वजावलेली आहे. म्हणूनच लाच्या गैरवार्थ उपाल व तार खाल्याने ता. १-२-८५ रोजी एक तिकीट प्रसिद्ध केले.

भारताच्या २८ लक्ष चौरस किलोमीटर्स किनाऱ्याचे रक्षण करून, चोरयी मासेमारी आणि तस्करी यांना आला घालणे, सागरी प्रदूषणालाही आला घालणे इत्यादी कार्य तटरक्षक दल करीत असते.

भारतीय नौदलाकडे, प्रदीर्घकाळ खोल पाण्याखाली राहाण्याचे तंत्र आत्मसात केलेले निष्णात पाण्युडेही आहेत.

तटरक्षक दलाचे पहिले हवाई केंद्र

तटरक्षक दलाचे पहिले हवाई केंद्र १९८५ च्या डिसेंबर पर्यंत दमण येथे चालू होईल. सध्या या दलाकडे २० नौका असून वायुदूत सारखी काही विमाने व हेलिकॉप्टर्स आहेत.

ही संख्या गरजेप्रमाणे वाटणार आहे. 'विजय' नावाच्या नविन नौकेवर अत्याधुनिक सोयी असून 'चेतक' हेलिकॉप्टर उतरण्याचीही सोय आहे.

व्हाइस ॲडमिरल मनोहरपंत आघटी यांचे विचार

'वसई विजय स्मारक' समितीने वसई किल्ल्याच्या प्रवेश द्वारापाशी विजयी कमान उभारण्यासाठी आयोजित केलेल्या भूमिपूजन समारंभ प्रसंगी व्हाइस ॲडमिरल आवयी यांनी भारताच्या सागरी संरक्षणाविषयी जे महत्वाचे मौलिक विचार मांडले, त्यातले निवडक विचार मी सुत्रस्थाने स्वाती देतो. त्यावरून सागरी संरक्षणाची मुख्य सूत्रे आपल्याला कठू शकतील.

सागरी संरक्षणाची सूत्रे

१. सागरी हल्त्यापासून आपल्या प्रदेशाचे संरक्षण करताना शब्दाला त्याचे सैन्य व युद्धसामग्री आपल्या किनाऱ्यावर किंवा असून आणि वंगाळी उपसागर यातील आपल्या वेगावर उतरविण्याला आपल्या नौदलाने प्रतिबंध केला पाहिजे.

२. चढाई हा संरक्षणाचा उत्तम मार्ग असतो. म्हणून आपल्या प्रदेशाचे निग्रह-पूर्वक संरक्षण करण्यासाठी आपल्या नौदलाने लढाई येऊ शब्दाच्या गोटात नेली पाहिजे, आणि लाच्या वंद्रावर, निकाऱ्याच्या प्रतिष्ठानावर, हळे चढविले पाहिजेत.

३. आक्रान्त देऊन किंवा मोहात पाझून शब्दाच्या प्रमुख आरमाराला सागरातच आपणास अनुकूल टरेल अशा टिकाणीच युद्ध करायला भाग पाडले पाहिजे.

४. एकदा शब्दाचे आरमार आणि त्याला मदत करणारी अंतर्गत रचना दासळ्याली की आपल्या प्रदेशावरील संकट आपोआपच विसून जाते.

५. पूर्वीच्या शतकातील भारताच्या अधिपतीनी जी युद्धनीति अवलंबिती होती, ती तशीच्या तशीच आता वापरून चालणार नाही. (कारण स्थळकाळ परव्ये युद्धनीति वदलावी लागते. युद्धनीति परिवर्तनशील असते.)

६. शब्दाचा सागरी व्यापार वंद पाझून अगर त्यांत व्यत्यय आणून त्याची रसद आणि कुमक पूर्णपणे वंद करून शब्दाच्या लढाऊ सामर्थ्यावर आपण प्रचंड द्वाव आणू शकतो.

७. युद्धकाळात नौदलाचे शेवटचे कार्य म्हणजे शब्दाच्या सागरी किनाऱ्यावर आपली सत्ता प्रश्नेपित करणे हे होय. शब्दाच्या किनाऱ्यावरील सत्ताप्रश्नेपण हे सामान्यतः भूजलचर सेनेच्या बाबतीत बलिष्ठ असावे लागते. (तसे ते बलिष्ठ आहेच.)

भारतीय वायुदल

वायुदल हा शळ कदाचित् नवीन वाटला, तरी त्यात अभिप्रेत असलेले कार्य फार प्राचीन काळापाशून भारतीयांच्या परिच्याचे होते. कारण विमानात बसून निरनिराळे प्रदेश आक्रमण केल्याचे आणि विमानातून स्वारी करण्याचे वर्णन महाभारतात आहे. (पहा वनपर्व – २५ वा अध्याय.) त्याचा सारांश असा की, शाल्व राजाने विमानात वरून द्वारकेवर हळा केला आणि विमानातून असंख्य शत्रु सोडली. त्योवरी द्वारकेतील सैन्यांही शत्रूस तोंड देण्यासाठी सज होते. त्या सैन्याने शाल्व राजांच्या (“सौम नगर” नामक) विमानवर इतका जोरदार मारा केला की, शेवटी शाल्व विमानातून खाली उतरून प्रवृत्तमाशी द्वंद्वयुद्ध करू लागला. यावरून विमाने तयार करून चालविणे आणि त्यांचा युद्धात उपयोग करणे ही कला आर्याना पूर्णपणे अवगत होती हेच सिद्ध होते. महाभारतीय युद्ध ता. १६ ऑक्टोबर ५५६१ इ. स. पूर्व या दिवशी झाले. रामायण काढी विमाने होती. (पहा – वास्तव रामायण – प. वि. वर्तक)

ता. ८ ऑक्टोबर १९३२ हा हिंदुस्थानच्या वायुदलाच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्यासारखा दिवस आहे. कारण त्या दिवशी आधुनिक वायुदलाची मुहूर्तमेंद्र रोवली गेली. त्यापूर्वी त्रियशींनी हिंदुस्थानचे वायुदल असावे अशी संकल्पा मांडली होती. पुढे हिंदुस्थानचे स्वतःचे वायुदल असावे ही मागणी वाढत गेली आणि त्यामुळे चीफ ऑफ जनरल स्टाफ सर अँन्ड्र्यूज स्किनी यांच्या अध्यक्षतेखाली त्रियनच्या रॉयल एअर फोर्सेच्या धर्तीवर हिंदुस्थानचे वायुदल निर्माण करण्याचे ठरले. १९२५ साली सर स्किनी यांच्या अध्यक्षतेखाली हिंदुस्थानी सॅन्डहर्स्ट समितीने काम सुरु केले होते.

हिंदुस्थानी वैमानिक

पहिल्या महायुद्धात ले. इंद्रलाल रॉय, एच. एस. मलिक, ले. वेलिकर इल्यॉदि वैमानिकांनी प्राण पणाला लाऊन मोठा पराक्रम गाजविल होता. याची दखल धेऊन, हिंदुस्थानी सेनेच्या मदतीसाठी वरील समितीने वायुदलाची आवश्यकता प्रतिपादन केली होती. वैमानिकांना क्रानवेलच्या रॉयल एअर फोर्स विद्यापीठात प्रशिक्षण देऊन किंज कमिशन यावे अशी त्या समितीने दिसारस केली. त्या समितीचा अहवाल १९२७ च्या एप्रीलमध्ये प्रसिद्ध झाला. परंतु शिफारसी अंमलात यायला तीन वर्षे लागली. १९३० च्या सुमारास सहा हिंदी उमेदवारांची निवड करण्यात आली व त्यांना क्रानवेलच्या विद्यापीठात पायविण्यात आले. त्यांच्या पाठोपाठ आणखी नऊ जणांची प्रशिक्षणासाठी निवड झाली. दरम्यान ८ ऑक्टोबर १९३२ रोजी हिंदुस्थानी वायुसेना कायदा लागू करण्यात आला आणि त्याच दिवशी पहिल्या सहा वैमानिकांना किंज कमिशन देण्यात आले. हिंदुस्थानच्या अफगाण सीमेवर बंदखोरांचे प्रावल्य होते. त्यांनी इंग्रजांना व त्रियशी सरकारला हैराण केले होते. त्यांचा बंदोवस्त करण्यासाठी हिंदुस्थानी भूदलाला मदत करण्याचे महत्वाचे काम नवोदित वायुदलावर ता. १ एप्रील १९३३ मध्ये सोप-विण्यात आले, आणि अशा रितीने हिंदुस्थानी वायुदलाच्या कार्याला प्रत्यक्ष सुरवात झाली.

वायुदलाचा विस्तार

ता. ३ सप्टेंबर १९३९ रोजी दुसरे महायुद्ध सुरु झाले आणि हिंदुस्थानी वायुदलाच्या विस्तारकार्याला प्रारंभ झाला. मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, कराची आणि कोचीन येथे लट्टाऊ विमानांची सागरी संरक्षण केंद्रे सुरु करण्यात आली. सहावे केंद्र काही महिन्यांनी विशाखापट्टण येथे सुरु झाले. पुढे १९४४-४५ साली वायुदलात स्पिटफायर विमानांचा समावेश झाला. मग 'रॉयल इंडियन एअर फोर्स' असे नामकरण झाले. परंतु पुढे १९५० मध्ये 'रॉयल' हा शब्द काढून टाकण्यात आला. १९४८ मध्ये वैम्पायर जेट्सचा वायुदलात समावेश झाला. १९४९ ते १९५६ च्या दरम्यान वायुदलाची विमाणीय कार्यालये उघडण्यात आली. त्याच्याप्रमाणे एअर फोर्स अकादमी, नॅविगेशन ट्रेनिंग स्कूल आदींची स्थापना झाली.

१. या शत्रूच्या विमानाचा पाठलाग करणारे २. हे लट्टाऊ विमान वळणे घेत घेत कसा हल्ला करते त्याचे रेखाचित्र.

आकाशमार्गे कोणी भारतावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न केलाच] तर त्याचा खरपूस समाचार घेण्याचे सामर्थ्य भारतीय वायुदलात आहे हे यापूर्वीच लिद्द झालेले आहे. १९६२ च्या भारतचीन युद्धात आणि १९६५ च्या व १९७१ च्या भारत-पाक युद्धाच्या वेळी भारतीय वायुदलाने बजावलेली कामगिरी अभिनंदनीय आणि अभिमानास्पद आहे. भारतीय वायुदल अत्याधुनिक शक्तीशान्त्रानी युक्त तर आहेच, शिवाय त्या शक्तींमागे असलेल्या लट्टाऊ वैमानिकांचे कौशल्य आणि शौर्य हे अधिक महत्वाचे आहे. भारतीय वायुदलाची परंपरा अत्यंत उज्ज्वल आहे.

वायुसेना अकादमी

पूर्वी वायुदलातील वैमानिकांना जोधपूर येथे प्रशिक्षण दिले जात असे, पुढे काळ वदलला, देशाच्या गरजा वाढल्या, त्यामुळे विमान उड्हाणाच्या शिक्षणाचे दोन भाग करण्यात आले, पहिला भाग प्राथमिक शिक्षणाचा असतो, आंग्रेमधील विद्र येथे भारतीय विमानदलाचे जे ‘एलीमेंटरी फ्लाइंग स्कूल’ आहे, तिथे ते प्रशिक्षण देण्यात येते. तिथला बाबीस आठवड्यांचा प्रशिक्षणक्रम संपल्यावर शिकाऊ पाश्वलेयांना हैद्रारावाद येथील वायुसेना अकादमीत रीतसर प्रवेश दिला जातो. तिथे चव्हेचालीस आठवड्यांचा शिक्षणक्रम पूर्ण केलेल्याना अधिकारपदाचे ‘कमिशन’ दिले जाते. अकादमीत पायलेटचे शिक्षण घेण्यासाठी उमेदवार विद्यार्थ्यांचे वय सोळा ते साडे एकवीस या गटातले असावे लागते व टराविक दौशिणिक पात्रताही असावी लागते. खडक वास्तव्याच्या राष्ट्रीय संरक्षण प्रवाधिनीच्या विद्यार्थ्यांना प्रथम संधी दिली जाते. काही विद्यार्थी परस्पर वाहेऱूनही घेण्यात येतात. मात्र ते गणित आणि विज्ञानशास्त्र या विषयांचे पदवीधर असावे लागते.

अकादमीतील शिक्षण

भारतीय विमानदलाला प्रशासकीय अधिकारी, शिक्षक, पुरवटा अधिकारी, हिंदूव तपासनीस, ल्याचप्रमाणे हवामान – तज्ज्ञांचे पथकही हवे असते, त्या सर्व शाकोपशास्त्रांचे आधुनिक शिक्षण त्या सुसज अकादमीत दिले जाते. १९७१ साली या अकादमीचे कामकाज सुरु क्लेले. दखर्पी अकादमीकडून वायुदलासाठी सुमारे तीनशे अधिकारी तयार करता येतील अशी व्यवस्था आहे. ल्यासाठी उत्तपत्रात जाहिराती देऊन इच्छुकांकडून अर्ज मागविले जातात. नंतर गुणवत्तेच्या निकापावर चाळण्या लागतात आणि हुशार, काटक, कल्पक आणि चलाय अशा देशप्रेमी तस्णीची अधिकारपदाचे शिक्षण देण्यासाठी निवड करतात. यात जात, धर्म, वंश, प्रांत असले भेदभेद मानले जात नाहीत. दर वर्षी २ ते ८ अँक्योवर दरम्यान ‘भारतीय वायुदल सताह’ साजरा करण्यात येतो.

वैमानिकांनी फार उंचीवरून उड्हाण करणे घोक्याचे असते, तसेच फार कमी उंचीवरून विमान चालवणेही घोक्याचे असते. परंतु शत्रूवर हळा करताना त्याच्या विमानविरोधी यंत्रणेला चकविण्यासाठी शक्य तितक्या खालूनच उड्हाण करणे श्रेयस्कर असते. वैमानिकाला उड्हाणापूर्वी हवामान, दिशादिशंदर्शन इलादि आवश्यक त्या गोष्टींची संगूर्ण माहिती दिली जाते. आपल्या टाण्याच्या दिशेने कोणतेही विमान येऊ लागले तर रडारवर त्याची नोंद होते. विमान शत्रूचे असले तर क्षणार्धात तोफांचा मारा होऊ शकेल अशी तयारी असलेल्या तोफा त्या दिशेने रोखल्या जातात. आणि विमान स्वपक्षाचे असले तर रोखलेल्या तोफा ‘विश्राम’ करतात. नियंत्रण कक्ष रात्रिदिवस दक्ष राहून काम करीत असतो, दुर्गम भागात अडकून पडलेल्या आपल्या जवानांना

आपली सशक्त दले : प्रारंभ आणि विकास

५१

आणि महापुर आलेल्या भागातील इतर नागरीकांनाही खद आदि आवश्यक वस्तू पुरविण्याचे कामही वायुदलाला करावे लागते.

नौदलाची वायुदल शाखा

नौदलाचा विकास करताना नौदलाच्या वायुदल शाखेकडैही स्वतंत्र भारताने प्रथम लक्ष दिले. १९४८ साली 'नौदल वायु शाखा' स्थापन करण्यांत आली. नंतर ता. ११ मे १९५३ रोजी कोचीन नागरी विमानतळ नौदलाकडे देण्यात आला. आणि आय. एन. एस. गरुड या नावाने नौदलाचा स्वतंत्र वायुदल विभाग स्थापन हाला. १९५३ हे नौदलाच्या वायुदल शाखेचे प्रारंभ वर्ष असल्यामुळे १९८३ साली त्या विभागाचा तीसाव वर्धापन दिन साजरा क्षाला.

१९५७ साली भारत सरकारने हव्युल्स जातीची विमोने खरेदी केली आणि १९६१ साली त्यांना आधुनिक स्वरूप दिले. मुख्यातीला दोन स्क्वॉड्स आणि २०० नौसैनिक असलेल्या नौदल-वायु-शाखेत आता सी-किंग जातीची हेलिकॉप्टर्स आणि सी-हेसियर्स जातीची, असलेल्या जागेवरून लंब्रेपेत वर जाऊन उडणारी व लंब्रेपेतच उतरणारी आधुनिक लटाऊ विमानेही आहेत. सारंग भारतीय वायुदल, नौदलाच्या सहकाऱ्यांने सागरी संरक्षणाची व नौदलाचीही संरक्षण विषयक जवाबदारी चोल्य रीतीने पार पाढू शकेल असे सामर्थ्यशाली आहे यांत शंका नाही.

यापुढील प्रकरणात आधुनिक युद्धातील संरक्षण पद्धतीची माहिती मिळेल.

: ७ :

आधुनिक युद्धातील संरक्षण पद्धती

मार्गील एका प्रकरणात युद्धाची मूलतच्ये थोडक्यात सांगितली. आता हा प्रकरणात युद्धातील काही वचाव पद्धतीची माहिती देत आहे.

काळ वदलला, परिस्थिती वदलली आणि त्याप्रमाणे युद्धातील वचावाच्या पद्धतीही वदलल्या. प्राचीन काळच्या युद्धात वचावाची जीं साधने—शस्त्रे होती तीं कालवाढ्या ठरली आणि त्याएवजी नवी शस्त्रांने उपयोगात आली. साथी मारामारी घेतली तरी त्यांत पूर्वीच्या काळ्या लाढ्या गेल्या आणि लोखंडी सळ्या, विद्युतप्रकाशाच्या निकामी नळ्या, सोडावाँटरच्या वाटल्या आणि अँसीड भरलेले वृत्त्य आले.

रासायनिक शस्त्रे

जगातील मोठमोळ्या देशात संरक्षक साधनांचे संशोधन, नवीन साधनांचा विकास, प्रत्यक्ष कार्य व प्रशिक्षण यासाठी प्रयत्न होत आहेत. अमेरिका, रशिया, पूर्वयुरोपीय अनेक देश, इंजिन, इराक, व्हिएतनाम, उत्तर कोरिया वैरो देशाकडे रासायनिक शस्त्रे असण्याची शक्यता आहे, असा अमेरिकन गुप्तहेंग खान्याचा अंदाज असल्याचे १९८८ च्या जूनमध्ये वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाले होते हे वाजकांना आश्रवत असेलच. याचा अर्थ असा की, नवाकाळ, नव्या युद्धपद्धती, नवी नवी शस्त्रांने आणि अर्थांतच नव्या वचाव पद्धती असा हा सागा नव्या नवलाईचा युद्धमामला आहे. अमेरिकन सैन्याने व्हिएतनामवर एंजेंट 'अॉरंज' नावाचे एक विधारी रसायन फेकले होते, असे एका जर्मन वृत्तपत्राने प्रसिद्ध केले होते.

संरक्षण व्यवस्था

राष्ट्राच्या संरक्षणाची जबाबदारी भूदल, नौदल आणि वायुदल या सशस्त्र त्रिदलांवर असते, त्या त्या दलांची काही अंतर्गत उपव्यवस्थाही असते. उदाहरणार्थ पायदल, अभियांत्रिकी विभाग, तोफस्ताना, रणगाडा पथके, आरोग्यरक्षक पथके, दलणवळण आणि परिवहन विभाग इत्यादि भूदलाची उपव्यवस्था, तर लढाऊ वोटी, जलद संचारी युद्धनौका, तेलवाहू वोटी, पाण्युड्या व पाण्यसुखंग पेरणाऱ्या व काढणाऱ्या वोटी, तर रक्षक वोटी, नौदल विमान शास्त्र वगैरे नौदलाची अंतर्गत उपव्यवस्था, आणि वैमानिक पथके, लढाऊ विमाने, वॉभरेफकी विमाने, हेलिकॉन्टर्स आणि छत्रधारी सैनिक पथके ही वायुदलातील संरक्षण उपव्यवस्था वगैरे. क्षेपणास्त्रांपासून वचाव करण्यासाठी, येणाऱ्या क्षेपणास्त्रांचा गतीरोध करणे किंवा त्यांच्या मार्गातच त्यांचा छेद करणे ही योजना असते.

गेल्या महायुद्धात आक्रमणासाठी आणि मुख्यतः संरक्षणासाठी केलेल्या व्यवस्थेत मुख्यन्येक करून जे आढळून आले, त्यावर पुढील विवेचन आधारलेले आहे. युद्धात ज्या गोषी प्रामुख्याने आढळल्या त्या अशा : १. पूर्वीसारखीच चिलखते आणि चिरखाणे, २. पञ्चाची चिलखते, ३. संदक, ४. पिल वॉक्स, ५. मशिनगन्सपाखून रक्षण, ६. काटेरी तारेचा उपयोग, ७. मॅगिनॉट लाईन, ८. सिगफ्रिडची संरक्षण योजना, ९. रणगाड्यासाठी अडथळे, १०. रणगाड्याचा सापठा, ११. विशारी वायूपासून वचाव, १२. संरक्षणाचा आणखी एक उपाय, १६. कॅम्यूफ्लाज वगैरे. त्या सर्वांविषयी थोडे सांगणे आवश्यक आहे. इथे वाचकांनी एक गोष्ट लक्षात ठेवावी की, त्या त्या गोषीची ही सूक्ष्म माहिती नसून त्या माहितीचे केवळ दोवळ दिग्दर्शन आहे. कारण प्रत्येक विषयाच्या खोलात दिरले तर ग्रंथविस्तार वेसुमार वाटेल आणि जास्तीत जास्त वाचकांना हा ग्रंथ उपलब्ध घावा हा जो माझा एक उद्देश आहे, तो किंमत वाढल्याने सफल होणार नाही. मात्र संरक्षण पद्धतीचिष्याची जरुर तेवढी माहिती जिज्ञासूना मिळेल अशाच रीतीने इथे क्रमावर माहिती देत आहे.

१. चिलखते-शिरखाणे

ज्यावेळी समोरापमोरच्या हातधाईच्या लढाशा कराऱ्या लागत, त्यावेळी तखारी, भाले, वाण वगैरेपासून वचाव करण्यासाठी सैनिक चामड्याच्या किंवा पञ्चाच्या ढाली वापरीत. परंतु संवंध शरीराचे संरक्षण व्हावे म्हणून चिलखतेच वापरावी लागत. ऐतिहासिक काळात, डोक्यापासून पायापर्यंत संरक्षण साधन म्हणून धातूच्या सावळीची तयार केलेली उगळेवजा पायघोळ किंवा गुडध्यापर्यंतच सैल चिलखते वापरीत असत. पूर्वाचार्यांनी

१ धनु, २ चक्र, ३ कुंत (भाला), ४ खड्ग (तखवार), ५ क्षुरिका (खंजीरी), ६ गदा, आणि ७ वाहुयुद असे जे युद्धाचे साधनानुसार सात प्रकार सांगितलेले आहेत, त्या सर्व प्रकारांच्या युद्धात चिलखतांचा संरक्षणासाठी उपयोग होत असे. कारण चिलखत घातलेले असले तर शब्दांचांचा वर्षाव झाला तरी काही अपाय होत नाही. श्री ज्ञानदेवानी गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायातील ३९ व्या श्लोकावर भाष्य करतांना तोच दृष्टांत दिलेला आहे. ते म्हणतात : जैसें वज्रकवच लेइजे । शब्दांचा वर्षाव साहिजे । परी जैतेसीं उरिजे । अचुंबित ॥ १८ ॥ (ज्ञानेश्वरी, अध्याय २, ओवी २३२.) त्याच्रप्रमाणे दोक्याचे रक्षण करण्यासाठी जे साधन असे तेही योपीसारखे साखळीचेच तयार केले असे. १९१४-१८ च्या महायुद्धात पोलाडी जाळीची किंवा मुगुद्यासारखी शिरस्त्राणे वापरायची विद्यश सेनानींची प्रथा होती. जर्मन सैनिकांचे चिलखत सावळयांचे नमून छातीपोटाला आच्छादण्यापुरते पोलाडी पत्थाचे खास वनविलेले असे.

युद्धकाळात अत्यंत लोकप्रिय व उपयुक्त ठरलेले शिरस्त्राण म्हणजे 'पञ्चाची वायोली योपी' (चिन हॅट). वरून चपड्या शुमट्यासारखा आकार असलेली आणि काठाकडे संदर्भ चपटी पट्टी असलेली पत्थाची योपी १९१५ साली वापरात आली. आणि आजपर्यंत ती उपयोगात आहे. लटाईत शिरस्त्राण म्हणून पञ्चाची योपी पार उपयोगी असल्याचे सिद्ध झाले आहे. त्या योपीने पिस्तुलारून अतिशय वेगाने येणाऱ्या गोलीपासूनही दोक्याचे संरक्षण होऊ शकते. तिच्यावर गोळया लागल्याच्या खुणा दिसतील, परंतु गोली पत्रा छेदून आत शुस्त नाही. वॉम्ब फुटून उडणाऱ्या तीक्ष्ण टिकन्यापासूनही योपीच्या कडेच्या संदर्भ पट्टीमुळे वचाव होतो. आधुनिक हैल्मेट मुख्यतः फायरवर ग्लासचे असते. आतून नरम अस्तर असते. सैनिकाप्रमाणेच दुचाकी वाहन चालकास ते फार उपयुक्त ठरते. जगातील अनेक देशात हैल्मेट घालणे सक्तीचे होत आहे.

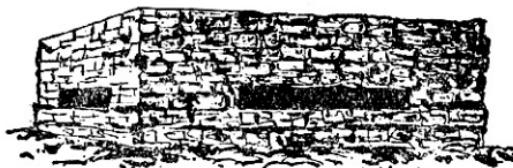
२. पञ्चाची चिलखते

जर्मनीचे छाती संरक्षक पत्थाचे लोकप्रिय चिलखत चार तुकड्याचे होते. वरच्या तुकड्याला छातीचा आकार आणलेला असे व गळयाला पत्रा लागू नये म्हणून वरची कडा वाहेरच्या अंगाला दुमडलेली असे. पोटापासून खालचा ओपीपोटाचा भाग सुरक्षित रहावा म्हणून ३ तुकडे असते. त्यांना त्या त्या भागाचा आकार दिलेला असे. शरीर संरक्षक चिलखते किंतीही मजबूत असली तरी संरक्षण पद्धतीत त्यांना दुग्धम स्थान असते. चिलखत न वापरणारा सैनिक जर तो रीतसर खणलेल्या खंडकात आमरा धेरैल तरीही तो सुरक्षित राहू शकेल.

३. खंदक

सैनिकांना आसरा म्हणून तयार करावायाचे खंदक ठराविक खोल, ठराविक रुंदीचे आणि झेड किंवा डब्ल्यू या इंग्रजी अश्वरांच्या आकाराचे असावेत. या खंदकात सुमारे चार सैनिकांची सोय असावी. त्यांत त्यांच्या अन्नपाण्याची व युद्धसाहित्याची ध्यवस्था असणे जरुर असते. खंदक एकाच रेवेत न खोदतां ते आडवे उमे खोदलेले असावेत. खंदकात राहून सैनिकांना शत्रूशी लडता येते. बंदुकीला पेरिस्कोप जोडला तर खंदकात राहूनही वाहेरन्ऱे दिगू शकते.

४. पिण्ड बॉक्स

जमिनीत कोठडीसारखा एव्वादा खंदक खणून त्याला लोखंडी दरवाजा-लावतात. पिल्वांकस म्हणजे एक छोटा किळाच असतो. त्याच्या भिंती ३ फूट जाडीच्या असतात. त्या भूपृष्ठभागावर जेवळ्या उंच असतात तेवळ्याच त्या जमिनीखाली असतात. वरच्या छतावर माती टाकून वर गवतवगैरे वाढू देतात. त्यामुळे त्या कोठड्या आहेत हे लंबून पाहाणान्यांना कंदू शकत नाही. भिंतीना छोऱ्या छोऱ्या फटी टेवेलेल्या असतात. त्यातून वाहेरच्या शत्रूवर गोळ्या झाडता येतात. १९६५. च्या भारत-पाकिस्तान युद्धाचे वेळी पाकिस्तानने डोगराई गावात तळघरासारख्या अशा पिल्वांकिसस तयार केलेल्या होल्या.

५. मशिनगन पासून रक्षण

मशिनगन पासून रक्षण व्हावे म्हणून वरील प्रकारच्या पिल्वांकसची कल्पना निघाली आणि ती परिणामकारक ठरली होती. शिवाय त्रिशिंशांनी मशिनगन पासून आपल्या सैन्याचा वचाव कराण्यासाठी चिलखती गाड्यांचा उपयोग केला. त्या गाड्यांच्या हालचाली रणभूमीवर उपयुक्त ठरल्या.

६. कांटेरी तारांचे अडथळे

कांटेरी तारांचा अडथळा (कुंपण)

शत्रूंचे आक्रमण थोपविण्या-साठी संरक्षण फली म्हणून विशिष्ट वन्नावरेपेवर कांटेरी तारांच्या गुंताड्याचे कुंपणही घालतात. परंतु त्या उपाय योजनेला शत्रूंचे रणगाडे दाद देत नाहीत असे अद्भूत आल्यावर नव्या तन्हेची एक अचाउ योजना अस्तित्वात आली. त्या योजनेचे नाव होते, मॅगिनॉट लाईन.

७. मॅगिनॉट लाईन

या योजने संवंधाने थोडे विस्ताराने लिहिले पाहिजे. या नव्या कल्पनेचा जनक सार्जट मॅगिनॉट हा एक फ्रेंच सैनिक होता. १९१४ च्या नोवेंबरमध्ये तो युद्धात जगभरी झाल्यामुळे हॉस्पीटलात पडून होता. जर्मनांपासून आपल्या देशाचे संरक्षण कसे करता येईल हा एकच विषय रात्रंदिवस लाच्या ढोक्यात सारखा वाळत असे. विचार करता करता एके दिवशी त्याला एक क्रांतिकारक संरक्षण योजना मुचली. तो वरा झाल्यावर त्याने आपल्या उर्वरित आयुष्यात त्या योजनेचा पाठपुरावा करून ती पूर्णवाला नेली. म्हणून ती संरक्षण योजना त्याच्याच्च नावाने ओळली जाऊ लागली. मॅगिनॉट संरक्षक फलीचे वैशिष्ट्य हे कीं ती भूमिअंतरर्गत असते. तिची रचना, वांधणी वैगेरे करणे हे अभियंत्यांच्या कौशल्याचे एक आश्र्यकारक उदाहरणच असते. या योजनेत भूमीच्या नैसर्गिक जडणवडणीचा पुरेपूर उपयोग करून घ्यायचा असतो. लहानमोळ्या एकड्या, दग्घालोरी यांचा समावेश होईल अशा रीतीने जमीन पोखरून आत सिमीट काँकीशीच्या लहान लहान गड्या, जाडजूळ लाकडाच्या चौक्या आणि तलवरेही तयार केली होती. योजनेतील प्रत्येक विभाग स्वयंपूर्ण असतो व त्यांचा परस्परांशी थेटसंपर्क राहील अशी व्यवस्था केलेली होती. त्यामुळे शत्रूच्या वांम्बफेकीने एखादा विभाग निकामी झाला तरी इतर विभाग मुकाबला करू शकत. विनतारी संदेश, टेलिफोन, यंत्रे व युद्धामुळी यांचाही उपयोग करता येईल अशी योजनावद रचना असते. टिकटिकाणी झरोके ठेऊन त्यांतून तोकांत्रंदुकीच्या फैरी झाडता येतील व त्यासाठी पेसिस्कोपच्या मदतीने भूपृष्ठावरील शत्रूच्या हालचाली सहज दिसतील अशीही खवरदारी घेतलेली असते.

दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनी आणि फ्रान्स यांमधील सरहदीवर फ्रान्सच्या वाजूने वरील प्रकारची प्रचंड मॅगिनॉट बचाव फली तयार करण्यात आली होती आणि ती त्यावेळी अन्यंत परिणामकारक ठरली. कारण ती व्यवहार्य होती. या संरक्षण फलीचे देश २०० मैल होते.

८. सीगफ्रीड संरक्षण योजना

फ्रान्सच्या मॅगिनॉट संरक्षण योजनेला जवाब म्हणून जर्मनीने जी संरक्षण फली उभारली तिचे नाव होते 'सीगफ्रीड संरक्षण योजना'. सार्जंट मॅगिनॉटने पारंपारिक लढाऊ किल्याच्या धर्तीवर आपल्या योजनेची रचना केली होती, तर सीगफ्रीड संरक्षक योजनेचा जनक डॉ. टॉट (Dr Todt) नावाचा जो एक रस्ते व तटबंदी तज्ज्ञ जर्मन मनुष्य होता, त्याने आपल्या संरक्षण योजनेत फ्रेंच संरक्षण योजनेचेच अनुकरण केले होते. त्याची योजना १९१४-१८ च्या महायुद्धातील अनुभवावर आधारलेली होती, परंतु ती तेवढी परिणामकारक ठरली नाही.

९. रणगाड्यांना अडथळे

युद्धभूमीवर जर्मनीच्या रणगाड्यांनी धुमाकूळ धालायला मुर्खात केली, तेव्हा रणगाड्यांच्या हालचालीना आला वसावा म्हणून एक कल्पक उपाययोजना करण्यात आली. ही उपाययोजना आपल्या संरक्षणासाठी कोणत्याही देशाला उपयोगी पडेल अशीच आहे. त्यासाठी काँक्रीटचे चौकूळ खुंट तयार करून ते त्यांचा लहानमोठा काही भाग भूमुळावर राहील अशा रीतीने जमिनीत ठोकायचे. रणगाड्यांच्या अपेक्षित मार्गात इतस्तत: असेही काँक्रीटचे अगर लोखंडाचे जाडजूळ खुंटे टोकून टेवले तर रणगाड्यांची गती खुंटते, त्यांचा तोल जातो किंवा त्यांचा धावपट्टा तुटून जातो. अर्थात् रणगाड्याला मार्ग आक्रमण करणे अशक्य होते. युद्धेन्तरात रणगाडे कधी स्थिर ठेवायचे नसतात. ते चालते फिरतेच ठेवायचे असतात, हे रणगाडे वापरणाऱ्यांना माझीत असते.

१०. रणगाड्यासाठी सांपळा

वरील उपाययोजनेशिवाय आणखी एक उपाययोजना करता येते ती अशी कीं, सवंध रणगाडाच पकडण्यासाठी एक खास सापलाच करतात. त्यासाठी रणभूमीत आणि शावूच्या आक्रमण—मार्गात मोक्याच्या टिकाणी रणगाडा पकडण्यासाठी एक खास सापला तयार करतात. म्हैसुरच्या जंगलात रानगी हन्ती पकडण्यासाठी जी युक्ती करतात तशाच प्रकारचा तो रणगाडा—सापला असतो. त्यासाठी रणगाड्याच्या लांबीरुंदीपेशा जरा जास्त लांबीरुंदी ठेवून एक भला थोरला खोल खड्हा तयार करतात. त्या खड्हुच्याच्या रुंदीच्या एका वाजूला सरल लंब रेपेत न खणता ४५ अंशाचा कोन होईल अशा वेताने उतरण तयार करतात. परंतु त्याच्याच समारच्या रुंदीकडील वाजूला मात्र लंब रेपेत खोल खणतात आणि

ती वाजू लंब रेपेत आंतून कॉक्रीटने मढवितात. इतके ज्ञात्यावर त्या खडुयावर पातळसे आवरण धाळन त्या आवरणावर पाला पाचोला, गवत किंवा झाडाच्या लहान लहान फांच्या पसरवून ठेवतात. त्यामुळे तिथे खळगा आहे हे रणगाडा चालकाला कळून येत नाही. शत्रूचा रणगाडा घार्इशाईने धावत धावत आला की नेमका तो घसरत खडुयात पडतो व आपल्या तावडीत सापडतो.

११. विषारी वायुपासून संरक्षण

आधुनिक युद्धात शत्रूकडून वापरल्या जाणाऱ्या विषारी वायुपासूनही आपल्या सैन्याचे संरक्षण करावे लागते. म्हणून केवळ वाँम्ब, तोफा, वंदुका, आणी यांच्या पुरताच विचार करून भागत नाही, तर विषारी वायुप्रतिवंथक उपायांचीही सोय करणे भाग असते. या वायूंचे किंवा धुरांचे अनेक प्रकार असतात. त्यापैकी काही वायूंचे परिणाम अल्प काळिन असतात तर काही दीर्घकाळ परिणाम करणारे असतात. त्याचप्रमाणे काही वायू नाकाला अपायकारक, झोंवणारे किंवा जळजळाट करणारे असतात, काही फुफ्फुसावर परिणाम करणारे असतात आणि काही विषारी वायू रक्तावर परिणाम करणारे असतात. शिवाय काही वायूनी अंगावर फोडही येऊ शकतात. वरील सर्व प्रकारांच्या विषारी वायुपासून वचाव करण्यासाठी एक खास मुख्यवद्य वापरावा लागतो. विषारी वायू वापरल्याची ताजी घटना आखाती युद्धात घडून आली आहे. तेथील युद्ध आघाडीवरील पाच जखमी इरणी सैनिकांना औपधोपचारासाठी पश्चिम युरोपीय सृगालयात आणले जात असताना, त्यांच्या वैद्यकीय तपासणीत हिएज्ञा येथील डॉक्टरांना असे आढळून ऑले कीं, त्या सैनिकांवर मस्टर्ड गॅस नावाच्या विषारी वायूचा दुष्परिणाम झालेला होता. ही विएज्ञानी वातसी ता. १७ एप्रील १९८५ रोजी 'मिड डे' या इकडील दैनिकात प्रसिद्ध झाली.

मुखवटे—विषारी वायुपासून संरक्षण करण्यासाठी जे मुखवटे वापरतात ते तीन प्रकारचे असतात. (१) सर्विस रेस्पीरेटर, (२) सिविलियन डूब्याई रेस्पीरेटर आणि (३) सिविलीयन रेस्पीरेटर. पहिल्या प्रकारचे मुखवटे लटाईत भाग घेणारे जवान आणि पोलीस यांसाठी असतात. दुसऱ्या प्रकारचे मुखवटे जे नागरिक ए. आर. पी. स्वयंसेवक म्हणून विमान हल्ल्याचे वेळी कामे करतात त्यांच्यासाठी असतात. युद्धात वापरल्या जाणाऱ्या विषारी वायुपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी नागरिकांनी तिसऱ्या प्रकारचे मुखवटे वापरावयाचे असतात. मुखवट्यामध्ये श्वासोच्छवासासाठी लागणारी हवा शुद्ध करण्याची व्यवस्था केलेली असते. म्हणून तो मुखवटा लावल्यावर विषारी वायुचा त्रास होत नाही.

जीवाणु व विषाणु

विषारी वायुपासून संरक्षण करण्यावरोवरच आता जीवाणु व विषाणु यासारख्या नव्या जीवशास्त्रीय हत्यारापासूनही वचाव करण्याची जरूरी आहे. कारण दक्षिण आफ्रि-

केतील काही प्रयोगशाळांमध्ये जीवाणु व विपाणु मिश्रित 'एथा निथा' नावाचे एक नवीन द्रव्य तयार केले असून ते जीवजंतु फक्क काळया लोकांनाच मारू शकतात. अर्थात अशा संहारक अस्त्रापासूनही संरक्षण करण्यासाठी काही ना काही उपाययोजना शोधून काढली जाईलच.

१२. आणखी एक उपाय

सैन्याच्या वचावाचा आणखी एक उपाय म्हणजे डॉगराच्या उताराच्या दरीत पाणी सोड्हून ते जलमय करणे किंवा शत्रूच्या मार्गांत आडवे खोल खंदक खणून ते पाण्याने भरून टेवणे. त्यामुळे शत्रूच्या वाहनांना आणि विशेषत: रणगाड्यांना अडथळा होतो व त्यांची गती खुंगते. आपण मात्र तशाच प्रकारचे शत्रूचे खंदक आणि नव्यानाले ओलांड्हून जाण्यासाठी 'अॅम्पीवियस' वाहनांचा उपयोग करावा, ही वाहने जमिनीवरून गाडीसारखी चालतात आणि पाण्यावरून होडीसारखी चालतात. आधुनिक युद्धात हे सोबीचे साधन आहे.

१३. कॅम्प्यूफळाज (Camouflage) म्हणजे आपली मालमत्ता, सामान सुमान, युद्धासाहित्य आणि विमानतळ वरूने लपविण्याचे एक तंत्र असते. वरून, खालून किंवा कुटूनही टेहलणी करणाऱ्या शत्रूपक्षाला आपल्या सैनिकांचा व आपल्या युद्धसामग्रीचा सुगावा लागू नये, त्याचा बुद्धिमेद होऊन तो फसावा या उद्देशाने कॅम्प्यूफळाजची कल्पना निशाळी, प्रतिपक्षाला चकविण्याची ती एक उत्तम युक्ती आहे. ही युक्ती दोन्ही पक्षांकडून उपयोगिण्यात येते हे विसरता कामा नये. या युक्तीचे स्थळ-काढ-यक्तीपरव्ये विविध प्रकार असू शकतात.

सैनिकांच्या लोखंडी दोपीघर दोराची जाढी चढवून त्यांत झाडाच्या छोट्या कळ्या (यहाळ) अडकवून टेवल्या आणि जवानांना चडेपडेदार गणवेश वालायला दिले, तर आसपासच्या प्रादेशिक वातावरणात ते सहज मिसळून जातात व ते शत्रूच्या विमानांना सहजासहजी दिसत नाहीत.

इमारतीच्या लांबट भिंती विमानावून दिसू शकतात. म्हणून त्यांना एकच रंग न देता वेगवेगळ्या रंगाचे वेडेचाकडे पडे काढून वेगवेगळ्या पद्धतीने रंग दिला तर लांचा सल्पापणा न दिसता, तिथे छोट्या छोट्या झोपड्याच आहेत, असे वरून वधणाऱ्यांना भास होईल. त्यापेक्षा भिंतीवरून सुंभासारख्या जाड दोन्यांचे जाळे सोडणे अधिक वरे असते. रुणालयांवर (छपरावर) 'रेडब्रॉस' रंगविण्याची प्रथा आहे. शत्रूच्या विमानांनी त्या इमारतीवर वॉम्ब टाकू नये, अशी ती सूचना असते. युद्धविषयक आंतरराष्ट्रीय संकेताप्रमाणे शाळा, रुणालये यांवर वॉम्ब टाकणे गैर मानलेले असते.

लपवाळपवीचे हे तंत्र भूद्यावायतच वापरतात असे मात्र नाही. नौदल आणि विमानदल यांच्या वावतीतही तशीच काहीतरी व्यवस्था करावी लागते. लडाऊ नौकांना

समुद्राच्या रंगाशी मिळत्या जुळत्या करड्या, निळ्या काळ्या आणि फेसासारख्या सफेत रंग-संगतीचा यथायोग्य उपयोग करून रंग दिलेला असतो. त्यामुळे त्या समुद्राच्या रंगाशी मिसळून जातात.

विमानाच्या वावतीतही तसेच काहीतरीं करावे लागते. न उडणारी विमाने खाली उभी करून टेवलेली असताना पिवळट, तांबूस व करड्या खाकी रंगाच्या रंगानी वाकड्या तिकड्या वेंडौल आकृत्यांनी रंगवतात. आणि हँगर ऐवजी म्हणजे विमानाच्या मोठ्या तवेल्या ऐवजी ताडपत्रीचे किंवा प्लॅस्ट्रीकच्या कापड्याचे हंगामी तात्पुरते हँगर करून त्यांत विमान टेवतात.

धावपट्ट्या

विमानतळावरील धावपट्ट्या फार महत्वाच्या असतात. कारण त्या तथार करण्यासाठी फार खर्च केलेला असतो. शिवाय तथार करायला फार बेळही लागतो. म्हणून त्यांचे रक्षण करणे क्रमप्राप्तच असते. धावपट्ट्या फार लांबीच्या असल्यामुळे त्या वरून आच्छादणे अशक्य असते. म्हणून त्या धावपट्ट्यावर अशा तन्हेने पट्टे काढून रंगवतात कीं वरून वघणाऱ्यांना तिथे पायवाटाच आहेत असा भास व्हावा. धावपट्टी फार रुंद असेल तर एकाढून अनेक पायवाटा असल्यासारखे दिसण्यासाठी वाकडे तिकडे फाटेदार पट्टे काढून रंगवावी. सारांश, कॅम्यूफ्लाज हे अलंत उपयुक्त व परिणामकारक असे एक संरक्षण तंत्र असते हे वाचकांच्या लक्षात यावे.

शत्रूच्या गणवेशाचा वापर

पुष्कलदा शत्रूला चकविण्यासाठी सैनिक शत्रूचाच गणवेश वापरून हालचाली करतात. अशा घटना दुसऱ्या महायुद्धात घडल्या होत्या. आंतराष्ट्रीय कायद्याप्रमाणे केवळ डावपेच म्हणून शत्रूचा गणवेश वापरायला वंदी नसली तरी शत्रूचा गणवेश वापरणे हे वेकायदेशीर व अयोग्य आहे, असे मानणाऱ्यांचाही एक वर्ग आहेच. हेग येथील १९०७ च्या कराराप्रमाणे 'शत्रूच्या गणवेशाचा अयोग्य उपयोग करू नये' असा दंडक आहे. दुसऱ्या महायुद्धकाळात जर्मनीचे छत्रीधारी सैनिक फ्रेंचांचा लक्षकी गणवेश घालून फ्रान्स मध्ये उतरले होते. त्याचप्रमाणे डावपेचासाठी अमेरिकन लक्षकी गणवेश वापरल्यावद्दल दोन सैनिकांवर खाल्ले भरण्यात आले होते. या उदाहरणांवरून कॅम्यूफ्लाज म्हणून डावपेचासाठी शत्रूच्या गणवेशाचाही उपयोग होऊ शकतो हेच सिद्ध होते.

१४. पाणवुडी व तिचे संरक्षण

टॉरपेडोची रचना

१. फायरिंग पिन, २. सेफ्टी स्क्रू, ३. डिटोनेटर, ४ शीर्षभाग, ५ हवाकक्ष
६ तोलकक्ष, ७ यंत्रविभाग, ८ उद्धरण कक्ष

आधुनिक सागरी युद्धात पाणवुडीला अनन्यसाधारण महत्व असते. त्यामुळे तिचे संरक्षण करण्यासाठी खास लक्ष पुरवावे लागते. पाणवुडीचे आक्रमक आणि संरक्षक मुख्य शब्द म्हणजे टॉरपेडो (पाणतीर). आधुनिक टॉरपेडो २१ इंची म्हणजे २१ इंच व्यासाचा असतो. त्यात लहानमोठे सुमारे ६००० यांत्रिक भाग असतात. टॉरपेडो ढोवल मानाने पांच भागांचा असतो. (१) शिरोभाग (war head), (२) हवाकक्ष (Air chamber) (३) यंत्रदालव (Engin compartment), (४) तोल्सावरणारा कक्ष (Balance chamber), आणि (५) उद्धरणकक्ष (Buoyancy chamber). शिवाय सुकाणु आणि पंखेही असतात.

१५. मोटार टॉरपेडो बोट

१९१४-१८ च्या युद्धाचे वेळी टॉरपेडो सोडण्यासाठी खास 'मोटार टॉरपेडो बोट' असे. ती जलद चालागारी वोट होती व तिला 'कोस्टल मोटारबोट' असेही म्हणत. लहान आकार आणि जास्त गती ह्या दोन कारणामुळे शर्तुला तिच्यावर तोफा ढागणे कठीण जात असे, आणि ती बोट शर्तुल्या जहाजावर हळ्या करून चटकन निसदून परतत असे. ती एक चिमुकली युद्धनौकाच होती असे म्हणुने तरी चालेल. ती एकटीच दूरदूरपर्यंत संचार करू शकत असे. युद्धनौकेवरूनही पाणतीर फेकले जात असत.

१६. आधुनिक पाणवुडी

आधुनिक पाणवुडीला तिच्या खास रचनातंत्रामुळे पाण्यांत दडी मारायला फार वेळ लागत नसतो. काही पाणवुड्या अवध्या तीस सेंकदात पाण्यात गडप होऊ शकतात. काही कारणामुळे अपघाताने किंवा शर्तुकद्वन पाणवुडीचा नाश झालाच तर पाण्याच्या गृष्णभागावर तेल तरंगू लागते व पाण्याचे बुडवुडेही येतात. त्यामुळे त्या पाणवुडीला जलसमाधी मिळालेली आहे हे कल्पन येते.

मोठ्या विनाशिकेला भर समुद्रात कसलाही आडोसा नसतो. म्हणून ती अनेक मैलावरूनही शत्रूला दिसू शकते. त्या दृश्याने पाणवुडी फार सोयीची असते. ती समुद्राच्या

पोटात दहून संचार करणारी असल्यामुळे शृंगा सहजासहजी दिसत नाही. हिचे आक्रमक आणि संरक्षक शस्त्र म्हणजे फक्त पाणतीर! पाणवुडीतील कर्मचाऱ्यांचे काम जोखमीचे असते व ते ल्यांना काटेकोरपणे करावे लागते. पाणवुडीतील वांचिक उपकरणांनी निर्माण केल्या जाणाऱ्या विद्युतशक्तीवर तिचे इंजीन चालते. ती जलपृष्ठाखाली सुमारे ३० ते ४० फूट राहून सुमारे १० नॅय्स गतीने किंवा कधी कधी ल्यापेक्षा अधिक गतीने चालते. मोठ्या पाणवुड्या मात्र गरजेनुसार पाण्याखाली सुमारे २०० फूट जाऊनही चालतात. पाणवुडी आपले इंजीन वंद टेवून जरूर तेवढ्या स्वोल पाण्यात राहू शकते, ल्यामुळे शत्रुच्या पाणवुडी-शोधक यंत्रानेही तिचा घावटिकाणा शत्रुच्या पाणवुडीला कळू शकत नाही. पाणवुडी वांघणीचा भारतातील पहिला प्रकल्प माझगाव गोदीत ता. ६-१-८४ रोजी सुरु झाल्या असून आता भारत पाणवुडीच्या वावतीतही स्वावलंबी आहे.

१७. पाणवुडीची नेमवाजी

आकाशगुद्धात लाऊ विमान ज्याप्रमाणे शत्रुच्या विमानावर नेम धरून मारा करते, ल्याचप्रमाणे पाणवुडीलाही शत्रुच्या जहाजावर नेम धरूनच पाणतीर मारावा लागतो. नेम धरताना तो शत्रुजहाजाच्या गतीच्या दिशेला जरासा पुढेच नेम धरावयाचा असतो. कारण पाणवुडीची गती मंद असते आणि शत्रुजहाज जलद गतीत असते. पाणतीर जर जास्त अंतरावरील जहाजावर सोडला, तर तेवढा अवघीत शरूजहाज आढवी तिढवी वळणे घेऊन मार्ग वदलून निसरण्याचा संभव असतो. म्हणूनच पाणवुडीला नेमवाजीचावत फार दक्षता व तारताम्य वाढगावे लागते. 'गावरोस्कोप' (Gyroscope) नावाच्या उपकरणामुळे पाणतीर उराविक दिशेकडे त्याचे तोंड करून सुरुण्याच्या तवारीत टेवता घेतो. पाणतीर सोडतांना तो ज्या नलीत टेवलेला असतो तिचे वांगेले झाकण उघडते व पाणतीर मुरुळ्यावर ल्योच वंद होते. पाणवुडी वंदरातून निश्चयापूर्वीच तिच्यातील नळकांडाच्यात पाणतीर वाढून टेवतात व काशी न्यांच्या खास पाळण्यात टेवून गरजेनुसार वापरतात. विमानातून पाणतीर मोरला तर शरूनच फार नुकसान होऊ शकते. कारण विमानातून अनेक दिशांनी पाणतीर मारा करता येतो व ल्यामुळे जहाजाला स्वतःचा वचाव करणे अदाकय होऊन जाते.

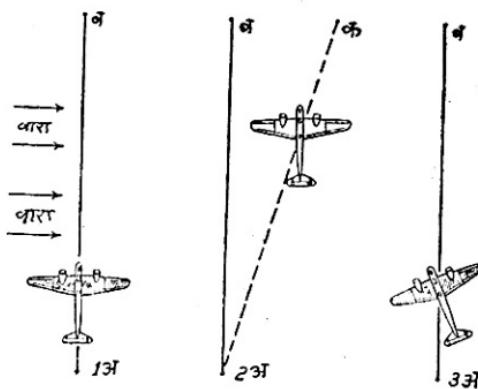
वॉम्ब टाकणारे विमान

वॉम्ब

१८. वॉम्बफेके विमान

वॉम्बफेके विमान शारूच्या प्रदेशावरून उडत असताना त्याला दोन संभाव्य घोके पत्करावे लागतात. शारूच्या लटाऊ विमानाकडून होणारा पाटलाग आणि विमान विरोधी (विमान विवेचक) वंदुका-तोफांचा मारा यांपासून स्वतःचा वचाव करीत त्याला इच्छित लक्ष्याच्या दिशेने उडुण करावे लागते. अशा केळी उडुणाऱ्याची उंची कमी जास्त करून आणि नागमोडी वर्ळणे घेत स्वसंरक्षण करावे लागते व आपल्या लक्ष्याच्या दिशेने जावे लागते.

वारा, उडते विमान व लक्ष्य.

पहिल्या आकृतीतील अ हे विमान दड्डा करण्यासाठी ब या लक्ष्याकडे सरल निशाळे तर ते वाच्याच्या जारामुळे ब ऐवजी क कडे जाईल. म्हणून ते विमान ३ ऋमांकाच्या आकृती प्रमाणे वाच्याकडे थोडासा रोख धरून निशाळे तरच ते नेमके ब कडे जाऊ शकेल व हड्डा करू शकेल.

१९. गुप्तहेर

अगदी प्राचीन काळापासून तो आजपर्यंत युद्धात गुप्तहेरांना अत्यंत महत्व असलेले दिग्दून येते. आणि ते योग्यच असते हे कोणासही विचाराअंती पटू शकेल. आक्रमणापूर्वीच

शत्रुपक्षाकडील मिळेल तेवढी गुप्त माहिती गुप्त रीतीनेच मिळविणे जेवढे आवश्यक असते, तेवढे ते संरक्षण कार्यातही महत्वाचे असते.

गुप्तहेर चारचौधांसारखाच दिसतो आणि सर्वांत मिळून मिसळून बावरतो. मात्र त्याचे कान आणि ढोळे उघडे असतात आणि ते तीक्ष्ण असतात. तो पाहील एकीकडे पण ऐकेल दुसरी कडचे. असे लोक फार प्रवास करतात. व्यापार उदीम करण्याच्या मिष्ठाने किंवा अन्य निमित्ताने ते प्रत्यक्ष शत्रुपदेशातही संचार करतात. आधुनिक आधिभौतिक, यांत्रिक आणि शास्त्रीय शोधांमुळे जी जी साधने—उपकरणे सोयीची वाटतील त्यांचा ते उपयोग करतात. उदाहरणार्थ छोटेछोटे केंमेरे, घनी लेवन यंत्रे (रेकॉर्डिंग मशीन) वरैरे. काही केंमेरेतर असे फसवे असतात की एखाचाने तुमच्या समोरून तुमच्या देखत तुमचा फोटो वेतला, तरीही ते तुम्हाला कळणार नाही. कारण त्या केंमेन्याचा ढोळा (लेन्स) रोखलेला असतो दुसरीकडे पण फोटोमात्र वेतला जातो तुमचा ! कारण त्या केंमेन्यातच तशी खास यांत्रिक खुत्री असते. गुप्तहेरांना अनेक भावा अवगत असाऱ्या लागतात. परंतु ती ती भाषा आपणास कठत नाही असे सोंग पांशुरून लोकांच्या वोलण्यातून आपणास हवी ती माहिती गोळा करावी लागते. शिवशाहीत वहिरजी नाईक हे निष्णात हेर होऊन गेले. शाहीर, गांधी, कुटबुडे ज्योतिषी, पोतराज अशी नाना सोंगे घेऊन व ते ते व्यवसाय करून करपळवी भाषेचा उपयोग करून हेरगिरी चाले हे प्रसिद्धूच आहे.

वरील सर्व संक्षिप्त विवेचनावरून आधुनिक युद्धातील विराट संरक्षणपद्धतीची कल्पना येईल.

हेरगिरी करण्याच्या उद्देशाने कोणत्याही राष्ट्राच्या उपग्रहाला, आपल्या महत्वाच्या संरक्षण तळाची छायाचित्रे घिप्ता येऊ नवेत अशी खवरदारी घेणे, हे देखील संरक्षण कार्याच्या दृष्टीने आता अत्यावश्यक झालेले आहे, हे पक्के लक्षात ठेवणे जरूर आहे.

जगातील गुप्तहेर खाल्यांत अमेरिकेचे एफ. वी. आय. (फेडरल ब्यूरो ऑफ इन्वेस्टी-गेशन) हे गुप्तहेर खाते फार प्रसिद्ध आहे. भारताचे पंतप्रधान श्री. राजीव गांधी यांच्या हच्चेचा प्रयत्न करू इच्छिणाऱ्या, अमेरिकेतील शीख दहशतवादांचा फार मोठा कट याच गुप्तहेर खाल्याने उघडकीस आणला.

गुप्त हेरासंवंधीचा एक किस्सा आवासा वाटतो. एकदा इंग्रजांचा एक गुप्तहेर शत्रुकळून पकडला गेला. तेव्हा त्या शत्रुने त्या गुप्तहेराला खोटे रिपोर्ट पाठविणे भाग पाडले. परंतु आधीच न्या वावतीत असे टरले होते की, जेव्हा खरे रिपोर्ट पाठवायचे असतील तेव्हा काही ठराविक शब्दांचे स्पेलिंग चुकीचे म्हणजे त्यांतील एखादे अक्षर जास्त लिहायचे. त्याचे रिपोर्ट जेव्हा विनचूक येऊ लागले तेव्हा इंग्रज अधिकाऱ्यानी आपोआपच

ओळखले की ते रिपोर्ट सोटे होते आणि आपला गुस्तहेर शत्रुच्या हाती सापडलेला आहे. पुढे त्यानीही त्याला खोडवाच सूचना पाठवायला मुरुवात केली. आणि त्याचा व्हायचा तोच परिणाम झाला. त्या सूचनामुळे शत्रुची फसगत होऊ लागली.

गुस्तहेर म्हणून पुष्कळदा ब्रियांचा उपयोग करून थेण्यात येतो. त्या बावतीत माताहारी नावाची एक इतिहास प्रसिद्ध रुगुस्तहेर होऊन गेली, या गोष्टीची बाचकांना इथे आठवण होईल.

हेरगिरी विषयी आणखी कांही विचार

एक अनुभवी वरिष्ठ पोलीस अधिकारी श्री. वसंतराव नगरकर यानी महाराष्ट्र टाइम्सच्या ता. २४ मार्च १९८५ च्या अंकात ‘आपली गुस्तहेर यंत्रणा ढिली का?’ या शीर्षकाचा एक लेख प्रसिद्ध केलेला आहे. न्यांत ते म्हणतात—“आंतरराष्ट्रीय हेरगिरी अनादि कालापासून चालू आहे. आणि ती तशीच चालू राहाणार आहे हे कंदु सत्य ध्यानांत ठेवावयास हवे. हेरगिरी कायमची वंद करण्याचा उपाय अद्याप कोणासही सांपडलेला नाही.....आदर्श गुस्तहेर खाते अद्याप कोणालाही उमे करता आलेले नाही. जगातल्या सर्व मोरुया देशातली अति नाजुक गुपिते युद्धकांगातही शत्रूरांदे मिळवू शकतात, हे दाखवून देणाऱ्या शेकडो सत्यकथा पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रसिद्ध झाल्या आहेत.”

सुरक्षिततेचे नियम

गुपिते सुरक्षित राज्याचे नियम सांगताना श्री. नगरकर म्हणतात की, “राष्ट्रीय सुरक्षिततेच्या दृशीने अतिमहत्वाचे कागदपत्र वैयक्तिक साद्यकांनासुद्धा पाहाता येऊ नयेत असा एक नियम आहे. अशा तर्फेचे कागद आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे आहेत याची कल्पना स्वीयसाद्यकाला असली तरी त्यातले विषय काय आहेत, तपशील काय आहे, हेसुद्धा याला समजता कामा नये. कारण यानी ते हाताळावयाचे नसतात. अतिगुप्त कागद-पत्रांच्या किती प्रती काढल्या याची नोंद टेक्कून कच्च्या प्रती तावडतोव जाळाव्या लागतात. स्टेनोग्राफरची वही आणि कार्बनपेपरसुद्धा स्टेनोग्राफरकडे असता कामा नयेत असे नियम आहेत. वेळोवेळी हे कागद आपल्या तिजोरीत सुरक्षित असल्याचे सर्टिफिकेट प्रत्येक अधिकाऱ्याला यावे लागते. पण दुर्दैवाने आपले काम लघुलेवकावर किंवा स्वीय साद्यकावर सोपविणे हा तर वहुसंख्य आय. ए. एस. अधिकाऱ्यांचा आणि मंत्र्यांचा शिरस्ताच आहे.”

दाखरून कोणतेही गुपित दुय्यम अगर तिच्यम दर्जाच्या अधिकाऱ्यांच्या हानी जाण्यास उच्च अधिकाऱ्याचाच गलथानपणा कारणीभूत असतो हे कोणाच्याही लक्षात येईल. म्हणून गुपिते ही गुपितेच राज्याची पहिली जवाबदारी संवंधित उच्च अधिकाऱ्यांचीच असते आणि ती जवाबदारी स्वीकारून त्या संवंधाने नीठ दक्षता बाळगली तर देशाची हानी होऊ शकणार नाही. म्हणूनच श्री- नगरकर आपल्या लेखात पुढील प्रमाणे काही उपायही मुचवितात. ते असे :—

१) मन्त्र्यानी आणि सर्वोच्च अधिकाऱ्यांनी विश्वामित्री पवित्रा न घेता आपली जवाबदारी स्वीकारली पाहिजे.

२) कोणतीही शासन यंत्रणा सुरक्षीतपणे चालायची असेल तर जे काही नियम असतील त्यांचे काटेकोरपणे पाळन झाले पाहिजे. लोकांची कामे करण्यासाठी प्रत्येक वेळेला नियम वाजूळा ठेवून दुसऱ्यावर अन्याय करण्याची गेल्या ३८ वर्षातली परंपरा वंद केली पाहिजे. लोकांची कामे व्हावीत असे वाटत असेल तर नियमात योग्य त्या दुरुस्त्या कराव्या.

३). सुवृद्ध व जागरूक लेखकांनी व पत्रकारांनी आपली तलमठ तेवेत ठेवून शासनयंत्रणेतील चुकांचा पाठलाग केलाच पाहिजे. मात्र हे करतांना अचूक माहिती गोळा करण्याचा प्रथन करावा.”

कार्यपदवे गुप्तहेर दोन प्रकारचे असतात. गुप्तेगारी आणि गुन्हेगार हुडकून काढणारे मुख्यतः पोलीस खात्याशी संबंधित असलेले गुप्तहेर आणि राष्ट्रीय, राजकीय किंवा संरक्षण विषयक स्वरूपाची हेरण्याची करण्यासाठी नेमलेले खास गुप्तहेर. गुप्तहेर कोणत्याही प्रकारच्या कामगिरीवर नेमलेले असोत, त्यांच्या हालचाली जाहीर करणे कितपत योग्य ठरेल, याचाही विचार केला जावा. कारण गुप्तहेरांच्या हालचाली हेही एक गुपितच नसते का? त्याच ग्रमाणे भिंतीलाही कान असतात हे लक्षात ठेवून, कार्यालयीन गुप्त स्वरूपाच्या कामकाजाची चर्चा सार्वजनिक टिकाणी करण्याचे कर्मचाऱ्यांनी कठाक्षाने याळले पाहिजे व जिभ ताच्यात ठेवली पाहिजे. एवढी किमान दक्षता प्रत्येकाने वाळगाळी पाहिजे. प्रत्येक नागरिकाचे ते राष्ट्रीय कर्तव्यच असते. कारण दक्षता आणि सुरक्षितता यांचे नाते मायलेकी सारखे असते.

आधुनिक गुप्तचरांना आपापसात संदेशांची देवाणघेवाण गुप्तपणेच करता यावी, म्हणून त्यांना खास करपळवी भाषा शिकविली, तर ते उपशुक्तच नाही का ठरणार? सरकारी गुप्तचरयंत्रणे (C. I. D) प्रमाणेच काही खाजगी संस्थाही स्वतःच्या गुप्त हेरांमार्फत लोकांना जरुर ती सेवा उपलब्ध करून देण्याचे कांवर्य करतात. यानंतर संरक्षण-शक्तीचा मूळधटक जो सैनिक, त्याविषयी विचार करू.

संरक्षणशक्तीचा मूळघटक सैनिक

सैनिक हा भूदल, नौदल आणि वायुदल या तिन्ही सशस्त्र संरक्षणदलांचा मूळघटक असतो, या घटकाचावत विचार करतांना, आता तो पूर्वीसारखा केवळ एक आज्ञाधारक आणि हड्डेलहप्पी करणारा 'मातवी यंत्र' नसून न्यात फार परिवर्तन झालेले आहे, हे अवश्य लक्षात ध्यावै लागते. कारण त्या मानव-यंत्रात 'मन' हे संवेदनाशील व चैतन्यशील इंद्रिय असते, या महान्याच्या गोष्टीकडे लक्ष दिल्यादिवाय आधुनिक सैनिकाचा विचारच करता येत नाही. ही गोष्ट १८५७ च्या सैनिकांच्या उत्तावाने इंग्रजांना कवून आली, म्हणून त्यांनी सैनिकांच्या धार्मिक आणि सामाजिक रीतीसिवाजात हस्तक्षेप करणे वंद करून आणि त्यांच्या मानसिक प्ररिस्थितीचा विचार करण्याने धोरण टेवून, त्यांच्या कल्याणकार्यावर भर दिला आणि त्यांची प्रतिशा उंचावण्याचा प्रयत्न केला.

त्याचा परिणाम म्हणून पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात लाखो हिंदुस्थानी लोक इंग्रजांच्या सेनेत दाखल झाले आणि इमानाने लळले.

शस्त्रबळ आणि मनोबल

आधुनिक काळात संरक्षणशास्त्र आणि मानसशास्त्र यांचा निकटचा संवंध आहे ऐसिद्ध झालेले आहे. ब्रिटिश कर्नल फुलरने आपल्या एका ग्रंथात पूर्वी म्हटले होते की, 'जर उत्तमोत्तम यंत्रांची आणि शस्त्रांची व्यवस्था केलेली असली तर युद्धात ९९ टक्के यश मिळू शकते. युद्धांत कृठ नीति, नेतृत्व, साहस, शिस्त, संघटनाचातुर्य आणि इतर

शारीरिक आणि नैतिक गोष्टी हन्त्यारापुढे फिरक्या पडतात, त्यांचे महत्व फक्त एक टक्का !' परंतु काळ इतक्या ज्ञानाच्याने वदलला आहे की, तोच विचार आता नेमका उल्या ज्ञाना आहे. शिस्तवद्ध, साहसी, निर्भय, आणि मुट्ठ मनोवल असलेल्या सैनिकाएुढे उत्तम शब्दांचाही काही प्रभाव पडत नाही हे अनुभवांनी सिद्ध ज्ञाले आहे. शब्दे महत्वाची नसून शब्दे हाताळणारे सैनिकन्च स्वरे महत्वांचे असतात, हे विहएतनामच्या युद्धाने जगाला दाखवून दिले. शब्दाइकाच्च सैनिकही महत्वाचा असतो, हा धडा इराक-इराणच्या ताज्या लढाईनेही (१९८५) पुन्हा शिकविला आहे. सैनिकाला कोणी निर्जविं यंत्र समजून वागवता कामा नये. त्याला इतर सर्वसामान्य माणसाप्रमाणे मन आहे, सुखदुःखादि भावना आहेत, रागद्वेषादि विचार आहेत, हे लक्षात घेऊन त्यांना लढणारे यंत्र न समजातो माणूस म्हणून वागवले तरच ते राष्ट्रप्रेमाने देशाचे रक्षण करायला आनंदाने प्राण पणाला लावतील. यानांती सैनिकाच्या केवळ शारीरिक, यांत्रिक आणि त्याच्या शब्दवलाचाच्च विचार न करता त्याच्या मनोवलाचाही विचार करण्याचा नवीन दृष्टीकोण ठेवावा लागतो. शब्दांच्चाच्या कुदाल उपयोगामाणे सैनिकाचे मनोवल हीच खरी प्रेरक शक्ती असते, परंतु ते मनोवल कशावर अवलंबून असते, ते कसे निर्माण होते ? या प्रश्नाचे उत्तर अनेक मानसशाब्दशांनी अनेक तंदेने दिलेले आहे. त्यांचे म्हणणे असे की, मनोवल हे केवळ शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक किंवा मानसशाब्दीय स्थितीवर अवलंबून नसून, तें या सर्वच अवस्थांचे संभिशण असते. एक अमेरिकन जनरल जॉर्ज मार्शल यांनी मनोवलाची जी व्याख्या दिलेली आहे, ती ग्राम्य मानायला हरकत नसावी. ते म्हणतात, 'मनोवल म्हणजे एक विशिष्ट मानसिक स्थिती आहे. घैर्य, साहस, आशा, आनंदविश्वास, उत्साह, इमानदारी, सूर्ती, आणि दृढ निश्चय या सर्व गोष्टींचा त्यात समावेश होतो.' उत्तम नेतृत्व, प्रशिक्षण, उत्तम सावनसामुदी, स्वाभिमान, शारीरिक-मानसिक-नैतिक निकोपणा, द्विस्त आणि विजयी होण्याची प्रवळ महत्वाकांक्षा हे गूण म्हणजे मनोवलाचे मूलाधारच होत. यापैकी एखादा गूण जरी कमी असला तर आमवल कमकुवत होते. मनोवल हे असे एक शब्द आहे की ते ज्याच्याकडे असेल तो अधिक त्वेषाने लढू शकतो व यशाचा मानकरी होऊ शकतो.

इतिहासात अशी अनेक उदाहरणे सापडतात की अनेक पराभवांचे मूळ शब्दाच्या अभावात नसून मनोवलाच्या अभावात होते. कौरवांकडे कसली उणीच होती ? सर्व काही होते. नव्हते ते फक्त मनोवल ! आणि खरे म्हणुद्देत तर त्यामुळेच ते हरले. पांडवांकडे कौरवांप्रमाणे विपुल शब्दांचेही नव्हती आणि विशाल सैन्यांही नव्हते. परंतु ते केवळ आपल्या सत्यनिष्ठेच्या आणि श्रद्धेच्या जोरावरच, म्हणजे ल्या ल्या गुणांनी निर्माण झालेल्या मनोवलाच्या जोरावरच विजयी ज्ञाले नाहीत काय ? तेच कशाला, अलिकडच्या काळातील उत्तर विहएतनामचे उदाहरण ध्या. उत्तर विहएतनामी सैनिकांनी डिएन-वीएन-फूच्या युद्धात फ्रान्सला दे माय धरणी ठाय करून सोडले. कारण मनोवल देणारे प्रवर देशप्रेम आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीचे ध्येय त्यांच्या नसानसातून सलसळत होते म्हणून. १९६७ च्या अख-इस्लायल ६ दिवासांच्या युद्धात अख सैन्याला जो दारूण

पराभव पत्करावा लागला, तो पाहून सारे जग आश्र्वयचकित झाले. अत्याधुनिक शास्त्रासाठीनी सुसज्ज असलेल्या अमेरिकन सेना उत्तर व्हिएतनामच्या अल्पसज्जित परंतु मनोवलाने परिपूर्ण असलेल्या सैनिकांकडून पराभूत झाल्या. मनोवलाचे महत्व आणखी काय वर्णवी?

मनोवल कसे निर्माण होते

सैनिकाच्या मनोवलाला अलंत महत्व असते हे आपण वर पाहिलेच, परंतु ते कसे निर्माण होते? शक्तिचे कारखान्यात तयार करता येतात. तसे मनोवल कारखान्यात तयार करता येते का? नाही. मनोवल कारखान्यात तयार करता येत नाही. ते निर्माण व्हावे लागते. त्यासाठी काही खास गुणांची गरज असते. काही गोष्टींची आवश्यकता असते. त्या गोष्टी अशा: १. नेतृत्व, २. शिस्त ३. देशमक्ति व उच्च ध्येय, ४. लढाऊ वृत्ती, ५. संघभावना, ६. शारीरिक क्षमता व मूलभूत गरजा. ७. प्रशिक्षण आणि उपकरणे, ८. यशाप्रयशात सम भावना, ९. प्रचार व अफवा.

१. नेतृत्व—सैन्यदलाच्या वावतीत नेतृत्वाला अलंत महत्व असते. जसा सेनापती तसा सैनिक, अशी म्हण तवार केली, तर त्यांत काही वावणे ठरणार नाही. नायक हा सैनिका समोर जसा आदर्श टेवील तसाच सैनिक घडत जातो. म्हणूनच नेतृत्व उचित नसेल तर सैनिकाच्या मनोवलाचा व्हास होतो. आणि नेतृत्व आदर्श व खंबीर असेल तर सैनिकही आदर्श व खंबीर यनतो. शिवाजीमहाराज, राणा प्रताप, नेपोलियन, नेल्सन यांच्यासारख्या रणवुरंधरांनी आपल्या आचारविचारांचे उच्च आदर्श आपल्या सैनिकांसमोर टेवले म्हणूनच त्यांच्या अनुयायांनी त्यांच्यासाठी प्राणही ओवाळून टाकण्याचो तयारी टेवली नाहीं का? यावरून उत्तम सैनिक व्हावल्या उत्तम नेतृत्वाची किंती गरज असते हे कळून येईल.

२. शिस्त आणि वक्तवशीरपणा—मनोवलाचा आच आधार म्हणजे शिस्त. शिस्तवद्द सेना मोठमोळ्या वेशिस्त सेनेला भारी होते. शिस्त म्हणजे सन्ती नव्हे. किंवा गुलामगिरी तर नव्हेच नव्हे. सैनिकाकडून स्वेच्छेने आळापालन होणे; यातच नेत्याचे खरे चातुर्थ असते. जवरदस्तीने शिस्त लागत नाही. तर सैनिकाच्या मनात घृणामात्र निर्माण होते. जो नेता स्वतःविषयी, सैनिकात आदराची, प्रेमाची भावना निर्माण करू शकेल, तोच आपल्या सैनिकांना शिस्त लावू शकेल. म्हणूनच नेत्याने आपल्या आचरणाने सैनिकात प्रिय होण्याचा प्रयत्न करावा.

शिस्त दोन प्रकारची असते. सैनिक पेशाचे प्राणतव्य म्हणजे शिस्त, असे म्हणणे चूक ठरू नये. ठराविक उदिष्ट साध्य करण्यासाठी नेत्याने दिलेले आदेश कसोशीने अमलात आणण्यासाठी सैनिकाने स्वेच्छेने व प्रसन्नतेने केलेले आळापालन हे शिस्तीचे एक गमक

असते, युद्धात शिस्तीशिवाय कामे होऊन शकणार नाहीत. शिस्त नसेल तर वाजारुण्यांचा गोंधळ असे स्वरूप येईल आणि कार्यनाश मात्र भरपूर होईल, कोणताही खेळ खेळणाऱ्या संधातील खेळाडू कितीही क्रीडापटू असले, परंतु जर त्याच्यात शिस्त नसेल तर तो संघ सामान्य प्रतीच्या अकुशल खेळाडूकडूनही पराजित होतो हा नियाचाच अनुभव असतो! तसेच युद्धाचेही असते. शिस्त दोन प्रकारची असते असे वर म्हटले. त्यातील पहिला प्रकार म्हणजे व्यक्तिगत शिस्त आणि दुसरा प्रकार म्हणजे सामूहिक शिस्त, या दोन्ही प्रकारची शिस्त युद्धकाळातील सैनिकजीवनात आणि शांतीकाळातील मुल्की जीवनातही सारखीच उपयुक्त ठरते.

वैयक्तिक शिस्त विशिष्ट कवाढीनी व सरावांनी अंगी वाणते. परंतु सामूहिक शिस्त लागायला वराच वेळ लागतो. वैयक्तिक शिस्त हाच सामूहिक शिस्तीचा पाया असतो. शिस्त म्हणजे दास्यन्व समजू नये. दास्यन्व भीतीने अगर अन्य दवावाने लादले जाते. परंतु शिस्त आंतरिक इच्छेने निर्माण होते. शिस्तभंग मासुली स्वरूपाचा असला तरी त्याकडे दुरुप्र होता कामा नये. मात्र शिस्तभंगावहाल शिक्षा देतांना ती शुद्ध न्यायवृद्धीनेच विचार-पूर्वक याची. तीत सुडमुद्री, आकस किंवा निर्देशणा नसावा. शिस्तभंगावहाल किंवा काम-चुकारपणावहाल शिक्षा करावी, लाचप्रमाणे सैनिकाने केलेल्या उन्कठण कामगिरीवहाल व वतक्षीर कार्यकृशलतेवहाल त्याला त्याच्या वरिष्ठांनी यथा नियम वक्षिमही यावे. निदान शावासकी तरी याची. म्हणजे त्याची उमेद वाढेल आणि इतरांनाही] तसे कार्य करण्याची स्फूर्ती मिळेल, शिक्षा करतानाही सैनिकाच्या 'मन' या इंद्रियाची जाणीव टेवावी. त्यांतही नेत्याच्या मायेचा ओलावा सैनिकाला जाणवला पाहिजे. म्हणजे दिलेली शिक्षा भोगूनही सैनिकाच्या मनात नेत्याविषयी कटुता रहाणार नाही.

जेव्हा मासुली बुद्धी असणाऱ्या नेत्याकडून समूहाचे नेतृत्व केले जाते, तेव्हा समूहाच्या बुद्धीपातळीवरही त्याचा परिणाम होतो आणि नेत्याप्रमाणे तो समूहदेशील जेमतेम बुद्धीचाच वनतो. युद्धाच्या वेळी काही काही व्यक्ती भयग्रस्त होतात आणि एखाचा संसर्गजन्य रोगासारखा तो प्रकारही सर्ववृ फैलावतो. त्यामुळे समूहावरही भ्याड-पणाचा अनिट परिणाम होऊ शकतो. सैनिकाचे मनोवृल आणि राष्ट्राचे मनोवृल एकमेका पाश्च भिन्न नसते. म्हणून राष्ट्राचे मनोवृल अवाधित राखण्यासाठी सैथिकाचे मनोवृल अढळ असणे जरुर असते. आणि ते मनोवृल शिस्तीनेच अचल आणि अव्यय राहू शकते. जनरल मार्शलनी शिस्त विषयक जे नियम सांगितेले आहेत, त्यांचे सार असे आहे की, सैनिकाने कधीही स्वाभिमान सोडता कामा नये. त्याने लढाईतून पद्धून जाता कामा नये. राष्ट्राची, आपल्या पलटणीची, आपल्या झेंड्याची मानहानी होईल किंवा अब्र जाईल असे कृत्य कोणत्याही परिस्थितीत करू नये. आणि आपल्या गणवेशाला वडा लागू देऊ नये. आपल्या निश्चावत, इमानी सैनिकबंधुची साथ कधी सोडू नये. त्याच प्रमाणे कशाही प्रसंगाला तोंड देण्याची वेळ आली तरी पराक्रमाची शर्थ करायला मागे पुढे पाहू नये. केवळ सैनिक म्हणूनच नव्हे तर एक शिस्तप्रिय नागरिक म्हणून राष्ट्रीय

जवाबदारीची जाणीव टेवून वागावे. वरील विचारात शिस्तीचे स्वरूप आणि महत्व घ्यक्त झालेले आहे. सैनिकांना शिस्तीची शिकवण देणे हे कोणा मानसशास्त्रज्ञाचे काम नसून त्यांचे नेतृत्व करणाऱ्या त्यांच्या अधिकाऱ्यांचे ते कर्तव्य असते. म्हणून आजकाळच्या युद्धाला मनोवैज्ञानिक युद्धाचे स्वरूप आलेले आहे, हे लक्षात घेऊन सैनिकांचे मनोबल निर्विकार आणि निर्दोष राखण्यासाठी सैनिक—नेतृत्वांनी आपल्या आधिकारातील सैनिकांची शिस्त कधीही मोडू देऊ नये. सैनिकांचे मनोधैर्य नष्ट व्हावे म्हणूनच आधुनिक युद्धात शत्रूकडून जोराचा प्रयत्न व प्रचार होत असतो. नैतिक शक्ती शारीरिक शक्तीच्या तिप्पट असते असे नेपोलीयन म्हणत असे. त्यातले इंगित तेंच आहे, कारण नीतीधैर्य संपले की शिस्तीचे वारा वाजतात आणि शिस्त नसल्यी तर सगळी सेनाही कस्पटासाळी उढून जाऊ शकते.

वक्तव्यारपणा

वक्तव्यारपणा हा शिस्तीचा सखवा भाऊ आहे. मी तर म्हणेन की शिस्त आणि वक्तव्यारपणा हीं सैनिकीवनरथाची दोन चाकेच आहेत. त्यापैकी एखादे चाक लंगडे असले तर आयोपलेच म्हणून समजावे. मी माझ्या लाकरी जीवनात अनेक विटिश अधिकाऱ्यांच्या सतत सहवासात होतो. तेव्हा अनुभवाने मी सांगू इच्छितो की, विटिश सैनिकांची व अधिकाऱ्यांची शिस्त जशी वाखाणण्यासारखी होती तसाच त्यांचा वक्तव्यारपणाही काढेकोर होता. त्यानी आपल्यावर राज्य केले तेंते आपल्यापेक्षा बुद्धिमान होते म्हणून किंवा आमच्यापेक्षा अधिक शूर होते म्हणून नव्हे, तर शिस्त आणि वक्तव्यारपणा या अत्यंत आवश्यक अशा दोन गुणांच्या आधिक्यामुळेच केले असावे. आतां इंग्रज गेले, परंतु त्यांची शिस्तप्रियता आणि वक्तव्यारपणा मात्र आपण जाऊ देता कामा नये. असे म्हणतात की वार्ष्याच्या लढाईच्या वेळी नेपोलियनला अपेक्षित असलेली कुमक योग्य वेळी आली नाही, म्हणून त्याचा पराभव झाला. यावरून युद्धात वेळेला किती महत्व असते हे दिसून येईल. त्याचप्रमाणे सैन्याच्या हालचाली करतानाही विशेष काळजी घेऊन जो निर्णय ध्यायत्ता असेल तो त्वरित घेणे हेदेखिल महत्वाचे असते. म्हणून वक्तव्यारपणाने वागण्याची सवय प्रथमच लावून ध्यावी. वक्तव्यारपणा हा गूण आयत्या वेळी अंगी वाणत नाही. रोजच्या वारिक सारिक व्यवहारात वक्तव्यारपणाने वागूनच तो गूण आचरणात आणावा लागतो. एकदा वक्तव्यारपणाने वागायची सवय झाली की मग पुढे त्रास होत नाही. आयुष्याला योग्य वर्णण लावण्यासाठी वक्तव्यारपणा अत्यंत आवश्यक असतो, हे अनुभवाने कळून येईल. सैनिकांनी शिस्तीवरोवरच वक्तव्यारपणाने वागण्याचा सराव केला पाहिजे.

३. देशभक्ती आणि उच्च ध्येय—जर सैनिकासमोर उच्च ध्येय असेल, तर तो, जात, धर्म, पक्ष, पंथ हे सगळे भेद वाजूला टेवून देशरक्षणासाठी आनंदाने लळू शकेल. मात्र आपण योग्य कारणासाठी आणि उच्च ध्येय गांठण्यासाठीच लळूत आहोत असे त्यांना

मनोमन वाढले पाहिजे. मानवसंहार करणारे मानवरूपधारी एक यंत्र म्हणून आपला उपयोग करून घेतला जात नाही, अशी त्याची खात्री पटली तरच्च तो प्राण पणाला लावून लहू शकतो. दुसऱ्या, जागतिक महायुद्धात जर्मनी आणि इटली यांच्या सैनिकासमोर कसलेही उच्च आदर्श नव्हते, कसलेही उच्च ध्येय नव्हते आणि त्यांच्या लढण्याला कोणतेही सवळ, न्याय व समर्थनीय कारण नव्हते. केवळ एका व्यक्तीची महत्वाकांक्षा हैच त्या युद्धाचे कारण आहे, हे जेव्हा त्या त्यांचे सैनिकांना कठले. तेव्हा त्यांचे मनोवल खचले आणि अखेर त्यांना पराभव पत्करावा लागला.

४. लढाऊ वृत्ती—युद्धात लढत राहाण्याची आणि एक पाऊळी मागे न हयण्याची जी एक जिद माणसात असते तीच लढाऊ वृत्ती होय. मनोवलातून निर्माण होणारीच ती एक वृत्ती असते. ती वृत्ती आपल्या शारीरिक, मानसिक किंवा आध्यात्मिक कारणांनी उत्पन्न होत नसते. त्यासाठी स्वतःचा स्वतःवर, आपल्या नेत्यावर, आपल्या देशावर आणि देशाच्या न्याय ध्येयघोरणावर आधी ढट विश्वास असावा लागतो. कारण तसे असले तरच्च मनोवल निर्माण होते आणि त्याचे रूपांतर लढाऊ वृत्तीत होते.

५. संघभावना—मी एकदा आहे असे सैनिकाने कधीच मानता नव्ये आणि केवळ आपल्यापुरताच यिचार करू नये. त्याने इतरांत मिळून मिसळून आपल्या सहकाऱ्यात एकजीव होऊन गेले पाहिजे. त्याची पलटण आणि तो अल्या अल्या नगून, माझी पलटण म्हणजे मीच असे त्याला मनोमन वाढत राहिले पाहिजे. गणवेश, विद्या किंवा चिन्ह, व्रीदिवाक्य, ध्वज या सर्वांच्या समानतेसुमेले संघभावना निर्माण होऊ शकते. आनंदाची व अभिमानाची गोष्ट ही की, संघभावनेच्या बावतीत भारतीय सैन्य हा एक आदर्श नमुना आहे. भारताच्या एकसंघतेचे खरे दर्शन भारताच्या सशस्त्र सैन्यदलात होते तेवढे ते दुसऱ्या कोणत्याही संघटनेत होत नाही हे एक निर्भैळ सत्य आहे. या संघाला उपरोक्त व्यक्तिके सैनिकांचे एक कर्तव्य आहे. सैनिकाने राजकारणापासून अलिस असावे. राजकीय कारणांसाठी कोणी सैनिकांचा उपयोग वारंवार केला, तर सैनिकालाही राजकीय महत्वाकांक्षेची कीड लागणे शक्य असते, हा धोका जवाबदार व्यक्तीनी वेळीच ओढळवणे इष्य असते.

६. शारीरिक क्षमता व मूलभूत गरजा —मानसिक आणि शारीरिक संरचना या भिन्न असूनही अभिन्न असतात. त्यांचा परस्पर घनिष्ठ संवंध असतो. म्हणूनच 'Strong mind in a Strong body' म्हणजे शरीर बढकट तर मन बढकट असे म्हटले जाते. अर्थात् आधी शरीर धडधाकट व निकोप राखावे लागते. सैनिकाच्या मूलभूत गरजा भागविल्या जाणे जरूर असते. तसे ज्ञाले नाही, तर त्याचे मनोवल क्षीण होते. म्हणून त्याचे अन्न, औषधोपचार, मनोरंजन इत्यादि गोष्टींची ददात असता कामा नये. त्याचप्रमाणे त्याच्या कुटुंबाची योग्य ती देखभाल होते आहे अशी त्याला खात्री वाढली पाहिजे. याचा अर्थ असा की प्रत्येक सैनिक शक्यतो सर्वच बावतीत चितारहित

असला पाहिजे, त्याचा मानसिक कल लक्षात घेऊन योग्य त्या अधिकांयांनी त्याच्या त्या त्या गरजा भागविण्याकडे लक्ष पुरविले पाहिजे.

७. प्रशिक्षण व उपकरणे—सैनिकाला त्याच्या कामाचे योग्य ते प्रशिक्षण दिले जाते तेव्हाच त्याला युद्धातील मोठ्यात मोठ्या अडचणींना आणि संकटांना तोंड देण्याचेहि प्रशिक्षण दिले पाहिजे. शांततेच्या काळातच त्याला तसे प्रशिक्षण मिळाले तर पुढे ऐनवेळेला तो गांगरून जाणार नाही. शिवाय त्याचे मनोर्धैर्य कमी होऊ नये म्हणून त्याचेकडे जरुर ती शक्त्रे व दारुलोलादि साहित्य भरपूर असेल अशी व्यवस्थाही केली पाहिजे.

८. यशाप्रयशात समत्व —युद्धात विजय मिळाला तर उत्साह व मनोबल बाढते, आणि पराभव किंवा पिंडेहाठ झाली तर मन निरुत्साही व निराश बनते, या दोन्ही प्रवृत्ती नैसर्गिक आहेत. तरीही सैनिकाला दोन्ही गोष्टीसाठी समत्व वाढगून मनाची तयारी ठेवाची लागते. आजच्या पराभवातही उत्तराच्या यशाचे वीज असू शकते हे लक्षात ठेवून सैनिकाने सतत आशावादी असले पाहिजे. निराशा हे वीप आहे तर आशा हे अमृत आहे. निराशेला थारा देता कामा नये. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे राणा प्रताप ! त्याने पराभवाने निराशा न होता मोंगल शक्तीशी अखेरपर्यंत टक्कर दिली.

९. प्रचार व अफवा —यानंतर महावाची गोष्ट म्हणजे प्रतिपक्षाकडून होणारा प्रचार. शत्रूकडून होणाऱ्या प्रचारामुळे व अफवामुळे आपला बुद्धिमेद होणार नाही अशी प्रत्येक सैनिकाने खास खवरदारी घेतली पाहिजे. शत्रूच्या अनिष्ट प्रचारामुळे सैनिकाच्या मनोर्धैर्यावर वराच अनिष्ट परिणाम होण्याचा संभव असतो. म्हणून त्यासंबंधाने सैनिकांना आधीच जाणीव करून दिलेली असली तर त्या प्रचाराचा त्यांच्यावर फारसा परिणाम होत नाही. आपले मनोर्धैर्य नष्ट करून स्वतःचा कार्यभाग साधण्यासाठी शत्रू वडेल तो खोयानाऱ्या प्रचार करीत राहाणार हे प्रत्येक सैनिकाने गृहित धरून असावे. म्हणजे मग फसगत होणार नाही, आणि शत्रूचा कुट्रिल डावही शयस्ती होणार नाही. खोऱ्या प्रचाराने व अफवांनी प्रतिपक्षाच्या सैनिकांचे मनोबल नष्ट करून त्यांच्यात चलविल्ता निर्माण करणे हे शत्रूने एक शक्त्र असते. तो त्या शक्त्राचा नेहमीच वापर करीत असतो. आपण आपल्यावर त्याचा परिणाम होऊ यायचा नाही व फसाखचे नाही एवढे सैनिकाने लक्षात ठेवले म्हणजे झाले, खंबीर मनाच्या सैनिकावर तशा प्रचाराचा व अफवांचा मुळीच परिणाम होत नसतो. अफवा केवळ सामान्य माणसेच पसरवितात असे नसून, काही जवावदार व्यक्तीही राजकीय उद्देशांनी मुद्दाम अफवा पसरवितात.

अफवेचे एक उदाहरण

त्रिशिंशांनी युद्धकाळात जर्मनांविरुद्ध प्रचार करताना कशा अफवा पसरविल्या होत्या हे ज्यांना पाहायचे असेल त्यांनी ‘सिक्रेट्स् ऑफ क्रूज हाऊस’ आणि ‘वॉरटाइम

फॉल्सहूड' ही पॉन्सोन्बी (Ponsonby) या इंग्रजी ग्रंथकारानेच लिहिलेली पुस्तके वाचाची. ब्रिगेडियर चार्टरीस (Charteris) नावाच्या एका ब्रिटिश जनरलने, जर्मनलोक मेल्लेल्या सैनिकांच्या शरिरातून चरखी काढून घेतात अशी अफवा पसरवली होती. ती अफवा म्हणजे धादांत असत्य होते. परंतु जर्मनांविषयी घृणा आणि संताप निर्माण करण्याच्या उद्देशानेच त्या अधिकान्याने तसा प्रचार केला असावा. एक ब्रिटिश जनरल खोटे सांगणार नाही, असे वाढून लोकांनी त्या अफवेवर विश्वास ठेवला होता. सारांश प्रतिपक्ष खोटानाऱ्या प्रचार करून आपले नितीचैर्य नष्ट करण्याचा प्रयत्न करणार हे जाणूनच जवानांनी आणि जनतेही सावधगिरीने वागले पाहिजे. (संदर्भ—जय हिंद — पृ. १११)

१०. सैनिक आणि कूदुंविक चिंता—सामान्य मुल्की जीवन जगणारा एक अनुभवी तरुण जेव्हा नव्यानेच सैन्यात भरती होतो, तेह्वा सैनिकी जीवनाचा त्याला परिच्य होईपर्यंत काही काळ जातोच. तोपर्यंत त्याला कधी आपल्या भावी पराक्रमाची व उंकराराची स्वने दिसतात तर कधी युद्धाच्या भयंकर परिणामांची आणि आकस्मिक संकटांची कल्पना. चिंते दिसल्यामुळे तो भयभीत होऊन भांवावूनही जातो. अशा वेळी त्याची मनःस्थिती लक्षात घेऊन त्याच्या नेत्याने त्याचे मन समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आपल्या गैरहजेरीत आपल्या कुदुंवियांचे कसे काय होईल याचीही चिंता त्याला भेडसाधीत असते. म्हणून त्याने आपल्या कुदुंवियाशी पत्रद्वारे संपर्क ठेवावा म्हणून त्यांना उत्तेजन देऊन, कुदुंव—कल्याण कार्य करण्यान्या सरकारी, निमसरकारी आणि खाजगी संघटना, त्यांच्या कुदुंवियांना वेळप्रसंगी तप्परतेने मदत करतील यासंबंधीची सर्व माहिती देऊन, त्यांची चिंता दूर करण्याचा नेत्यांनी म्हणजे त्यांच्या वरिष्ठ अधिकान्यांनी प्रयत्न करावा. तसे झाले तर सैनिकांना निश्चित मनाने कर्तव्याकडे संपूर्ण लक्ष देणे सोपे होईल. आजकालच्या मनो-वैज्ञानिक युद्धात ही वाव महत्वाची मानली जाते. लढाऊवृत्तीचा विकास होण्यासाठी सैनिकांच्या मनोव्यापारांचा अभ्यास करून त्याप्रमाणे त्यांच्या आचारविचारांत इष्ट असे फेरवदल घडवून आणण्याकडे आजकालच्या सेनाधिकान्यांचे लक्ष असावे लागते. सैनिकांना युद्धशिक्षण देऊन तयार करण्यास्वेरीज त्यांच्या मानसिक आरोग्याकडे ही लक्ष देणे ही आतां सेनाधिकान्यांची एक जादा जवाबदारी असते. आधुनिक सेनाधिकारी पूर्वीप्रमाणे केवळ हुक्म सोडणारा कोणी हुक्मशहा असत नाही. तर तो सैनिकांचा एक मित्र असतो, किंवा असला पाहिजे.

संरक्षणशक्तीच्या एका मुख्य अंगाचा विचार येथपर्यंत झाला. सैनिकांप्रमाणे गड-किल्ल्यांचेही फार महत्व असते. पूर्वीच नव्हे तर नव्या स्वरूपांत आजही आहे. ती माहिती त्यांच्याच तोङ्हून पुढे कळेलच.

लष्कराची गरज

आधुनिक लष्कराला सुट्ट पण चलाव तरुणांची गरज असते. त्याच्वरोवर विविध तंत्रज्ञानात प्रविण असलेले तरुणही हवे असतात. भारतीय सैन्यदलात सुमारे २०६

प्रकारची तांत्रिक कामे असतात. आणि त्यासाठी ते ते तंत्रज्ञान असलेले तरुण घेतले जातात. हे लोक सर्वसामान्यापेक्षा अधिक कुशल असावे लागतात. यांत अभियंत्यापासून लोहार, सुतार वगैरे विविध प्रकारची कामे करणारे कसबी लोक येतात. अशी तंत्रकुशल शेकडो माणसे प्रतिवर्षी भरती केली जातात. परतु अशी माणसे पुरेशा प्रमाणात भरती व्हायला पुढे येत नाहीत, अशी तक्रार ऐकू येत असते. सध्याच्या यंत्रयुगात जे सैन्यदल तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक वापर करते तेंच इतरांवर मात करू शकते. इत्थायली सैन्य सभोवतालच्या सुमारे ढळनभर राष्ट्रांशी टक्रर देऊ शकते ते केवळ तंत्रज्ञानाचा कार्यकुशलतेने वापर करते म्हणूनच ! हे लक्षात घेऊन देशाच्या संरक्षणासाठी तंत्रज्ञानसंपन्न भारतीय तरुणांनी आणि इतरांनीही सैन्यात भरती होऊन सैनिकी पेशा स्वीकारणे हा आपला राष्ट्रधर्म मानला पाहिजे, ती एक दशभक्तीच आहे.

लक्ष्यरात पगार चांगले असतातच शिवाय अनेक सोयी सवलतीही मिळतात. असे असूनही लक्षरभरतीच्या वावतीत महाराष्ट्राचा क्रमांक पांचवासहाचा लागतो. हे लक्षकरी वाण्याच्या महाराष्ट्राला खाशीने भूपणावह नाही. महाराष्ट्राचे महाराष्ट्राच्या राखण्या साठी मराठी तरुणांना हे आळ्हान आहे. ते त्यांनी उत्साहाने स्वीकारून वहुसंख्येने लक्षरात भरती व्हायला बाणेदारपणाने पुढे आले पाहिजे. केवळ शिवाजीमहाराज किंवा राणाप्रताप यांच्या नावावर जगण्याचे दिवस आता राहिलेले नाहीत. स्वतःची कर्तव्यारी हेच स्वतःचे भूपण ! काहीतरी भव्यदिव्य करण्याची उच्च महत्वाकांक्षा असणाऱ्या तरुणांनी सैनिक व्हावे आणि संरक्षणशक्तीचा मूळ घटक म्हणजे सैनिक हे सिद्धान्ततत्व सार्थ करावे, जय जवान !

: ९ :

छत्रीधारी सैनिक व कमांडो

पूर्वी जेव्हां अख्युदे होत असत तेव्हा पर्जन्यास्त्र, वायुअख्य, पर्वतास्त्र वर्गे अस्त्रे या प्रमाणे सर्व अख्ये निष्प्रभ ठरली की, अख्येरचा उपाय म्हणून व्रक्षास्त्र सोडीत. व्याचप्रमाणे आव्युनिक काळात ज्यावेली परस्पराविशुद्ध लढणारी सैन्ये तुल्यवल ठरतात व आपल्या इच्छेप्रमाणे लट्टाईचे पारडे हालत नाही असे आढळून येते तेव्हा संरक्षणाची एक खास शक्ती वापरतात. ती शक्ती म्हणजेच ‘छत्रीधारी सैनिक !’ छत्रीधारी सैनिक (पॅराद्रूपर्स) विमानाने किंवा हेलिकॉप्टर्सनी शत्रूच्या पिढाडीस उतरवृत्त आपले ध्येय साध्य करण्याचा प्रयत्न करतात. अर्थात एक निर्णायक शक्ती म्हणूनच छत्रीधारी सैनिकांचा उपयोग होतो. समजा शत्रू थक्कन मागे हटत ओह आणि त्याला जादा कुमक येऊ धातव्य आहे. अशा स्थितीत कुमक धेण्यायार्दीच्या शत्रुसैन्याच्या पिढाडीस छत्रीधारी सैनिक उतरवावयने आणि शत्रूची माथार थोपवून आधाडीकडून हळा चालून ठेवावयना आणि अशा रीतीने शत्रूला काढीत पकडावयाचे हे आव्युनिक युद्धातील एक आक्रमण तंत्र आहे.

पिढाडीकडून हळा

शत्रूची समोरून लहानाही पिढाडीकडूनही शत्रूची कोडी करायची, याची गेल्या महायुद्धात अनेक उदाहरणे घडली होती. जमन सेनानी रोमेलने अफ्रिकेत त्रिटिशाना याच तंत्राने जेरीम आणले होते. लट्टाई नैमकी कुठे करायची हे आधी ठरवावयाचे आणि नंतर पिढाडीकडून शत्रूचा कुमकेचा मार्ग रोकून धरायचा. १९४२ मध्ये जपानी फौजांनी मलायात आणि ब्रदादेशात हैंच तंत्र अवलंबिले होते. एका वाजूने शत्रूच्या मागे जाऊन वसायचे आणि नंतर त्याला काढीत पकडायचे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केला तर असे आढळून येते की १९१८ च्या प्रथमार्थात छत्रीधारी सैनिकांचा प्रथम उपयोग करण्यात आला, त्या वर्षी (Mitchell) नावाच्या एका बायुदल तज्ज्ञ अमेरिकन सेनापतीने काही छत्रीधारी सैनिक जर्मन तुकड्यांच्या पिण्डाशीस प्रथम उतरविले होते, परंतु पुढे ल्योन पहिले महायुद्ध संपले, त्यानंतर १९२५ व १९२८ साली अमेरिकेत चेनॉल्ट (Chennault) नावाच्या एका सेनानीने छत्रीधारी सैनिकांच्या उपयोगाविषयीचे प्रयोग करून दाखविले, परंतु त्याला अधिकृत पाठिंदा मिळाला नाही, १९२७ साली रशियाने शेलीवाल्यांच्या लड्यात आपल्या छत्रीधारी सैनिकांचा प्रथम उपयोग केला आणि १९३० साली रशियन छत्रीधारी सैनिकांचे स्वतंत्र पथकही स्थापन काले, जर्मनीने १९३५ साली जनरल कर्ट स्टुडंटच्या नेतृत्वाखाली छत्रीधारी सैनिकांचे एक प्रायोगिक पथक स्थापन केले, १९४० साली नावी आणि डेन्मार्कच्या माहिमेत जर्मनीने छत्रीधारी सैनिकांचा उपयोग केला, त्याच वर्षी वेल्जीयमवरील आक्रमणाचे वेळीही युद्धसंख्य छत्रीधारी सैनिकांचा उपयोग करण्यात आला होता, परंतु १९४१ च्या क्रेट (Crete) वेलावरील युद्धात जेव्हा जर्मनांची वरीच प्राणहानी झाली तेव्हा छत्रीधारी पथके हिंदूरच्या मनानून उतरली, कारण ११ हजार छत्रीधारी सैनिकानी त्या लडाईत भाग घेऊनही जर्मनीला वराच मार खावा लागला होता, चॅर्चिल थानी १९४० साली चार हजार छत्रीधारी सैनिकांच्या पलटणी तयार करण्याची इच्छा व्यक्त केली आणि त्याप्रमाणे त्याच वर्षी ऑफिचिवर महिन्यात जनरल सर फ्रेड्रीक व्राजिंग यांना तशी पथके तयार करण्यान सागण्यात आले, १९४१च्या केवळारीत इटलीत छत्रीधारी सैनिकांनी युद्धात प्रथम भाग घेतला, प्राक्तने १९४८ ते १९५४ पर्यंत आपल्या छत्रीधारी सैनिकांच्या १७ तुकड्या इंदोचायनात उतरविल्या होत्या, भारताची छत्रीधारी सैनिक पथके प्रशिक्षित आणि संदर्भ सज आहेत.

आता विमानांनून किंवा हेलिकॉप्टर्समधून छत्रीधारी सैनिकांप्रमाणेच वजनाने हल्के असेले युद्धसाहिय, औपचे, खायपदार्थ यांचीही हवी तेव्हा आणि हवी तेथे नेआण करण्याची सोय झालेली असल्यामुळे त्या शक्तीचा आधुनिक युद्धात अधिकाधिक उपयोग केला जातो.

छत्रीधारी सैनिकांचे प्रशिक्षण

छत्रीधारी सैनिकांना स्वास प्रकारचे प्रशिक्षण यावे लागते, छत्री विशिष्ट रीतीने घडी करून इलेस्टिकच्या पिण्डावित धातलेली असते, विमानानून किंवा हेलिकॉप्टर्समधून उडीमारताना किती उंचीवरून मारावी, त्यावेळी हातपाश कसे टेवावे, उडी घेताच किती वेळाने छत्रीची नियंत्रण कल दावली की प्रथम एक ढोरी छत्री कदमी उघडते व ती मोठी छत्री कशी खेचून काढते, खाली आल्यावर जमिनीवर पडतांना कोणती खवर-दारी ख्यावी घैरे गोटीची प्रशिक्षण प्रत्येक छत्रीधारी सैनिकाला ध्यावं लागते, सैनिक

उतरताना कमीत कमी अडचणी असणारे ठिकाण, वाच्याची दिशा व वेग, हवामान इत्यादि गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात. सैनिक जितक्या कमी उचीवरून उडी घेर्ईल तितके ते त्याला सोयीचे होते. मात्र हवाईछत्री उघडण्यास पुरेसा वेळ मिळण्यासाठी निदान पांचसहाशे फूट उंची असावी लागते. सुमारे पाच हजार फूट उंचीपेक्षा अधिक उंची वरून उडी घेतली तर सैनिक पांगतात. शिवाय तशाने त्यांना वराच वेळ आकाशात लऱकत लोंबकऱत राहवे लागल्याने डोक्यात तेल धाळून टेहणी करणाऱ्या शत्रुला दिसून येतात व त्यामुळे त्यांना धोका निर्माण होऊ शकतो. म्हणूनच काळोखाचा फायदा घेऊन शक्य तो रात्रीच्या वेळी सैनिक उतरवितात. उतरल्यानंतर छत्रीची घडी करून व ती ध्यवस्थेशिर टेवून त्यांच्याकडे दिलेल्या नकाशाप्रमाणे मार्ग शोधीत आपल्या कामगिरीवर निश्चितात.

महत्वाची पूर्वतयारी

त्यांना त्यांच्या कामगिरीची पूर्णपणे कल्पना देण्यात येते. त्यासाठी ते ठिकाण ज्या ठिकाणी असेल त्या जागेची आणि आसपासच्या परिसराची माहिती गोळा केली जाते. तिथले नदीनाले, दग्धाखोरी, पायवाया, पूल, मोठे रस्ते वरैरे माहिती आधीच मिळवून, टेकड्या असल्यास त्या किती व कुठे आहेत, वाईत नैसर्गिक आणि शत्रुने निर्माण केलेले अडथळे किती आहेत व त्यावर मात कशी करायची, याचा पूर्ण विचार करून त्याप्रमाणे आधी आराखडे तयार करावे लागतात. जरुर तेव्हां त्या भागाची प्रतिकृतीही करावी लागते. याला 'व्रिंकिं' म्हणतात. छत्रीधारी सैनिकाला स्वतःच्या वजनाखेरीज आणखी सुमारे ४० किलो वजन अंगावर वाढगावे लागते. त्यांत त्याची शत्रु, दारुगोळा, आणि तीन दिवस पुरेल एवढी शिदोरी यांचेहि वजन असते. हेलिकॉप्टर्स फार लहान जागेत उतरू शकतात म्हणून जगातील वरेच देश छत्रीधारी सैनिकांची नेआण करण्यासाठी हेलिकॉप्टर्सची योजना करतात. अमेरिका आणि रशिया यांचेकडे ५० ते १०० सैनिक, जीप, तोफा वरैरे वाहून नेणारी हेलिकॉप्टर्स असल्यामुळे अवजड युद्धसामुग्रीही वाहून नेणे त्यांना सोपे झाले आहे. मात्र छत्रीधारी सैनिकाने सुमारे ३० मैल तरी चालण्याची तयारी ठेवावी लागते. या सैनिकांची योग्य तयारी करवून वेण्यासाठी फार मेहनत घेतलेली असते, आणि त्यांच्यासाठी वराचे खर्चही केलेला असतो. म्हणूनच त्या सैनिकांना महत्व असते. त्यांचा सटरफटर कामगिरीसाठी उपयोग करून घेतला जात नाही. योग्य तेह्हा योग्य कारणासाठीच ही खास शक्ती वापरली जाते.

आग्रा येथे असलेल्या 'पॅराट्रूपर्स ट्रेनिंग स्कूल'मध्ये भारतीय छत्रीधारी सैनिकाना जरुर ते प्रशिक्षण दिले जाते. छत्रीधारी सैनिक पुष्कलदा कमांडोंचेच कार्य करतात.

कमांडोची माहिती

माध्वर वेणारा शत्रू परत जाताना पुष्कळदा प्रतिपक्षाने आपला पाठलाग करू नये म्हणून त्याला अडथळे निर्माण करण्यासाठी घातघाती कृत्ये करून महत्वाचे पूल, लोहमार्ग, विमानतळ वगैरे उध्वस्त करण्याचा प्रयत्न करतो. त्याला तसेच करण्याची संधी मिळण्या पूर्वीची ती ती ठिकाणे नुकसान न होता आपल्या ताब्यात ध्यावी लागतात. अशावेळीही छत्रीधारी सैनिकांचा फार उपयोग होतो. त्यांच्या हालचालीचे स्वरूप १९४० साली चर्चाल यांनी अस्तीत्वात आणलेल्या 'कमांडो' (धडकवीर) या सैनिका सारखे असते. कमीत कमी वेळांत जास्तीत जास्त धडाक्याने त्यांना आपली कामगिरी पार पाडयची असते.

घातपाती कृत्ये करून शत्रूचे लोहमार्ग उखडणे, वाहतुकीचे मार्ग निस्पत्योगी करणे आणि कधी कधी भूमिगत राहून कारवाया करणे हे कमांडोंचे मुख्य काम असते. दुसऱ्या महायुद्धात अशा तहेच्या कमांडोंची काही पथके आढळवून आली, म्हणून हिटलरने एक खास 'कमांडो हुक्म' काढला होता. त्यांत त्याने म्हटले होते कीं, कमांडो नावाने ओळखले जाणारे सैनिक युरोपात अगर आफिकेत कुठेही आढळले, तर ते गणवेषधारी असोत किंवा नसोत, ते सशस्त्र असोत किंवा निःशस्त असोत, ते जलमार्गाने, आकाशमार्गाने अगर छत्रीधारी होऊन उत्तरलेले असोत, जर्मन सैनिकांनी त्या' एकूण एक सर्वांची कत्तल करावी. हा हुक्म रानी वृत्तीचा, गुन्हेगारीचा आणि हेगच्या १९०७ सालच्या आणि जिनेव्हाच्या १९२९ च्या करारांचा भेंग करणारा असून, तो हुक्म अमलात आणायला जे कोणी नाशी सेनानी जवाबदार असतील ते युद्ध-गुन्हेगार ठरतील असे म्हणून मित्रराष्ट्रांनी त्या हुक्माची निर्भत्सना केली होती.

शत्रूच्या मुख्य टाऱ्यांचा, दलणवळण यंत्रणेचा व दास्योद्याच्या कोठारांचा नाश करण्यासाठीही छत्रीधारी सैनिकांचा उपयोग करतात. या सैनिकांना 'रेडेडेविल्स' असेही म्हणत.

कमांडोचे कार्य

कमांडोंचे कार्य कसे असते तें सांगून हें प्रकरण संपर्क, खुंब्या टोकून दोर वांधून कडे चढणे आणि दोरांच्याच साद्याने उतरणे, हातात शळे नसूनही हत्यारवंद शत्रूशी लढा देणे, स्फोटके पेरणे, पुरुन-दडवून टेवलेली स्फोटके शोधून काढणे, शत्रूची टाणी व इमारती उडवून देणे, आपले काम करताना रात्रीच्यावेळी तारकांच्या साद्याने दिशा ओळखणे, हँग गळायडिंगची माहिती असणे, दिवसाच नव्हे तर रात्रीही शत्रूकळून होणाऱ्या छुप्या व आकस्मिक हल्ल्यांना तोंड देत त्याच्यावर मात करणे, हेलिकॉन्सरमधून दोरीच्या साद्याने भराभर शत्रूच्या प्रदेशात उतरणे, याच पद्धतीने आगीतून किंवा महापुरातून लोकांना वांचवणे आणि, त्याच पद्धतीने महापूर आलेल्या नद्या आणि खोल दृश्या

ओलांडून जाणे, इत्यादि गोष्टींचा त्यांच्या कार्यात समावेश असतो. आपले काम करतांना कमांडोना उपासतापासही सहन करावे लागतात. त्याची त्यांना सवय असावी लागते. कित्येक दिवस झोपेशिवाय व विश्रांती शिवायच काढावे लागतात.

कमांडोचे शिक्षण

भारतात कमांडोना शिक्षण देण्याची सोय बेळगावला आहे. तेथील इफट्री स्कूलच्या ज्युनिअर लिडर्स विभागातर्फे, लष्करी-निमलष्करी जवान आणि पोलीस दलातील कनिष्ठ अधिकारी यांना कमांडोचे खास प्रशिक्षण देण्यात येते. ते फार खडतर असते. हा प्रशिक्षणक्रम पाच आठड्यांचा असतो. त्यातील तीन आठवडे प्रत्यक्ष प्रशिक्षण असते व पुढच्या दोन आठवड्यात त्यांची परीक्षा घेतली जाते. त्यांत त्यांचा कष्याळुपणा सहनशीलता, निधडेपणा, नेतृत्व, निर्भयता इत्यादी गूण कदून येतात. आधुनिक सैन्यात आता कमांडो पथकांचाही समावेश होतो. ऐतिहासिक गणिमांचे हे आधुनिक आणि अधिक प्रगत असे रूप आहे. असो. यानंतर अणुयुद व त्यापासून बचाव, याविषयी माहिती घेऊ.

अणुयुद्ध व त्यापासून बचाव

दुसऱ्या महायुद्धाचा शेवट अणुवॉम्बमुळे झाला आणि तेव्हांचं भावी युद्धाची सुरुवातीही अणुशक्त्याने होण्याची शक्यता निर्माण झाली. दुसरे जागतिक महायुद्ध थांबले परंतु ते संपले नाही, हे ज्यांना पटठ असेल किंवा तसे वाट असेल, त्यांना भावी युद्धाची शक्यता ही पटू शकेल. भावी युद्ध जर अण्वश्वांनी लढले जाईल तर त्याचे परिणाम काय होतील व त्यापासून मनुष्य जातीचे संरक्षण करू यावयाचे या विषयाचा विचार या प्रकरणात करावयाचा आहे. अणुवॉम्बविषयी वरीच माहिती मी माझ्या ‘आयुनिक शक्तीक्रे : इतिहास आणि विकास’ या पूर्व प्रसिद्ध पुस्तकात दिलेली असल्यामुळे इथे त्याची पुनरावृत्ती करीत नाही. तरीही भावी अणुयुद्धात मुख्यतः ज्या अण्वश्वांचा उपयोग होण्याची शक्यता आहे, त्याविषयीमात्र थोड्येसे लिहिणे जरुर आहे.

अणुवॉम्ब

असे म्हणतात की, अणुयुद्धात मुख्यन्वेकरून अणुवॉम्ब व क्षेपणाक्रे यांचा उपयोग होईल, त्या शक्तीविषयी ले. क. म. ग. अभ्यंकर जे म्हणतात त्याचा सारांश असा कीं, अशा वॉम्बची ताकद किलोटन आणि मेगॅटनमध्ये मोजली जाते. १००० मेट्रीक टन म्हणजे १ किलोटन आणि १००० किलोटन म्हणजे १ मेगॅटन असे कोष्टक आहे. १९४५ च्या आँगस्टमध्ये नागासाकी व हिरोशिया या जपानी शहरावर प्रत्येकी एक वॉम्ब टाकण्यात आला. तो प्रत्येकी २० किलोटनाचा होता. आणि त्यांनी दोन्ही शहरात मिळून सुमारे ८ लाख माणसे नष्ट झाली किंवा कायमत्री अधु झाली असे म्हणतात. अशा तर्फेचा वॉम्ब अमेरिकेकडे असलेल्या वी-२ जातीच्यां विमातून टाकला जातो. टाकलेला वॉम्ब ज्या टिकाणी पडेल त्या विंदुपासून सुमारे १००० चौरस मैलांचा टापू लाच्या घडाक्याने होरपकून

निघेल. कणाद विज्ञान प्रतिष्ठानच्या मताप्रमाणे अणुयुद्धामुळे पृथ्वीवर काय परिणाम होतील याची कल्पनाच अतिशय भीषण आहे. युद्धानंतर संपूर्ण मानवजात रसातलाला जाईल. अणुयुद्धात किंती अणुबॉम्ब वापरले जातील यावर त्याच्या विव्हंसक शक्तीचे प्रमाण अवलंबून राहील. समजा, वीस मेंगॉटनचा बॉम्ब टाकला, तर त्याच्या स्फोटानंतर लोच्च निर्माण होणारा अभिप्रलय सुमारे २० मैल विज्येतील सर्व माणसांचा तक्षणीच कोळसा वनवील. त्यानंतर याच स्फोटातून निर्माण होणारी दावलहर दीड हजार चौरस मैल क्षेत्रातील वस्तूचा निव्वळ भुगा करून टाकील. हे झाले तक्काल होणारे परिणाम. परंतु परिणामांची खरी भीषणता पुढेच आहे. या स्फोटातून निर्माण होणारा किरणोत्सारी ढग साधारणपणे १०० किलोमीटर व्यासाचा असेल आणि वान्यामुळे हा ढग ज्या ज्या प्रदेशावरून जाईल तेथे तेथे तो किरणोत्सारी पदार्थाचे सिंचन करीत जाईल व तो प्रदेश राहाण्याच्या, पिके काढण्याच्या, गुरे पाळण्याच्या इत्यादि कोणत्याही प्रकारे मनुष्य-प्राण्याच्या उपयोगाचा राहाणार नाही. हजारो एकर जमीन फुकट जाईल हे नक्कीच. त्याशिवाय शास्त्रज्ञांच्या मते मानवाला महा भयानक रोगजंतूंशी सामना करावा लागेल. कारण अणुयुद्धानंतर वैद्यकीय मदतयंत्रणा कोल्हमंडून पडलेली असणार! किरणोत्सारी पदार्थामुळे कॅन्सरसारखे भयानक रोग मानवाचा हमलाम धास घेतील! ही कथा एका बॉम्बची. अणुयुद्धात असे हजारो बॉम्ब पडतील. मग काय अवस्था होईल याची कल्पनाही करता येत नाही.

अनुबंधिक परिवर्तन

याशिवाय सर्वांत मोठा धोका म्हणजे अनुबंधिक परिवर्तनाचा. किरणोत्सारामुळे मानवाच्या अनुबंधिक गुणांमध्येही कमालीचा फरक पडेल. जगल्यावाचलेल्या मानवांची जी पुढील पिढी जन्माला येईल (आलीच तर) ती किंती विकृत असेल याचाही अंदाज करणे शक्य नाही. हे लक्षात वेऊन मानवी जीवनाच्या प्रलेक विभागातील परिणामांचा सखोल विचार करावा लागेल. हा झाला अणुबॉम्बचा प्रताप. क्षेपणाऱ्हांची गोष्ट याहून वेगळी आहे.

क्षेपणाळे

क्षेपणाळे हीं आंतरखंड किंवा मध्यम पल्ल्याचीं असू शकतात. आंतरखंड क्षेपणाळे १ मेंगॉटन ताकदीची असून पल्ला सुमारे ७५०० मैल असतो. अमेरिकेची मिनिटमन १, २, ३, आणि नवे एमएक्स हीं क्षेपणाळे आणि रशियाची एसएस १०, एसएस ११ हीं क्षेपणाळे आंतरखंड विभागात येतात. ही क्षेपणाळे जमिनीवर आडोसा तयार करून बसविली जातात. मध्यम पल्ल्याच्या क्षेपणाळांचा पल्ला २००० ते ३००० मैल असून ती दहा कि. टन ते २० कि. टन ताकदीची असू शकतात. अमेरिकेच्या क्रूज मिसाइल प्रमाणे हीं क्षेपणाळे विभागातूनही प्रक्षेपित करता येतील. त्याचप्रमाणे मध्यम पल्ल्याचीं क्षेपणाळे

पाणबुडीतूनही सोडता येतात. पोलेरीस सारखी क्षेपणाखे पाणबुडीतून सोडायची क्षेपणाखे आहेत.

युद्धक्षेत्रीय क्षेपणाखांचा पळा १०० ते २५० मैलापर्यंत म्हणजेच युद्धक्षेत्रीय भागापुरताच मर्यादित असतो. आणि त्यांची ताकदही किलोटनाच्या हिशेवात फारच कमी असते, हीं क्षेपणाखे भारी तोफांमधून उडविल्या जाणाऱ्या गोळयांवर्जी वापरावी लागतात.

क्षेपणाख विद्यालय

ओडीसा राज्यातील गोपालपूर येथे ता. ३० ऑक्टोबर १९८४ रोजी, हवाई संरक्षण आणि मार्गदर्शक क्षेपणाख विद्यालयाचे उद्घाटन झाले. भारतातील अशा तन्हेचे हे पहिलेच विद्यालय आहे. हे विद्यालय लक्षकी अधिकाऱ्यांना उपयुक्त ठरेल. संरक्षणाच्या दृष्टीने ह्या विद्यालयाचा फार उपयोग होईल. (उद्घाटन समारंभ पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे हस्ते पार पडला आणि दुर्दैवाने दुसऱ्याच दिवशी त्यांची हत्या झाली.)

अणुयुद्धाची भीषणता

बरील त्रोटक वर्णनावरूनही अणुयुद्धाच्या भीषणतेची सहज कल्पना येऊ शकेल. आन्मनाशास तयार झाल्यावरीज कोणताही देश अणुयुद्धाचा आश्रय करील असे वाटत नाही. परंतु अणुयुद्ध कोणी सुरु केलेच आणि त्यांत भारताचा संवंध आलाच तर काय? या प्रश्नाचे स्पष्ट उत्तर मिळत नाही. पारंपारिक युद्धाला समर्थपणे तोंड द्यायला आपली तिन्ही सशस्त्र दले सदैव पूर्णपणे सज आहेत, ही गोष्ट शंभर टक्के खरी. आता तर एक हजारोपक्ता अधिक अश्वशक्तीचा रणगाडाही भारताने विकसीत केला असून जगातील प्रचंड शक्तीच्या रणगाड्यात त्याची गणना होईल. शिवाय कमी उंचीवरून उडणाऱ्या विमानांचा मागोवा धेणारी रडारयंत्रणा तयार करण्याची क्षमताही आपल्या देशाने विकसित केली आहे. अशा प्रकारची यंत्रणा जगात फक्त अमेरिकेकडे आहे. भूदला प्रमाणेच नौदल आणि आणि वायुदल देखील आपापल्या परीने शब्दसज्ज आणि कोणत्याही प्रसंगाला तोंड द्यायला समर्थ आहेत.

जगात सध्या पन्नास हजार अण्वांचे असून ज्याला पारंपारिक शस्त्रे म्हणतात ती किती आहेत याची गणती करणेही कठीण आहे. पारंपारिक शस्त्रांच्या विक्रीत अमेरिका आणि रशिया या महा सत्ता आधारीवर आहेत हैं जगजाहीर आहे. तज्ज्ञांच्या मते अमेरिका, रशिया, इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादि सहा सात देशांकडे अण्वांचे आहेत.

अणुयुद्धाचा धोका

अमेरिकेचे अध्यक्ष रेनॉल्ड रेगन यांच्या 'स्टार वॉर' अण्वळ कार्यक्रमामुळे जगापुढची अणुयुद्धाची भीती अधिकच तीव्र झाली आहे, असे एका वरिष्ठ रशियन तंत्राने म्हटले आहे.—

"अमेरिकेच्या या उचापती आम्ही शांतपणे पाहत बसणार नाही. रेगन यांच्या युद्धपिपासुपणाचे वेत हाणून पाढण्यासाठी शक्यतेवढे प्रयत्न करू." अशीही धोषणा त्याने केली अशी मास्कोची ता. २९-६-८४ ची बातमी वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झालेली आहे. याचा अर्थ अणुयुद्धाचा धोका वाढत आहे असाच होत नाही काय?

अणुयुद्धाचे परिणाम

अणुयुद्ध झाल्यास जगाची अर्धी लोकसंख्या नष्ट होईल. त्याच वरोबर विविध देशांतील वैद्यकीय साधनसामुद्री व औषधांचे साठेही नाश पावतील. हॉर्वर्ड मेडिकल स्कूलचे रेडिओलॉजिस्ट डॉ. हर्वर्ट अंब्रम्स यांनी केलेल्या अभ्यासातील हे निष्कर्ष आहेत. असे शिकागो येथील ता. ५-८-८४ चे वृत्त इकडील वृत्तपत्रांत ता. ६-८-८४ रोजी प्रसिद्ध झाले आहे. त्यावरून अणुयुद्धाच्या संभाव्य परिणामांची कल्पना येऊ शकते.

पाकिस्तान आणि अण्वळे

पाकिस्तान भारताविरुद्ध अण्वळाचा उपयोग करील का? असा एक नाजुक प्रश्न आज पुण्यठाणा भेडसावीत असेल, यांत शंका नाही. त्यासंवंधाने नक्की मत कोणीही प्रदारीत करू शकणार नाही. मात्र युद्धविषयक इस्लामी संकल्पनेची कल्पना येऊ शकेल असे काही जुजवी साहित्य प्रसिद्ध झालेले आहे. भारत-पाक लक्ष्यराविषयीचे एक नामवंत अभ्यासक प्रा. स्टिफन कोहेन यांनी अमेरिकेतील आशियाई बुद्धिवंतांच्या परिषदेत १९८२ सालच्या उत्तराधीत जो प्रबंध सादर केला होता, त्यात त्यांनी युद्धविषयक इस्लामी संकल्पनेचा उल्लेख केला आहे. त्यांनी त्यासाठी त्रिगोडियर एस. के. मलिक यांच्या "धी कुराणिक कन्सेप्ट ऑफ वॉर" या ग्रंथाचा आधार घेतला आहे.

दहशत आणि अण्वळे

प्रा. कोहेन म्हणतात, मलिक व अन्य अधिकाऱ्यांच्या मते, आधुनिक युद्धावहूलच्या इस्लामी संकल्पनेत दहशतीस फार महत्व आहे. मलिक यांनी तर स्पष्ट केले आहेच की, शत्रूच्या मनांत दहशत निर्माण करणे हे केवळ साधन नाही, तर एक प्रकारे साध्यच होय. एकदा ते साध्य झाले की मग करण्यासारखे फारच योडे उरते. दहशत म्हणजे शत्रूपक्षावर निर्णय लादण्याचे साधन नव्हे तर तो एक निर्णय आहे. उचित कारणाशिवाय

अणवक्षाचा वापर करण्यास इस्लाम परवानगी देत नाही. अणवक्षे ही आधुनिक काळातील दहशतवादी असून इस्लाम त्यास पाठिंबा देईल की कसे हे समजणे कठीण आहे.

अणवक्षांच्या वापरावावत काही पद्ध्ये पाळण्याच्या दृष्टिकोणाची प्रशंसा करून प्रा. कोहेन म्हणतात की पाकिस्तानी लक्षकी अधिकारी अणवक्ष निर्मितीत यशस्वी ज्ञाल्यास त्यांनाही अणुयुद्धामुळे निर्माण होणाऱ्या पैचप्रसंगास तोंड यावे लागेल. (म. या. ता. २-१०-८२) यावरून पाकिस्तान भारतावर अणवक्षे वापरण्याची टोकाची भूमिका घेईलं का? हा विचारकरण्यासारखा प्रश्न आहे. दहशतीचे वातावरण राहिले तरी भारताशी असलेले देजाराधर्माचे संवंध तोङ्नन पाकिस्तान भारताशी कायमचे शान्तत्व निर्माण करणार का? हा खरा प्रश्न आहे.

हिटलरच्या वैयक्तिक अविवेकी सूडवुद्दीने जर्मनीच्या लाखो निष्पाप व निरपराधी जनतेचे वली पडले, हे माहीत असलेले पाकिस्तानचे विचारवंत मुस्लिम भारताशी अणुयुद्ध करायला तयार होतांना दहा वेळ विचार करणार नाहीत काय? परंतु होऊ नये ते झालेच तर अणुयुद्धापासून संरक्षण कसे करावे याचा विचार सूझांनी करणे आवश्यक आहे. तहान लगाल्यानंतर विहीर खणण्यापेक्षा आधीपासूनच विहीर खणण्याच्या कामाला लागणे, हेच शाहाणपणाचे लक्षण असते. म्हणून अणुयुद्ध सुरु ज्ञाल्यावर संरक्षणयोजना आखण्यापेक्षा आधीच काहीतरी व्यवस्था करणे योग्य नाही का? परंतु तो प्रश्न सरकारी धोरणाचा व जवाबदारीचा आहे. आणि तो सरकारलाच सोडवू द्यावा. अनभिज्ञ सामान्य माणसांनी त्यांत लक्ष न घालणेच वरे.

अणुयुद्ध आणि संरक्षण

अचानक अणुयुद्ध सुरु झालेच तर आपल्या जनतेला किरणोत्सर्गापासून कसे वाचवावयाचे ही चिंता, अणवक्षांची निर्मिती आणि साटा करणाऱ्या मोठमोळ्या देशांनाही सध्या सतावीत आहे. अशा स्थितीत जगात शांतता राखणे शक्य आहे काय, व अणुयुद्ध झाले तर त्यांनून माणसे वाचविणे शक्य होईल काय, याची चर्चा ‘सर्वाएव्हल अॅण्ड पीस इन धी न्युक्लिअर एज’ या ग्रंथात लॉरेंस वेलेन्सन या लेखकाने केलेली असून त्यावर श्री. दिवाकर देशपांडे यानी १९८३ साली मराठी अभिप्राय लिहून मराठी वाचकांना त्या ग्रंथाची ओङ्कारी तोंडओळवंत करून दिलेली आहे. त्याच आधारे पुढील माहिती देतो.

अणवक्षांच्या वापरामुळे जगाचा विघ्नस होणार हे रशिया व अमेरिका या दोन्ही देशांच्या राज्यकर्त्यांना माहीत आहे. म्हणूनच ते अणुयुद्ध होऊच देणार नाहीत अशी खुली आदा पुष्करदा व्यक्त केली जाते. क्यूबातील रशियन क्षेपणाखांच्या निमित्ताने जग अणुयुद्धाच्या काठावर आले होते. अणवक्षाचा वागुल्यवा उभा करून सोहिएत युनियनने अलिंकडे आखलेले विस्तारवादी धोरण जगाला अणुयुद्धाकडे नेत आहे. रशियाने

अफगाणीस्तानवर केलेले आक्रमण आणि अलिकडेच ग्रेनाडात हस्तक्षेप करून अमेरिकेला तेथील संभाव्य क्यूबा-सोविहिएत तळाची पाठेमुळे उखडावी लागली हे लक्षात घेता वेलेन्सन यांना वाटणारी भीती निराधार आहे असे म्हणता येईल का ?

अण्वस्त्र प्रसार वंदी करार हा युद्ध टाळण्याचा एक मार्ग आहे. परंतु जोपर्यंत सर्वच अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे तशा करारावर स्वाक्षरी करीत नाहीत, तोपर्यंत त्याला अर्थ उरत नाही. शिवाय असे करार झाले तरी ते मोडले जाणार नाहीत हे तरी कशावरून ? रशिया आणि अमेरिका अशा करारातून पळवाया काढून अण्वस्त्रांचे साठे वाढवीत नसतात का ? त्यामुळे अणुयुद्ध टाळण्याचे किंतीही प्रयत्न जगात चालू असले, तरी एखाद्या दिवशी अणुयुद्ध होणार असे यग्नीत धरून त्यातून मानवी जीवन कसे वाचवायचे याचा विचार करणे भाग पडते, असे त्या ग्रंथाच्या लेखकाला वाटते.

रशिया आणि चीनने आपल्या नागरिकांना अणुयुद्धाच्या विच्छापासून वाचविण्यासाठी जग्यत तयारी केली आहे. परंतु स्वित्सल्ड सरकारने त्या दृष्टीने केलेल्या प्रयत्नांवावत त्या लेखकाने विशेष समाधान व्यक्त केले आहे. अणुछत्र देण्यासाठी सोविहिएत युनियन दरवर्षी दररोई चार डॉलर्स खर्च करते तर स्वित्सल्ड सरकार दरडोई ११ डॉलर्स खर्च करते. स्वित्सल्डने १९७५ सालपर्यंत आपल्या ६५ लाख २० हजार नागरिकांना अणुस्पोट, उण्णता, किरणोत्सर्ग, इमारतीची पडळड, रसायने व जीवाणुयुद्ध यांपासून वाचवण्यासाठी २५ लाख संरक्षणठळे निर्माण केली आणि त्यानंतर १९७८ पर्यंत स्वीप सरकारने आणली ४ कोटी अल्पातुनिक, सुरक्षित व वातानुकूल संरक्षणठळे निर्माण केली. याशिवाय त्या सरकारने अन्नपाणी, वीज, हवा व इस्पीतळे असलेली भुयारे वांधली आहेत. एखादा स्वीत नागरिक लक्फरात नसेल, तर त्याने नागरी संरक्षणसेवेत तरी कार्य करावे अशी व्यवस्था तेथे करण्यात आली आहे.

इतर व्यवस्था

चीनमध्येही अशाच प्रकारची संरक्षण छळे निर्माण केली जात आहेत. सोविहिएत युनियनमध्येही १६ ते ६० वयोग्रातील सर्व ख्रीपुरुषांना नागरी संरक्षणाचे प्रशिक्षण सक्तीने दिले जाते. किरणोत्सर्गापासून वचाव करण्यासाठी रशियात मोळ्या प्रमाणावर संरक्षक बुरावे आणि प्रथमोपचार पेश्या तयार करण्यात येतात. अणुयुद्ध ज्ञाल्यास ७२ तासांत॒ शाहरे रिकामी करण्याची यंत्रणा रशियाने सज ठेवली आहे म्हणे !

या सर्व माहितीवरून जगातील बन्याच विकसित आणि विकसनशील देशांना अणुयुद्धाची शक्यता वाटते हे उघड आहे. जी गोष्ट इतर देशांच्या राज्यकर्त्यांना कळते ती गोष्ट भारतीय मुत्सद्यांना कळत नसेल असे थोडेच आहे ? आणि समजा, सुदैवाने अणुयुद्ध झालेच नाही, तर ज्या राष्ट्रांकडे अण्वस्त्रे आहेत, ती राष्ट्रे त्यांचे काय करणार ? ती

अणवळे नष्ट करण्यावेरीज दुसरा काय मार्ग आहे? ती अणवळे नष्ट करायची झाली तर ती कशी नष्ट करतात याचीही माहिती इथे दिल्यास ते अनुचित ठरू नये.

अणवळे नष्ट कशी करतात?

वरील प्रश्नाचा विचार करण्यापूर्वी त्याचा स्फोट कसा होतो यासंबंधीच्या यंत्रणेची आधी थोडी कल्पना असणे जरुर आहे. अणवळाचा किंवा अणुवर्भाचा स्फोट होण्यासाठी त्या अणवळातील इंधनाचे वस्तुमान कमीत कमी क्रांतीक वस्तुमान इतके (क्रिटीकल मास) होणे अत्यावश्यक असते. स्फोट होण्याआधी हे वस्तुमान विविध कम्प्यामध्ये विभागून ठेवले जाते. स्फोट होताना प्रथम हे वस्तुमान एकत्र येते. त्याचे एकत्रित वस्तुमान क्रांतीक वस्तुमानाइतके किंवा जास्त होते. आणि मगच इतर यंत्रणांच्या साहाय्यने त्यांत अनियंत्रित शृंखला अभिक्रिया सुरु होऊन त्याचा स्फोट होतो.

ज्याप्रमाणे आपण आपला दिवाळीतला अट्टमवाऱ्यांमध्ये निष्क्रिय करण्यासाठी प्रथम त्याची वात काढून याकतो आणि मग त्याला इतर कोणल्याही मार्गाने उण्णता मिळणार नाही याची खात्री करून त्याचे बेटन, सुतली काढून दारू काढून याकतो, त्याचप्रमाणे कोणतेही स्फोटक अस्त्र निकामी करताना सर्वात प्रथम त्यातील स्फोट घडवून आणणारी यंत्रणा अतिशय काळजीपूर्वक नष्ट केली जाते आणि स्फोट होणार नाही याची खात्री आल्या नंतर त्याचे इतर भाग सुटे केले जातात आणि स्फोटक द्रव्य काढून घेतले जाते. हे सर्व काम फार जपून करावे लागते.

काही उपाय

अणवळांचा मध्येच छेद करणारी अणवळाविरोधी क्षेपणाले तयार करणे, शत्रू राष्ट्रातील अणवळांच्या हालचालांची माहिती देणारी यंत्रणा स्थापन करणे, लेसर किरणांच्या सायाने अणवळे निकामी करण्याची यंत्रणा निर्माण करणे इत्यादि उपायांनीही अणुयुद्धाच्या संकटाला तोंड देणे शक्य होईल.

स्टार बॉर-एक संरक्षण योजना

अमेरिकिचे अध्यक्ष रेगन यानी ता. २३ मार्च १९८३ रोजी केलेले जे भाषण 'स्टार बॉर स्पीच' म्हणून गाजले, यात त्यानी स्टार बॉरचा किंवा अवकाशस्थित युद्धसामग्रीचा उल्लेखही केला नव्हता. ते म्हणाले होते—“... आपल्याला रशियन अणवळाधारी क्षेपणालांची जी प्रचंड ताकद भेडसावते आहे, तिला तोंड देण्यासाठी पूर्णतः स्वसंरक्षणात्मक योजना आपण हाती घेणार आहोत... आपल्या उद्दिष्टाच्या दिशेने एक सार्वकालिन संशोधन कार्यक्रम सुरु करण्यांत येत आहे.”

रेगन यांच्या कल्पनेनुसार ज्या क्षणी रशियन क्षेपणाक्के आपल्या भूमीगत निवान्यातून बाहेर पडतील त्या क्षणी अमेरिकन उपग्रहांना त्या क्षेपणास्त्रांचा पत्ता लागेल. त्यासाठी 'लेसर आणि रडार यांचे साद्य घेतले जाईल, या यंत्रणा अमेरिकन उपग्रहावर वस-विलेल्या असतील. अमेरिकन उपग्रह रशियन भूमीवर सतत पहारा करीत असतात. रशियाने सोडलेल्या ८५ टक्के क्षेपणास्त्रांची आपण बाट लावू शकू व एम. आय. आर. व्ही. सारख्या वेगवेगळ्या लक्ष्याचा वेध घेऊ शकणाऱ्या बहुशिरी क्षेपणास्त्राचा वेध घेण्यासाठी जमिनीवरून लेसर किरण आणि प्रतिक्षेपणाक्के सोडायची आणि वी-१ व वी-५२ यांसारखी क्षेपणास्त्रनाशक विमाने वापरता येतील. एखादे अन्न अमेरिकन भूमीवर पडलेच तर मगच अमेरिका रशियावर प्रतिहळा चढवील अशी ही योजना आहे. (ही एक संरक्षण योजना असली तरी तिचा आक्रमण योजना म्हणूनही उपयोग होऊ शकेल हे वाचकांच्या लक्षात येईलच.)

लेसर किरणांवरही फार मोळ्या प्रमाणात संशोधन चालू आहे. लेसर किरणांची शात्तीशाळी शालाका निर्माण झाली, तरी ती लक्ष्याकडे धाडणे हे काम सोपे नसते. त्यासाठी आरशांची मदत ध्यावी लागते. ते आकाशात पाठवावे लागतात. म्हणून लेसर निर्मिती उपग्रह वेगळा आणि आरसेवाहू उपग्रह वेगळा असे दोन उपग्रह ठेवावे लागतील. यावेरीज क्षिकिरण लेसर यंत्रणेचाही संरक्षणासाठी उपयोग करण्याची योजना आहे. लॉरेन्स लिवरमोर प्रयोग शाळेच्या विज्ञानशास्त्रज्ञांना क्षिकिरण लेसर निर्मितीत यश मिळाले असून या लेसरांचा लक्ष्यरी उपयोग पाहाता ही निर्मिती क्रांतिकारक ठरेल. इतके असूनही रशियन हल्ल्यापासून अमेरिकेचा बचाव होईलच अशी खात्री देता येत नाही, असे म्हणणारी मंडळी आहेतच. वरील माहितीवरून 'स्टार वॉर' या प्रकाराची ढोबळ कल्पना येऊ शकेल. या विषयावर श्री. निरंजन घाटे नावाच्या लेखकाने लिहिल्याप्रमाणे 'स्टार वॉर' हा शब्द रेगन यांचा नसून, अमेरिकन वृत्तपत्रांनी निर्माण केलेला तो शब्द आहे. (टीप-लेसर (Laser) हा शब्द 'लाइट अंमलीफिकेशन बाय स्टम्युलेटेड इमिशन ऑफ रेडिएशन' या शब्दांच्या आद्याक्षरांपासून बनलेला आहे. त्याच्यप्रमाणे रडार (Radar) हा शब्द 'रेडिओ डिटेक्शन ऑण्ड रोर्जिंग' या शब्दांच्या आद्याक्षरापासून बनलेला आहे.)

भारताचे धोरण

अणुशक्तीचा वापर शांततेसाठी करण्याचे भारताचे धोरण आहे, हे वारंवार घोषित झालेले आहे. ज्यांना अणुशक्तीने केबळ संहारक शब्दे तयार केली जातात एवढेच माहीत असते, असे लोक "शांततेसाठी अणुशक्तीचा वापर" असे एकताच मनातल्या मनात

उपहासात्मक हसतात. कारण त्यांना त्या धोरणातील खरा अर्थ कळलेला नसतो. त्याचा खरा अर्थ असा आहे की, अणुशक्तीचा वापर शस्त्रास्त्रांमध्ये न करता त्यापासून ऊर्जा मिळविणे, कॅन्सरसारख्या असाध्य रोगाशी झगडण्यासाठी तिचा वापर करणे, इत्यादि जनकल्याणाच्या कामासाठी तिचा उपयोग करणे होय. धान्याच्या नवीन जाती निर्माण करणे, त्या जाती अधिक रोगप्रतिकारक व अधिक उत्पन्न देण्यास समर्थ बनविणे, अन्नधान्य अधिक काळपर्यंत टिकविणे व निर्जनकीकरण करणे इत्यादि लोकोपयोगी कामासाठीही अणुशक्तीचा उपयोग होऊ शकतो. अणुशक्तीच्या, शांततेसाठी उपयोगाची उदाहरणे म्हणून अशासारखे किंतीतरी उपयोग सांगता येतील. अर्थात् शांततेसाठी म्हणजेच विधायक कार्यासाठी अणुशक्तीचा वापर या धोषणेत फार मोठा जनहितकारक अर्थ भरलेला आहे. आणि ती धोषणा म्हणजे भारताचा भ्याडपणा अगर दुवळेपणा नसून तो त्याचा समर्थपणा आहे हे वाचकांनी लक्षांत ध्यावे. सध्या जगात अण्वस्त्रस्पर्धी चालू आहे. ती थांववायनी असेल तर प्रथम अण्वस्त्रनिर्मिती थांवविष्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. त्याशिवाय निःशस्त्रीकरण शक्य होणार नाही. मात्र 'निःशस्त्रीकरण' या ध्येयापासून भारत ढळलेला नाही.

: ११ :

संरक्षणतंत्राचा आदर्श नमुना

आधुनिक युद्धशास्त्रज्ञांनी आक्रमण आणि संरक्षण यासंबंधीची जी काही मूलभूत तत्त्वे सांगितलेली आहेत, ती यापूर्वीच मार्गील एका प्रकरणात दिलेलीच आहेत. परंतु त्यापैकी वन्याच तत्त्वांप्रमाणे सतराव्या शतकांत शिवाजी महाराजांच्या लढाया झाल्या हे आश्रव्यच नव्हे काय? शिवाजी महाराजांचे 'प्रतापगडचे युद्ध' हे त्या दृष्टीने अभ्यासनीय आहे असे मला वाटते. म्हणून त्या युद्धातील संरक्षणशास्त्राचे वरेच वारकावे आतां पाहू. प्रतापगडच्या युद्धाची माहिती वाचण्यापूर्वी वाचकांनी प्रतापगड आणि त्याचा परिसर यांचे नकाशाच्या मदतीने नीट निरीक्षण करावे. त्या युद्धाचा थोडक्यात तपशील असा:

प्रतापगडचे युद्ध

शिवाजी महाराज जेव्हा जेव्हा स्वतः लढाईत भाग घेत तेघ्हा तेव्हा त्यांचा जय होत असे. यांत फार माझे रहस्य साठलेले आहे. ते रहस्य म्हणजे त्यांचे प्रत्येक युद्धाचे पूर्व-नियोजन, परिस्थितीचे अचूक ज्ञान, त्वरित नेमके निर्णय घेण्याची पात्रता, मनुष्य स्वभावाची पूर्ण पारम्परा, दग्गफटका झालाच तर ध्यावयाची काळजी, आणि त्या त्या भूप्रदेशाचे सम्यक ज्ञान, हेच होय. महाराजांना भूगोलाचे उत्तम ज्ञान होते आणि त्यांतच त्यांच्या यशाची गुरुकिळी होती. केवळ डॉगरदन्यातून हिंडले म्हणून ते ज्ञान होत नाही. नाहीतर त्यांच्या पूर्वीच्या आणि नंतरच्या राजेरजवाड्यांनाही तसे यश मिळाले असते. महाराजांनी महाराष्ट्र-भर आणि इतरत्र जी चौफेर थोडदोड केली तेव्हा प्रत्येक गडाचा आणि गढीचा त्यांनी डोक्यापणे अभ्यास केलेला होता. त्यामुळेच त्यांचे भौगोलिक ज्ञान बाढत गेले होते. त्यांनी केलेल्या लढाया, केलेली आक्रमणे, योजलेल्या युक्त्या-प्रयुक्त्या या सर्वामागे त्यांचे भौगोलिक ज्ञान होते, असेच विचारांती कल्वून येईल. संरक्षणतंत्रविषयक तत्त्वे कोणीही

दाढवद्वद्व केलेली असली, तरी युद्धशास्त्राचे आणि संरक्षणतंत्राचे आद्य प्रवर्तक शिवाजी महाराजच आहेत हे कोणासही मान्य करावे लागेल.

अफळलखानाच्या भेटीचे स्थळ

प्रतापगडाच्या पायथ्याशी महाराजांनी अफळलखानाचा वध केला ही ऐतिहासिक घटना आहे. परंतु तेच स्थळ निवडण्यात त्यांचा दूरदर्शीपणा दिसून येतो हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्या स्थळाची भौगोलिक ठेवण कडी आहे पहा. जावळीचे स्वोरे वाईसून सुमारे २५ मैलांवर असून जावळी आणि वाई यांच्यामध्ये महावळेश्वरचे पठार आहे. प्रतापगड जावळीच्या पश्चिमेस आहे. आपास घनदाट अरण्य, दुर्गम चिंचोळ्या कटीण घऱ्या, तीव्र उतार, पूर्वेस आणि आग्नेय दिशांकडे पसरलेल्या डोगरांच्या रांगा, अवश्व अडचणीच्या पायवाटा अशा भूप्रदेशात समुद्रसपाठीयासून सुमारे ३६०० फूट उंचीवर प्रतापगड उभा आहे. त्यामुळे चौकेर ठेवळीची उत्तम सोय आहें. त्याचा विस्तारही आगोपशीरच. गडाकडे जाणारे मुरुव्य मार्ग दोनच. पूर्वेकडे कुंबोशी गावाकडून एक आणि दक्षिणेकडील सोनपारकडून दुसरा.

प्रतापगडाचा परिसर

१. जावळी,
२. आंवेनलीश्वाट,
३. कुंबोशी,
४. पायवाट,
५. महावळेश्वरचे पठार,
६. प्रतापगड,
७. भेटीचे स्थळ,
८. पारघाट,
९. सोनपार,
१०. परपार,
११. कोयनेच्चा जुना पूल,
१२. पायवाट,
१३. पेटपार.

महाराजांनी मोठमोठे वृक्ष तोडवून व ते वाटेत आडवे टाकून दोन मार्गापैकी एक मार्ग वंद करून टाकला होता. त्यामुळे आडव्यातिडव्या वळणांचा, गर्द झाडीतून व खोल घळणीतून जाणारा दुसरा एकच मार्ग कायतो उरला होता. शिवाय त्यानी आणखी कसा धूर्तपणा दाखवला हेही पहा. आपल्याला खानाची भीती वाटते असा बहाणा करून, वाईला येऊन भेण्याची खानाची सूचना त्यानी मोळ्या युक्तीने डावल्ली आणि खानानेच आपल्याला जावळीच्या खोन्यात येऊन भेटावे, असा आपल्या वकीलामार्फत निरोप पाठविला. त्याचा खानाला अभिमानच वाटला. कारण डोंगरातला उंदिर आपण घटकन आणि सहज पकडू असा जो त्याला विश्वास वाटत होता तो दुणावला आणि गर्वाने त्याची छाती आणखीनच फुगली. ता. १० नोव्हेंबर १६५९ रोजी गडाच्या पायथ्याशी दोघांची भेट होण्याचे नक्की झाले.

खानाच्या भेटीनंतर लढाई होणार हे महाराजांना पके ठाऊक होते. म्हणून त्यानी त्या दृष्टीने काय काय करायचे ते मनाशी आधिच ठरविले. आपल्या सैन्याने शत्रूच्या मागावर राहावे म्हणून महाराजांनी मोक्याच्या जागी मोर्चे बांधले. खान जावळीला आल्यानंतर वाई येथे तळ टोकलेल्या त्याच्या छावणीचा धुव्वा उडविण्याची योजनाही त्यानी मनाशी आखली. आपल्या सैन्याची नजर खानावर व त्याच्या सैन्यावर राहील, परंतु त्यांना मात्र आपले सैन्य दिसणार नाही अशा वेताने महाराजांनी आपले सैन्य टिक्किकाणी विरुद्ध टेवले आणि इशारातीची टिकाणेही ठरवून टाकली.

संरक्षण योजना

जावळीला येण्यासाठी खानाला बोलावणे पाठविले आणि तिथे येईपर्यंत महाराजांनी जऱर ती सर्व पूर्व तयारी करून टेवली. खान जावळीला आला तेव्हा त्याच्या सैन्याला कोयनेच्या खोन्यात राहण्याखेरीज गंतंतरच नव्हते. कारण त्याखेरीज आसपास कुठे सपाट जागाच नव्हती. खानाच्या भेटीची जागा गडाच्या आग्नेयेस सुमारे १२०० फूटांवर सोनपार गावाच्या उत्तरेकडे होती. तिथे सुरेख शामियाना उभारण्यात आला होता. महाराजांनी आपल्या सैन्याला आपली योजना आधी समजावून सांगितली. आपल्या वरोवर राहाण्यासाठी त्यानी फक्त दहा शरीरक्षकांची निवड केली. पारथाट आणि आंवेनली धाटाच्या दरम्यान मोरोपंत पिंगळे यांना त्याच्या सैन्यासह दवा धरून बसायला पाठविले. भेटीच्या टिकाणाजवळ काही मावळे डोंगरदन्यात लपून राहिले. नेताजी पालकर वरोवर निवडक सुमारे पनास घेडेस्वार देऊन त्यांची महावलेश्वरच्या वारेवर योजना केली. उद्देश हा की, त्यानी खानाशी लढावे व त्याच्या सैन्याचा पाठलाग करावा. ‘बंदुकीचे तीन बार’ हा इशारा ठरला व त्याची सर्वांना कल्पना देण्यात आली.

वरीलप्रमाणे सर्व सिद्धता झाल्यावर महाराजांनी चिलवत चढविले. वाशनव वातली. सोनपारकडे सुमारे दीडहजार सैन्यासह आलेल्या खानाला भेटीच्या कलमांची

जाणीव करून दिली आणि आपल्या प्रमाणेच फक्त दहाजणानाच वरोवर घेऊन खानाला भेटीला यायला भाग पाडले. भेटीच्या बेळी सय्यद बंडाने देसील शामियान्यांत राहाणे योग्य नाही असे महाराजानी खानाला सांगितले तेव्हा महाराज खरोखरच मित्रे आहेत असे खानाला वाढले असेल. परंतु प्रत्यक्ष भेटीच्या बेळी झालेल्या झटापटीत खानाचा वध झाला आणि शामियान्या जवळच असलेल्या मावळ्याने ठरल्याप्रमाणे तुतारी फुक्ताच गडावरून इशारतीचे तीन वार झाले. आणि मग काय? काय होते ते कळण्या-पूर्वीच खानाच्या सैन्यावर चारी वांगी जोरदार हड्ऱे झाले. खान परत येणार अशी खात्री असलेल्या ल्याच्या सैन्याला अनपेक्षित धक्का वसला.

पारघाटातले सैन्य सोनपारकडे धावले. आंबेनाळी घाटातील सैन्य जावळीकडे सरकले. सोनपारकडची खानाची तुकडी जावळीला जाऊन खानाचा जोर वाढू नये म्हणून नेताजीच्या सैन्याने मधला मार्ग रोखून धरलाच होता. अशा रीतीने चारीवांगी बेट्टलेल्या खाताच्या सैन्याची भंवेरी उडाली आणि धूळधाण झाली. महाराजांच्या सैन्याने शिरवळ सुन्यापर्यंत मजल मारून अखेर प्रतापगडाच्या युद्धात विजय मिळवला. या युद्धात शत्रूच्या सैन्याला कोंडीत पकडणे, अचानक हळ्ळा करणे, त्यासाठी कुप्पा हालचाली करणे, जलद व जोरदार मुसंडी मारणे इत्यादि डावपेच महाराजांनी कसे लढविले हे स्पष्ट दिसून येते. सारांश आधुनिक संरक्षणतंत्राची वहुतेक सूत्रे या युद्धात चांगलीच प्रत्यायाला आली. म्हणूनच शिवाजी महाराज हे संरक्षण शास्त्राचे व तंत्राचे आद्य प्रवर्तक ठरतात.

पहिले बाजीराव

१७२० साली पेशवाईची वळे अंगावर चदविल्यापासून तो १७४० पर्यंत म्हणजे आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत पहिल्या बाजीरावाने अनेक लढाया जिकल्या. त्यातल्या त्यात १७२८ साली झालेली पालखेडची लढाई ही त्याची एक महत्वाची लढाई मानली जाते. त्या लढाईत त्याने निजामाला कशा हुल्कावण्या दिल्या आणि कसे डावपेच लढविले हे पाहिले की, शिवाजी महाराजांच्याच संरक्षणतंत्राची आठवण होते. त्याने निजामाला अशा टिकाणी गाठले की त्याच्या सैन्याला दाणापाणीही मिळानासे झाले. आणि त्याच्या युद्धनैुण्यामुळे योड्याशा सैनिकांच्या मदतीने त्याला मोळ्या सैन्याचा पराभव करता आला.

पालखेडच्या लढाईत त्याने केलेली वेगवान चाल आणि योग्य टिकाणी एकवटवलेले लळकर म्हणजे आधुनिक लळकरी सिद्धांताचाच उत्तम नमुना होय. त्याच प्रमाणे आग्नेयाच्या मोहिमेत त्याने जो गनिमी कावा दाववला त्यांतही त्याच्या युद्धकौशल्याचेच दर्शन घडते. बाजीराव दिल्लीवर चाल करून येणार हे माहीत असलेल्या बादशाहाने आपल्या फौजा आग्नेयाजवळ त्याची वाट अडवायला तयार ठेवल्या होत्या. परंतु बाजीराव मांगल फौजांना चुकवून चकवून पश्चिमेच्या बाजूने येट दिल्लीला जाऊन थडकला.

युद्धतंत्राच्या संवंधात दुसरीही एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, ती ही कीं, बाजीरावाने आपले घोडदळ कधीच एके ठिकाणी स्थिर ठेवले नव्हते. सारखे फिरते ठेवले होते. हे एक महत्वाचे युद्धतंत्र आहे. घोडदळा ऐवजी उपयोगात आणली जाणारी आधुनिक साधने म्हणजे. चिलखती गाड्या आणि रणगाडे, त्यांच्या वावतीतही तेच तंत्र आचरणात आणले जाते, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. पूर्वीच्या घोडदळाची जागा आता रणगाड्यांनी घेतलेली आहे. म्हणूनच मॅनस्टीन नावाचा प्रसिद्ध जर्मन सेनापती म्हणतो कीं, 'शत्रूच्या प्रदेशात जर चिलखती दले सुखरूप ठेवायची असतील तर ती सतत फिरती राहिली पाहिजेत. कारण एकाच जागी ती खिळून राहिली, तर शत्रूच्या फौजा त्यांच्यावर सहज हल्ला करू शकतील.' सारांश शिवाजी महाराजांच्या युद्धतंत्रात जशी आधुनिक युद्धतंत्राची विजे आढळतात. तशीच ती बाजीरावाच्या युद्धतंत्रातही आढळतात. त्या दोघांच्याही युद्धपद्धतीत वरेच साम्य असलेले दिसून येते. त्यांच्या युद्धपद्धतीचा अभ्यास करण्याचे मुख्य साधन म्हणजे इतिहास. परंतु आपले इतिहास परकीयांनीच स्वतःची मर्दुमकी विशेषत्वाने दिसेल अशा रीतीने लिहून ठेवलेले असल्यामुळे त्यांत पक्षापात झालेला असणे संभवनीय आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. श्री. कृष्णाजी अर्जुन केळूसकर यानी प्रथम शिवाजीमहाराजांचे चरित्र संशोधनपूर्वक व साधार लिहिले आणि त्यामुळे नवीन चरित्र लेखकाना वरेच मार्गदर्शन मिळाले, आतां ऐतिहासिक साधने पूर्वीपेक्षा अधिक उपलब्ध झालेली असल्यामुळे इतिहासाच्या अभ्यासकाची बरीच सोय झालेली आहे.

शिवाजी महाराज व पहिले बाजीराव पेशवे वांच्या युद्धतंत्रातील आधुनिकपणा या प्रकरणात दाखविण्याचा प्रयत्न केला, किल्ल्यांचा विषयच निघाला म्हणून यानंतरच्या प्रकरणात किल्ल्यांची माहिती त्यांच्याच तोङ्हून ऐकूया.

: १२ :

किला सांगे एक कहाणी

मित्रहो, मी किला वोलतो आहे, परचकापासून आपले, आपल्या लोकांचे आणि आपल्या प्रदेशाचे संरक्षण करण्यासाठी मानवाने भूपृष्ठाचा आणि नैसर्गिक स्वनेचा उपयोग करून उंच उंच ठिकाणी केलेली मजबूत व्यवस्था म्हणजे आम्ही ! संरक्षण या विषयाच्या संदर्भात आमची एक कहाणी थोडक्यात सांगतो. किला, गड, कोट ही आमची प्रचलित नावे असली तरी आमचे मूळ नांव 'दुर्ग' असे होते. प्राचीन विचारवंतांनी आमचे आठ प्रकार मानलेले आहेत. ते असे : १ गिरिदुर्ग, २ वनदुर्ग (निविड अरण्य), ३ गव्हरदुर्ग, ४ गुहा, ५ जलदुर्ग, ६ ग्रामदुर्ग, ७ कर्दमदुर्ग (दलदल) आणि कोष्टदुर्ग. (सभोवती तयवंती) भारतात अनेक ठिकाणी आम्ही ठाण मांडून वसल्ये आहोत.

भारत एक विराट किला

संरक्षणाच्या दृष्टीने विचार केला तर भारत ही केवळ सुवर्णभूमि नव्हे तर ती एक संरक्षक भूमिही आहे असे म्हणावे लागेल. या भूमीची नैसर्गिक जडणाशडण पाहिली तर भारत हा एक नैसर्गिक विराट किलाच असल्याचे दिसून येते. कारण पूर्व, पश्चिम आणि दक्षिण या तीन वाजूंनी तो अथांग सागरांनी वेढलेला असून, उत्तरेस हिंदुकुश-काराकोरम

पासून पूर्वेकडे पसरलेला उतुंग शिवरांचा प्रचंड हिमालय पर्वत उभा आहे. शिवाय मध्यभागी विंध्य सातपुऱ्यारखे पर्वत आसन ठोकून बसलेले आहेत. त्याचप्रमाणे पश्चिमेकडे आणि पूर्वेकडे समुद्रापासून काही अंतर सोडून अनुक्रमे पश्चिमवाट (सद्यादि) आणि पूर्ववाट हे पर्वत आपापल्या परिवारासह उत्तरेपासून दक्षिणपर्यंत संबीरणे ताठ उमे राहून जणू पहाराच करीत आहेत. शिवाय उत्तरेकडून गंगा-व्रह्मपुत्रा द्वा महानद्या वाहाताहेत आणि तिथून पश्चिमेकडे तोड करून धावणाऱ्या सिंधुनदीच्या कन्या पांच दुआव करीत वाहाताहेत. मध्यभारतात नर्मदा, तापी, गोदावरी द्वा नद्या खेळताहेत तर दक्षिणेला कृष्णा, कावेरीसारख्या नद्यांचे प्रवाह खल्लखल्लाहेत. आणखी संरक्षण योजना काय पाहिजे? निसर्गाने भारताच्या रूपाने एक अफाट आणि अचाट असा किलाच मानवाला बहाल केलेला नाही काय? परंतु आता काळच बदलला वर! जो हिमालय भारताचे उत्तरेकडून रक्षण करीत असे, त्याचेच रक्षण आता भारतीय जवानांना करावे लागत आहे! सगळाच उलटा मामला झाला, नाही? कालाय तस्मै नमः म्हणून आपण सावधपणे वागणे, एवढेच आपल्या हाती आहे.

महाराष्ट्राची प्राकृतिक रचना

महाराष्ट्रा पुरताच विचार केला, तर मुस्लिमपूर्वकाळापासून आम्ही होतो. आमच्या पैकी किलेच किलेच मुस्लिम सत्ताधान्यांनी व शिवछत्रपतींनी नव्याने उभारले व जुऱ्यांचा जीणोंद्वार केला. छोटेमोठे असे आमचे सुमारे पाचशे तरी बांधव महाराष्ट्रात आहेत. गडकोयांची तेवढी संख्या भारतात इतरत्र क्वचितच असेल! महाराष्ट्राची प्राकृतिक रचना आमच्या वसाहतीला अधिक योग्य आहे, हे पूर्वजांनी वरोवर ओळखले आणि आपल्या व महाराष्ट्राच्या संरक्षणासाठी लानी ठिकिठिकाणी आमची योजना केली. पहा ना, सद्यादीच्या पश्चिमेला थोड्याच अंतरावर समुद्र येऊन थांवलेला आहे. सद्यादि मधून फुट्यल्ले डोंगर पाणे थेट समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत पोचलेले आहेत. डोंगर जिथे समुद्राला मिळतात तिथे खाड्यांच्या तोंडाशी पश्चिमेकडील आक्रमणापासून रक्षण करण्यासाठी आम्हाला उमे करून टेवले, असे तुम्हाला दिसून येईल. मुंईपासून गोद्या पर्यंत वघत गेलां तर खांदेरी, उंदेरी, अलिघाराचा किला, रेवंड्या ज़ुबलील टेकडीवरचा किला, जंजीन्याचा किला, बाणकोट, मंडणगड, अंजनवेल, जयगड, रत्नगिरी, देवगड, सुवर्णदुर्ग, सिंधुदुर्ग, रेडीचा किला, असे अनेक किलें आपले जीर्ण शरीर सावरीत अजूनही आपले अस्तीत्व कसेवसे ठिकवून उमे आहेत. याशिवाय लहानमोठे अनेक किले सद्यादीच्या खांद्यावर विराजमान झालेले आहेत ते वेगळेच, त्यापैकीच तोरणा: राजगड, विशाळगड, रायगड, प्रतापगड रांगणा, मांडवगड, पुरंदर, सिंहगड, पन्हाळगड, इत्यादि काही किल्यांनी प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजांच्या वेळच्या प्रसिद्ध लडाया पाहिल्या.

महाराष्ट्राच्या भूमीत आजवर अनेक राज्ये होऊन गेलेली आहेत असे इतिहास सांगतो. राज्य महाराष्ट्राची की त्याचे संरक्षण आले आणि संरक्षण म्हटले की आम्ही आलोच!

आमच्या वैठकीच्या जागा कशा काळजीपूर्वक निवडलेल्या आहेत, हे संरक्षणशास्त्राच्या अभ्यासकांनी अवश्य अभ्यासले पाहिजे.

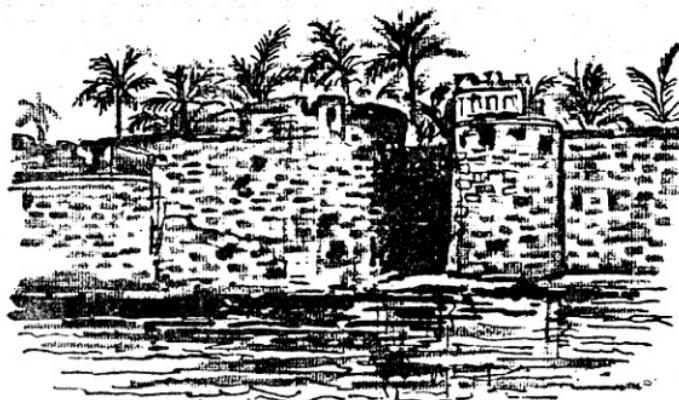
आम्ही पुरातन संरक्षक

खुद वेदामध्येही आमचे उल्लेख आहेत. त्यानंतरच्या रामायण-महाभारताही आमची आवश्यकता आणि महत्व यांची वर्णने तुम्हाला आढळतील! म्हणजे आम्ही काही आजकालचे नसून फार पुरातन काळापासून आम्ही तुमचे संरक्षण करीत आले आहोत वरं! सातवाहनांच्या काळात आम्ही अस्तित्वात आले. इ. स. पूर्वी २०० वर्षे ते इ. सनानंतर २०० वर्षे हा आमच्या निर्मितीचा काळ असावा.

कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, कमंदकनीती, शुक्रनीती अशासारख्या राजकारण विषयक आणि युद्धाशान विषयक प्राचीन ग्रंथातूनही, संरक्षण कार्यत आम्ही किती महत्वाचा वाटा उच्चारू शकतो याची वर्णने तुम्हाला वाचायला मिळतील. आमच्यापैकी कित्येकांच्या भूभांडारात वौद्धांच्या वेळच्या छिन्न भिन्न मूर्ती किंवा अवशेष सापडतात. त्यावरून आम्ही वौद्ध-कालिन आहोत हेच नाही का सिद्ध होत? शिवाय आमच्यापैकी काहीचा जन्म महाराष्ट्रात पूर्वी होऊन गेलेल्या कलचूरी, आंब्रभृत्य, शिलाहार, यादव वगैरे घराण्यातील हिन्दू राजांच्या वेळचाही असू शकेल! त्यानंतर जेव्हा दक्षिणेत मुसलमानांच्या स्वान्या होऊ लागल्या, तेव्हा आमचे काही वांशव त्यांच्या तावडीत सापडले, त्यामुळेच मुसलमानांच्या मशिदीचे व त्यांच्या शिल्पकलेचे काही नमुने अवशेषरूपाने आजही तुम्हाला आमच्या अंगाखांद्यावर पाहयला सापडतात. याचे कारण संरक्षणालाई असलेले आमचे महत्व त्यांनाही पटलेले होते, हेच होय. सांगायचे एवढेच कीं, संरक्षण कार्याचे पवित्र व्रत आम्ही कितीतरी पूर्विपासूनच आचरित होतो आणि ते सतीचे वाण आम्ही कर्तव्यबुद्धीनेच स्वीकारले होते.

आमचा कैवारी

आमचे खरे महत्व ओळखले ते शिवाजीमहाराजांनी. त्यानीच आमच्याकडे खात लक्ष देऊन डागडुजीच्या रूपाने आमच्या पाठीवरून मायेचा हात फिरविला होता. म्हणून आम्ही म्हणतो कीं, आमचे खरे कैवारी म्हणजे छत्रपती शिवाजीमहाराज! त्यानी आमच्या दासळत्या प्रकृतीची काळजी घेतली. इतकेच नव्हे तर आमच्या पोटात आमचे खुराक घातले आणि आमची ताकद वाढविली. शिवाय आमच्या संख्येत गरजेनुसार भरही घातली. त्यांची जुनी मूर्ती असलेला एक भाग्यवान किल्डा म्हणजे सिंधुदुर्ग.

सिंधुदुर्ग

पूर्वी आमचा कोणी कोणी किती उपयोग करून घेतला याची सविस्तर नोंद उपलब्ध असती, तर तुम्हाला आमची तपशील्यावर माहिती कठली असती. आम्हाला आटवते ते असे कीं, शिवाजी महाराजांनी मात्र आमचा पूर्ण उपयोग करून घेतला. कारण संरक्षणातील आमचे महत्व त्यांनी वरोवर ओळखले होते. त्यांनी आमच्या आश्रयाने जेव्हा जेव्हा शत्रुशी लढाया केल्या, तेव्हा तेव्हा त्यांनी आमची मदत घेतली आणि त्यांच्या युद्धकौशल्याने आणि पराक्रमाने प्रत्येकवेळी ते विजयीच झाले. परंतु त्यांनंतरच्या पेशवाईत युद्धाचे स्वरूपच बदलून गेले. आमच्या आश्रयाने डोंगरदन्यांनून लढल्या जाणाऱ्या लढाया पेशवांच्या काळात सपाठ मैदानी प्रदेशात लढल्या जाऊ लागल्या. त्यामुळे कीं इतर काही कारणामुळे कोण जाणे, पुण्या साताऱ्याकडील, अहमदनगर नाशिककडील, विदर्भातील आणि कर्नाटकातील आमचे गडबांधव पटापट परकीयांच्या हाती सापडले. इंग्रजांच्या कपट्टनीतिमुळे आणि स्वकीयांच्या दुफळीमुळे आणि फंदितुरीमुळे आमचा नाइलाज झाला. नाही म्हणायला भरतपूरच्या आमचा एक जातभाई स्वंबीरपणे लढला. त्याने एकदा दोनदांच नव्हे तर इंग्रजांचा चांगला चारदा पराभव केला. परंतु अखेरीस ता. ९ एप्रील १८०५ रोजी तहाचा ढाव याकून इंग्रजांना भरतपूरचे युद्ध संपवावै लागले होते. आमच्या दुदैवाने स्वार्थी घरभेदांनी आमचा कमकुवतपणा कुठे आहे, आमच्यापर्यंत येण्यासाठी चोरवाडा कुठे कुठे आहेत, हे वेळोवेळी दाखविल्यासुळेच अखेर आम्ही हतव्हल झालो आणि ज्या गडावर ता. ६ जून १६७४ रोजी हिंदवी स्वराज्याचे भगवे निशाण ढौळाने फडकले होते, तिंथेच ते ता. १० मे १८१८ रोजी खाली मान धालून उतरले आणि त्या जागी इंग्रजांचा वावटा वर चढला.

आमची जिह

दिवशाही पासून तो पेशवार्द्दच्या अखेरीपर्यंत मराठी मुलगाच्या संरक्षणासाठी लट-तांना परकीयांच्या तोफा-बंदुकांचे गोळे ठिकठिकाणी अंगात घुसून आम्हाला ज्या जखमा झाल्या होत्या, त्यांचे वण अजूनही आमच्यावर अहेत. परंतु त्या जखमा नसून आमच्या शौर्यवद्दल आम्हाला मिळलिली ती पदके अहेत, ती आमची भूषणेच आहेत असे आम्ही मानतो. आमची ती जुनी शौर्यकहाणी आमचा प्रत्येक दगड डोऱ्यात अशू आणून अजूनही तुम्हाला सांगू शकेल. प्रसंग पडलाच तर जाच शौर्याने परत लटण्याची जिह आमच्या प्रत्येक दगडातून सलसलत आहे. परंतु आता तसे होणे नाही. आधुनिक लडाया आकाशात आणि अंतराळात लटल्या जातील आणि 'धारातीर्थ' ही आमची मानाची पदवी इतिहासजमा होऊन, पोरासोरांसाठी 'प्रेक्षणीय स्थळे' किंवा छानलोकी प्रेमिकांची मौजमजा मारण्याची एकांत ठिकाण, अशाच दृष्टीने काही लोक आमच्याकडे पाहतील! तरीही अडीअडचणीच्या वेळी व तशाच राष्ट्रीय आणीवाणीच्या प्रसंगी शक्षात्त्वे, दार्खोळा वैरे युद्धसाहित्य साठविण्यासाठी भक्तम आणि गुप्त केंद्रे म्हणून अजूनही आमचा उपयोग होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. कारण संरक्षण-क्षमता कोणत्या ना कोणत्या रूपाने जोपासणे हा आमचा प्रकृतीधर्मच आहे. आमच्या बुरुजा रुबुजावर आणि तशातशावर मोक्याच्या आणि मान्याच्या जागा टेहळणीसाठी, मारा करण्यासाठी आणि आसन्या-व्यवारीसाठी अजूनही उपयोगी पडण्यासारख्या नाहीत काय? फक्त 'योजकस्तत्र दुर्लभः'. असो. आमची कहाणी ही अशी आहे. ती थोडक्यात सांगितली.

१३ :

युद्धकैदी व त्यांचे संरक्षण

युद्धात अनेक सैनिक मृत्युमुख्यी पडतात, अनेक जखमी होतात तर अनेक प्रतिपक्षाकडून पकडले जातात. मृत आणि जखमी सैनिकांची व्यवस्था त्या त्या देशाच्या नियमाप्रमाणे केली जाते, परंतु जे सैनिक युद्धात पकडले जातात त्यांचे काय होते? असा प्रश्न पुष्कळांना पडतो. म्हणून या प्रकरणात त्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

युद्धकैद्यांचे संरक्षण

युद्धात पकडल्या गेलेल्या कैद्यांचे संरक्षण करण्याची जवाबदारी त्यांना पकडणाऱ्या देशावर असते. म्हणूनच जगातील अनेक देशांच्या प्रतिनिधीनी अनेकदा एकत्र वसून त्यासंबंधीचे काही नियम ठरविलेले आहेत. तरीही काही वेळेला त्या नियमांचा भंग झाल्याची उदाहरणे आढळतात. दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनी आणि तिच्या साथीदार राष्ट्रांनी मिळून वेच्छूट व वेकायदेशीर क्रूर क्रूलं केली, म्हणूनच अमेरिकेची त्या राष्ट्रविषयी असलेली सद्भावना नष्ट झाली. त्याच प्रमाणे कोरियातील संघर्षांचे वेळी जेव्हा उत्तर कोरीयाने रेड कॉर्सच्या लोकांना युद्धकैद्यांच्या छावणीला भेट देऊ दिली नाही, तेघ्हा जगातील विचारवंतांचे मत उत्तर कोरियाच्याही विरुद्ध झाले होते.

कोणत्याही राष्ट्रने युद्धकैद्यांच्या सुरक्षिततेविषयी उघडपणे स्पष्ट नियम केलेले नाहीत. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या युद्धनियमभंगाचे समर्थन करते आणि युद्धकैदीही आपल्या अपराधाचा वेकायदेशीरपणा कबूल करायला तयार नसतात. असेच दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या युद्धगुन्ह्यासंबंधीच्या खटल्यावरून दिसून येते. मात्र दुसऱ्या महायुद्धात आणि कोरियन लढ्यात काही अनुचित प्रकार घडलेले असले, तरी सर्वमान्य वरेच्यसे नियम

पाठले गेले होते. याचे एक उदाहरण अख—इखायल युद्धांत आढळून येते. त्या दोन्ही देशांनी युद्धनिमांचे फारसे अतिक्रमण केले नाही, असे म्हणावे लागते.

खंडणी घेऊन कैद्यांची सुटका

कोणत्याही स्वरूपात खंडणी अगर मोबदला घेऊन कैद्यांची सुटका करण्याची प्राचीन पद्धत १८ व्या शतकापासून वंद होऊन आता ती स्मृतीशेष झाली आहे. तरीही अलिकडील काळातही तसा प्रकार घडला होता. कॅस्ट्रो (क्यूवाचा पंतप्रधान) याने अमेरिकनांकडून लाखो स्पष्ट्यांची औषधे घेऊन क्यूवन वंडस्वोरांची सुटका केली होती. (धीरे हिंदुस्तान टाइम्स - ता. २७ डिसेंबर १९६२), अमेरिकेत प्रशिक्षण घेतलेले सुमारे १२०० कॅस्ट्रोविरोधी क्यूवन्स वंडस्वोर जेव्हा ता. १२ एप्रिल १९६१ रोजी क्यूवामध्ये उतरले तेव्हा काही मारले गेले आणि वाकीचे पकडले गेले होते.

तटस्थ राष्ट्रे

युद्धकैद्यांविषयीचा कोणताही कायदा असो, त्याच्या अमलव्यावणीवर लक्ष टेवायला, युद्धात भाग न घेतलेल्या तटस्थ राष्ट्रांची गरज असते. युद्धातील संवंधित राष्ट्रांच्या असहकारितेमुळे अगर अन्य काही कारणामुळे तटस्थ राष्ट्रांना जर आपले तट-विषयक काम करणे शक्य नसेल, तर त्या राष्ट्राएवजी दुसऱ्या एखाद्या भारदस्त सत्तेच्या मुस्त्यांची मध्यस्थ म्हणून नियुक्ती करण्यात येते व त्यांच्या सल्ल्या प्रमाणे, युद्धनियमांचा भंग करणाऱ्याला १० वर्गपर्यंतची शिक्षा केली जावी, परंतु मृत्यूची शिक्षा दिली जाऊ नये अशी अपेक्षा असते.

जिनेव्हा करार

युद्धकैद्यांचे संरक्षण कसे करावे व त्यांना कशी वागणूक व्यायाची यासंवेधाने १९४९ साली बन्याच राष्ट्रांच्या अधिकृत प्रतिनिधीनी जिनेव्हा येथे एकत्र जमून, १९२९ साली संमत केलेल्या जुन्या करारात जरुर त्या सुधारणा करून एक नवीन करार अमलात आणण्याचे ठरविले. तो करार मुख्यवेकरून मानवतेच्या दृष्टीकोणातून केलेला होता. त्याला 'जिनेव्हा कनव्हेन्द्रान १९४९' म्हणतात. त्या करारात एकूण १४३ कलमे असून त्यांत युद्धकैदी कोणास म्हणावे येथेपासून ती त्यांचे संरक्षण, त्यांना द्यावयाची वागणूक, त्यांची सुटका, आजारी युद्धकैद्यांच्या औषधोपचारांची सोय, त्यांच्या क्रीडाकरम-एकीकीची व आरोग्याची व्यवस्था, अटकेत असतांना युद्धकैदी मरण पावल्यास करावयाचे अन्यसंस्कार इत्यादि अनेक विषयांचा सूक्ष्म विचार केलेला आहे. कोणत्याही परिस्थितीत आणि कोणत्याही कारणासाठी युद्धकैद्याचा छळ केला जाऊ नये असा दंडक असतो व तो पाळला जातो.

युद्धकैद्यांच्या तावेदार राष्ट्राची जबाबदारी

युद्धकैद्यांना अन्नपाणी, कपडेलते, निवारा वगैरे अन्यावश्यक सोयी करून देणे हें त्यांना पकडणाऱ्या देशावर वंधनकारक असते. त्या कैद्यांना आपल्या आन्तमित्रांशी पत्राने संवंध ठेवता येतो व आलेल्या भेटवस्तू स्वीकारता येतात. यु. कैद्यांकङ्गन त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे व शारीरिक परिस्थितीप्रमाणे त्यांना झेपेल असे काम करवून घेण्याची त्यांच्या तावेदार राष्ट्राला परवानगी असते व केलेल्या कामावदल त्याला योग्य तो मोबदला दिला जातो आणि ते वेतन त्याच्या नावे त्याच्या स्वतंत्र खात्यात जमा केले जाते. गरजेनुसार त्याला आपल्या खात्यानून पैसे काढण्याची मुभा असते.

यु. कैदी युद्धाचे वेळी अगर इतरवेळी कुठेही पकडलेला असला तरी तो पकडणाऱ्या पथकाचा कैदी नसतो. त्याच्यावर पकडणाऱ्या राष्ट्राचाच तावा असतो. म्हणून तो पकडला गेल्यापासून परत आपल्या देशात जाईपर्वत त्याच्या सुरक्षिततेची सर्व जबाबदारी त्याला पकडणाऱ्या राष्ट्रावर असते. यु. कैद्याने तावेदार राष्ट्रांचे कायदे व नियम पाळले पाहिजेत असे त्याच्यावर कायदेशीर वंधन असते. त्या वंधनाचे पालन न करणे हा गुन्हा असतो. त्या गुन्ह्यावदल तावेदार राष्ट्राच्या प्रचलित कायद्याप्रमाणे न्यायाल्यात त्याच्यायर खटला भरला जाऊ शकतो आणि योग्य ती शिक्षाही होऊ शकते. तावेदार राष्ट्रातील सर्वसामान्य कामगाराला त्याच्या कामावदल जेवढा मोबदला मिळू शकतो व त्यासाठी त्याला जेवढे तास काम करावे लागते, तेवढाच मोबदला व तेवढेच कामाचे तास यु. कैद्याला लागू असतात. यु. कैदी अधिकारी असेल तर त्याची मानहानी होणार नाही अशाच प्रकारचे काम त्याला देण्यात येते आणि कैदकाळात मानानेच वागविले जाते.

१९४९ च्या यु. कैद्यांसंवंधीचा करार हा पूर्वीच्या म्हणजे हेग येथील १९०७ चा करार आणि जिनेव्हा येथील १९२९ चा करार यानंतरचा सुधारित करार असल्यामुळे मागील करार आपोआपच रद्दातील ठरतात. यु. कैद्यांनी तावेदार राष्ट्राच्या सेनाधिकाऱ्यांना रीतमर सलाम ठोकला पाहिजे आणि यु. कैदी अधिकाऱ्यांनी तावेदार राष्ट्राच्या वरिष्ठ सेनाधिकाऱ्यांना व यु. कैद्यांच्या छावणीच्या व्यवस्थापक अधिकाऱ्याला त्याचा दर्जा कोणताही असला तरी सलाम केला पाहिजे असा नियम असतो.

युद्धगुन्हेगार आणि युद्धकैदी कोण?

एखाद्या राष्ट्राच्या प्रजेवावत अगर लट्ठाऊ दलांवावत दुसऱ्या राष्ट्राच्या जबाबदार व्यक्तीनी प्रत्यक्ष युद्धात अगर युद्धकाळात कूरतेची अनन्वित कूर्ये केली असतील, मानवहत्तेला जे जबाबदार असतील अगर तशा राक्षसी कृत्यांना जे कारणीभूत झालेले असतील, त्यांची धरणकड झाल्यानंतर त्यांना 'युद्धगुन्हेगार' मानण्यात येते व त्याच्यावर न्यायाल्यांत खटले भरून कायद्याप्रमाणे त्यांना मृत्युदंडाचीही शिक्षा होऊ शकते. दुसऱ्या महायुद्धातील जर्मनीचा जनरल येजो यांना युद्धगुन्हेगार म्हणून त्याच्यावर खटला भरण्यात

आला होता आणि न्यायाल्याच्या निर्णयानुसार त्यांना ता. २२ डिसेंबर १९४५ रोजी फाशी देण्यात आले होते. त्याआधीच रोमेळने १४ ऑक्टोबर १९४४ रोजी आत्महत्या केली होती.

ज्या सोयीसवलती जिनेब्हा कराराप्रमाणे मिळावयाच्या त्या फक्त 'युद्धकैदी' असलेल्यानांच मिळतात. मात्र केवळ युद्धकाळात पकडली गेलेली प्रत्येक व्यक्ती म्हणजे युद्धकैदी नव्हे. युद्धकैदी कोणास म्हणावे यासंबंधीची काही लक्षणे उपरोक्त करारात दिलेली आहेत. ती लक्षणे अशी :—

(१) विरुद्ध पक्षाच्या वाजूने युद्ध करणाऱ्या सशस्त्र दलातील पकडलेले गणवेषधारी लोक, त्याचप्रमाणे त्या सशस्त्रदलांचाच एक भाग म्हणून कार्य करणारे स्थिरसेवक दलातील लोक.

(२) युद्धात प्रतिपक्षाच्या वाजूने लढायला आलेल्या सुसंघटित स्थिरसेवक दलातील लोक. मात्र ते खालील नियमात वसले पाहिजेत.

अ. ते एखाद्या नेत्याच्या हुक्माप्रमाणे वागणारे असतील तर.

ब. त्यांच्याकडे दुरुनही स्पष्ट ओळखता येण्यासारखी एखादी निशाणी असेल तर.

क. त्यांच्याकडे उघडपणे शस्त्र असेल, तर.

ड. ते युद्धकायाप्रमाणे आणि युद्धाच्या पद्धतीप्रमाणे आपल्या हालचाली करीत असतील तर ते यु.कैदी होत.

(३) जे शत्रूच्या सशस्त्र दलातील असतील किंवा पकडण्याऱ्या देशाची मान्यता नसलेल्या देशाशी राजनिष्ठ असतील.

(४) जे शत्रूच्या सशस्त्र दलातील नसतील परंतु त्या दलावरोवरच असतील, उदाहरणार्थ शत्रूच्या विमानदलातील मुलकी कर्मचारी, युद्धवार्ताहर, शत्रूला युद्धसाहित्य वगैरे पुरविण्याचा ठेका घेतल्याचा परवानाधारक आणि अशाच प्रकारे शत्रूला मदत करणारे लोक.

(५) शत्रूच्या तिन्ही दलातील अधिकारी आणि त्या दलातील मुलकी कर्मचारीं किंवा शिकाऊ लोक कीं ज्यांना आंतर्राष्ट्रीय कायद्यातील कोणत्याही तरतुदीचा फायदा मिळण्यासारखा नसेल असे लोक.

(६) शत्रूचा प्रदेश व्यापल्यानंतर त्या प्रदेशातील जे लोक सशस्त्र दलात दाखल न होताही प्रतिकार करायला हाती शस्त्र घेऊन तयार होतील, ते पकडले गेले तर तेही यु.कैदी ठरतात.

(७) जे संघर्ष आंतर्राष्ट्रीय स्वरूपाचे नसतात आणि प्रादेशिक क्षेत्रापुरतेच मर्यादित असतात त्यांत पकडलेले जे कैदी जखमी झाल्यामुळे, आजारपणामुळ लदू शकणारे नसतील, ते सशस्त्र दलातील असले तरीहि त्यांना मानवतेच्या दृष्टीकोणातूनच वागणुक मिळते.

त्यावेळी जात, धर्म पक्ष, लिंगभेद यांसारखे भेद लक्षात घेत नाहीत. आंतराष्ट्रीय रेड क्रॉस संघटनेकडून त्यांना जरूर ते साथ घेता येते.

(८) एखादा प्रदेश जिंकण्यापूर्वी तेथील जे लोक शत्रूच्या सैन्यांत होते, आणि ज्यांना शत्रूच्या सैन्यांतूत वाहेर पडण्याची परवानगी मिळालेली हीती, किंवा ज्यांनी परत शत्रू-सैन्यात भरती होण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केलेला होता आणि शत्रूच्या वाजूने प्रतिकार केला होता, तेही पकडले गेल्यास यु.कैदी ठरतात.

युद्धकैदी कोणास म्हणावे व कोणास यु.कैद्यांना मिळणाऱ्या सबलर्तीचा फायदा मिळू शकतो ती माहिती इथे थोडक्यात दिली आहे. यु.कैद्याची मुक्तता किंवा परत पाठ्यणी होईपर्यंत त्याला कवजेदार राष्ट्राकडून योग्य ती वागणूक मिळणे जरूर असते, असे जिनेव्हाच्या त्या करारात म्हटलेले आहे.

राष्ट्रद्रोही

युद्धगुंहेगार आणि युद्धकैदी यांवेरीज अनेकदा राष्ट्रद्रोही हा देखील एक विषय हाताळावा लागतो. 'राष्ट्रद्रोही' या शब्दाची सर्वसामान्य व्याख्या अशी की, एका राष्ट्राच्या नागरिकाने जर त्या राष्ट्राच्या शत्रूराष्ट्राशी कोणत्याही प्रकारे हातमिळवणी केली किंवा तो त्या शत्रूच्या कृत्यात सामील झाला, तर तो माणूस 'राष्ट्रद्रोही' समजावा. आजकाल कोणताही देश त्याच्या राजकीय तत्त्वप्रणालीवरून ओळखला जातो. उदाहरणार्थ कम्युनिष्ट देश, लोकशाही देश किंवा भांडवलशाही देश वगैरे. अर्थात् राष्ट्रद्रोही ठरविताना त्यांत तत्त्वप्रणालीचाही संवंध येऊ शकतो. उदाहरणार्थ आ राष्ट्राचे नागरिकत्व असलेला इसम जर समान तत्त्वप्रणाली असलेल्या ब राष्ट्राविरुद्ध असलेल्या क राष्ट्राला जाऊन मिळाला सर तो राष्ट्रद्रोही ठरू शकतो. म्हणजे आपल्या मित्राचा शत्रू तो आपलाच शत्रू असे हे समीकरण आहे. अशा वेळी त्या इसमाला युद्धकैदी म्हणून वागणूक आवी की, त्याला राष्ट्रद्रोही ठरवून त्याच्यावर योग्य ती कायदेशीर कारवाई करण्यासाठी त्याला त्याच्या मायदेशाच्या स्वाधीन करावे असा नाहुक प्रश्न निर्माण होतो. त्या इसमाचे राष्ट्रीयत्व जर दुहेरी असेल, तर तो प्रश्न फारच गुंतागुंतीचा वनतो. अमेरिकेच्या सैनिकानी १९४३ साली पकडलेल्या इटालियन सशस्त्र दलातील एक सैनिक दुहेरी राष्ट्रीयत्व असलेला होता. म्हणून त्यावेळी तें प्रकरण कॅलिफोर्नियातील अमेरिकेच्या सर्किंट न्यायाल्यासमोर आले होते. त्याचप्रमाणे जपानमधील अमेरिकन युद्ध कैद्यांशी शत्रुत्वाने वागल्यावहूल एका अमेरिकन नागरिकालाच अमेरिकेच्या सुप्रीम कोर्टसमोर उभा केला होता. तेव्हाही त्याच्या राष्ट्रीयत्वाचा प्रश्न निश्चाला होता. त्यातून एक गोष्ट कडून आली की, दुहेरी राष्ट्रीयत्व असलेल्या सैनिकाने कोणत्यातरी एकाच देशाचे राष्ट्रीयत्व स्वीकारलेले असले, तर पुढे गुंतागुंत निर्माण होत नसते. नाहीतर दोन्ही देश त्याच्यावर हक्क सांग शकतील व त्यामुळे मधल्यामध्ये त्या सैनिकाचीच कुचंचणा होऊ शकेल. युद्धकैद्याच्या

वावतीत तो 'युद्धकैदी' की 'राष्ट्रद्रोही' याचाही विचार करण्यात येतो, एवढेच वाचकांनी लक्षात घ्यावे.

शिस्त, शिस्तभंग आणि शिक्षा

कवजेदार राष्ट्राची लक्करी दिस्त यु.कैद्यांनाही पाळावी लागते, ती पाळली नाही तर त्यांना रीतसर शिक्षा ठोटावली जाते. ती शिक्षा शिस्तभंग करणाऱ्या प्रत्येकाला भोगावी लागते. त्या शिक्षेचे स्वरूप (१) ठाराविक रकमेपर्यंत दंड, (२) यु.कैदी म्हणून मिळणाऱ्या सबलती वंद होणे, (३) बिनलकरी कष्टाचे काम करावे लागणे, आणि (४) तुरुंगवास, अशा प्रकारचे असते. अधिकारी असलेल्या यु.कैद्याला मात्र कष्टाचे काम करण्याची शिक्षा दिली जात नाही. जे वरील प्रमाणे शिस्तभंगाची शिक्षा भोगलेले असतात त्यांना इतर कैद्यांनून वेगळे मानले जात नाही.

कैदेतून पळायन

कैदेत असताना पळून गेलेल्या यु.कैद्याला परत पकडल्यावर, त्याच्यावर शिस्तभंगाची कारवाई केली जाते. पळायनाची ती पुनरावृत्ती असली तरी एकच शिक्षा होते. पळायन आणि पुनः कैद जाहीर करण्यात येते. त्याच्यावरील आरोप टेवण्यात येईपर्यंत त्याला जेवढे दिवस वंदिवासात राहावे लागले असेल, त्यांतील जास्तीत जास्त १४ दिवस त्याच्या शिक्षेच्या मुदतीतून कमी केले जातात. शिक्षा झालेल्या युद्धकैद्यांच्या कोटडीत इतर यु.कैद्यांना टेवीत नाहीत. महिला यु.कैद्यांना जर शिस्तभंगावद्दल शिक्षा झालेली असेल तर त्यांना पुरुष यु.कैद्यांपेक्षा वेगळ्या जागी टेवतात व त्यांच्यावर महिला अधिकाऱ्यांचीच देखरेख असते. सर्वच यु.कैद्यांसाठी शुद्ध हवापाणी, उजेड, स्वच्छता यांची सोय केलेली असते.

शिस्तभंगावद्दल किंवा तशाच प्रकारच्या अन्य गुन्ह्यावद्दल जर यु.कैद्याला शिक्षा झाली असेल किंवा त्याच्यावर न्यायालयात खटला भरलेला असेल तर त्याच्या सहकाऱ्यामार्फत किंवा वकिलामार्फत त्याला स्वतःचा वचाव करता येतो व त्यासाठी साक्षीदारही वोलाविता येतात. कवजेदार राष्ट्रकङ्कन त्याच्यावरील खटला चालविण्याआधी त्याला त्याच्या कायदेशीर हक्कांची जाणीव करून देण्यात येते. यु.कैदी तवेदार राष्ट्राच्या कवजात असताना जर त्याला अपघात झाला किंवा स्वतःच स्वतःला करून धेतलेल्या गंभीर स्वरूपाच्या जस्तेमध्ये इतर काही जखम झाली, तर करारातील तरतुदीप्रमाणे त्याची परत पाठवणी करायची की त्याला तटस्थ राष्ट्रांत पाठवायचा हे ठरविले जाते. युद्धकैद्यांच्या मुक्तेविषयी अगर त्यांच्या परत पाठवणीविषयी करारातील तरतुदीप्रमाणे व्यवस्था करण्यात येते.

भारताचा जिनेव्हा करार कायदा

जिनेव्हाच्या करारावर आधारलेला कायदा भारताने ता. १२-३-१९६० रोजी केलेला असून त्याच दिवशी राष्ट्राध्यक्षांनी त्याला अनुमती दिली आणि तो भारताच्या राजपत्रात प्रसिद्ध ही झाला. त्या कायद्याचे नाव 'जिनेव्हा करार कायदा १९६०' असे आहे. त्यानंतर त्या कायद्यात सुधारणा झाली की काय, किंवा तसलाच एखादा नवीन कायदा झालेला आहे की काय हे प्रस्तुत पुस्तकाच्या लेखकाला माहीत नाही. पुर्वी तिन्ही दलाविषयी जे कायदे झाले होते ते असे : - १९५० साली एअरफोर्स ॲकट, १९५७ साली नेव्ही ॲकट आणि १९५९ साली आर्मी ॲकट झालेला होता. १९६० च्या कायद्यात यु. कैदी आणि इतर संरक्षित कैदी यांच्या शिक्षेसंबंधाने विचार केलेला आहे. त्या कायद्याने 'जिनेव्हा कनव्हेन्शन इंप्लीमेंटरी ॲकट १९३६' हा कायदा रद्द झाला असून 'जिनेव्हा कनव्हेन्शन ॲकट १९११' हा भारताच्या कायद्याचा भाग म्हणून यापुढे गणला जाणार नाही.

राष्ट्रीय संरक्षण आणि तत्संबंधी इतर विषय यांचा या पुस्तकात येथवर विचार झाला. परंतु 'संरक्षण' या विषयाचाच 'नागरी संरक्षण' हा जो एक भाग असतो त्याचाही विचार केला पाहिजे. कारण संरक्षणशास्त्रात त्याचाही समावेश होतो. म्हणून पुढील प्रकरणात ती माहिती मिळेल.

: १४ :

युद्धकालिन नागरी संरक्षण

युद्धकालात शत्रू प्रतिपक्षाच्या केवळ सशस्त्रदलांवरच हळा करून थांवत नसतो तर शांतताप्रिय निरपराधी जनतेवरही विमानादून क्रूरपणे हळा होऊ शकतो. त्यावेळी प्रतिपक्षाची म्हणजे आपली औद्योगिक उत्पादन केंद्रे, दलणवळण व्यवस्था, इत्यादि उध्वस्त करून लोकजीवन विस्कळीत करणे आणि लोकांचे नैतिक धैर्य नष्ट करणे, हा शत्रूचा खरा उद्देश असतो. कारण ज्या देशातील लोकांचे नीतीधैर्य खचते त्या देशातील सशस्त्र दलांचा आणि त्या देशाचाही सहज पराभव होऊ शकतो हे त्या शत्रुला माहीत असते. म्हणूनच युद्धकालात उत्पादनकार्य अवाधित व अवरंडित चालू राहण्यासाठी, लोकजीवन सुरक्षीत राहण्यासाठी आणि जनतेचे नीतीधैर्य टिकवून टेवण्यासाठी तातडीची उपाययोजना करणे अल्यत महत्वाचे असते. त्यासाठीच 'नागरी संरक्षण योजना' आखादी लागते. तशाने देशाचे नुकसान होणे थांवते किंवा नुकसान झालेच तर ते कमी होते. देशाच्या नागरी जीवित व विच्छानीला आला वसतो.

आत्मसंरक्षण व राष्ट्रसंरक्षण

माणसाच्या वैचारिक विकासाच्या प्रक्रियेत एक टप्पा असा होता कीं, तेव्हा तो केवळ आत्मकेंद्रीच होता. इतर कोणापेशाही त्याला स्वतःचेच महत्व वाढे. म्हणूनच तो 'अपि सर्वस्वमुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना' म्हणजे सर्वस्वाच्चा त्याग करून देखील आपण आपले रक्षण करावे, असे म्हणत असे. या विचारसरणीमुळे त्याला धन-दौलतीची व पनीचीही पर्वा वाढत नसे. म्हणूनच तो म्हणेकीं, 'आपद्यं धनं रक्षेदारान् रक्षेत धनैरपि'. आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपि धनैरपि' म्हणजे संकटसमयी उपयोग व्हावा म्हणून धनाचे रक्षण करावे. धनाचा त्याग करूनही पनीचे रक्षण करावे. आणि धनाचा व पनीचा त्याग करूनही नेहमी स्वतःचे रक्षण करावे.

सारांश आत्मरक्षणासाठी त्याची येथपर्यंत मजल गेली होती. परंतु वैचारिक वाढीच्या उल्कांतीत हळुहळु त्याला त्याच्यावरील इतर जवाबदाऱ्यांची जागीव होऊ लागली. जेव्हा कुटुंबसंस्था अस्तित्वात आली तेव्हा कुटुंबरक्षणाची जवाबदारी त्याच्यावर पडली आणि कुटुंब हा समाजाचा एक घटक असल्यामुळे समाज सुरक्षित नसेल तर कुटुंबांनी सुरक्षित राहू शकणार नाही हे त्याला कठून आले. अशा रीतीने त्याचे वैचारिक क्षितिज रुदावत जाऊन अलेकर आपले राष्ट्राचे जर सुरक्षित नसेल तर समाज आणि कुटुंबांनी सुरक्षित राहू शकणार नाही, हे त्याला समजून आले.

राष्ट्रंतु सततं रक्षेत्

म्हणूनच संरक्षणाच्या बाबतीत प्रथम आमकेंद्री असलेला माणूस ‘आमानं सततं रक्षेत्’ असे म्हणण्या ऐवजी ‘आपदर्थे धनं रक्षेत् प्राणं रक्षेत् धनैरपि। राष्ट्रंतु सततं रक्षेत् प्राणैरपि धनैरपि’ असेंच म्हटले पाहिजे, अशा उदार, व्यापक व रास्त भूमिकेवर आता आला आहे.

राष्ट्रं संरक्षणाची जवाबदारी त्रिदलांवर असते. परंतु ज्या गावात, शहरात किंवा ज्या प्रांतात आपण राहातो त्या त्या भागातील आपल्या समाज-वंयुभगिनींचेही आपल्या वरोवरच संरक्षण करण्याच्या कामी सैन्याला किंवा पोलिसांना शक्य तेवढी मदत करणे, हे प्रत्येक नागरिकांने एक कर्तव्यच असते. ते कर्तव्य करण्याची संधी १८ वर्षावरील प्रत्येक व्यक्तीला मिळाली म्हणूनच युद्धकाळात किंवा तशाच प्रकारच्या आणीवाणीच्या काळात सरकारकडून ‘नागरी संरक्षण योजना’ आखली जाते. लष्कर आणि पोलीस यांना साध्यभूत ठरणारी ती एक मुल्की योजना असते.

नागरी संरक्षण योजना

सुमंस्कृत समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आखली सुरक्षितता ही एकंदर समाजाच्या सुरक्षिततेतच सामावलेली असते याची जागीव असते किंवा ती असावी, हेच नागरी संरक्षण योजनेचे मूलतत्त्व असते. समाजांने किंवा राष्ट्राचे अस्तित्व ठिक्कन राहणे हे जनतेच्या जागरूकतेवर आणि जवाबदारीची जागीव असण्यावर अवलंबून असते.

नागरिकांना नागरी संरक्षण कार्यात स्वेच्छेने व स्वयंसेवा भावनेने भाग घेता यावा म्हणून अस्तित्वात असलेल्या किंवा गरजेनुसार नवीन केलेल्या नागरी संरक्षण कायद्याच्या आधोरे सरकारला जी योजना अमलात आणावी लागते, ती योजना म्हणजे काळाची गरज ओळखून देशाने दिलेली एक हाक असते. म्हणूनच त्या हाकेला ‘ओ’ देऊन राष्ट्रीय संकटाचे वेळी त्या योजनेतील आपला वाटा उचलण्यासाठी पुढे येणे हे प्रत्येक सज्जन व्यक्तीचे एक राष्ट्रीय कर्तव्यच असते, ते कर्तव्य स्वखुशीने पार पाडण्यातच स्वतःचे, स्वतःच्या कुटुंबाचे, समाजाचे व राष्ट्राचेही कल्याण असते. म्हणूनच नागरी संरक्षणाच्या स्वयंसेवक संघटनेत प्रत्येकांने दाखल होणे हिताचे ठरते.

ना. सं. योजनेची व्यवस्था

महामुंगईसारख्या शहरात, नागरी संरक्षण योजनेची व्यवस्था पुढील प्रमाणे असते :

(१) संरक्षण योजनेचे कार्य सुकर व्हावे व ते शिस्तवद्व व सुरक्षीत चालावे, म्हणून व्यवस्था-पनाच्या सोयीसाठी त्या त्या भागाचे उपविभाग केलेले असतात. (२) नागरिकांना शत्रूच्या विमानहल्लाच्या पूर्वसूचना देऊन सावध करण्यासाठी, ज्या भागात ना. सं. योजना लागू केलेली असेल त्या भागात टिकटिकाणी सूचक भोंगे वाजविण्याची व्यवस्था केलेली असते, तिथून ते भोंगे 'धोका' आणि 'धोका टळला' अशी सूचना देण्यासाठी विशिष्ट पद्धतीने वाजविले जातात. (३) स्वयंसेवकपथके स्थापन करून त्यांत सुदृशता राखण्यासाठी सेवाभावी (विनावेतन) अधिकारी नेमलेले असतात. (४) सरकारी, नगरपालिकेच्या व खाजगी रुग्णालयात प्रथमोपचार केंद्रे चालविली जातात. त्याचप्रमाणे स्वतंत्रपणे दवाखाने चालविणाऱ्या काही वैद्यकव्यवसाय करणाऱ्यांकडूनही तातडीचे प्रथमोपचार करण्याची सोय केलेली असते. (५) युद्धकालिन संकटाच्या काळात रुग्णालयातील खाटांची संख्या बाढविण्यात येते व रुग्णावाहिकाही पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध केल्या जातात. (६) कल्याण-केंद्रे व माहिती केंद्रे स्थापन केली जातात. (७) तर्डी, जुन्या-नव्या विहिरी, त्याचप्रमाणे ढोंडे ढोंडे पाणवठे तयार करून पाण्यासाठी त्यांचा उपयोग करण्यात येतो.

नागरी संरक्षणकार्याचे स्वरूप

ना. सं. कार्याच्या योजनेत अनेक प्रकारच्या कार्याचा समावेश असतो. उदाहरणार्थ :-
 (१) विमान हल्लाच्या वेळी मदतकार्य करणे, (२) दलणवळण व संपर्क व्यवस्था राखणे, (३) युद्धकालिन अपघातातील मदतकार्य करणे, (४) कल्याणाकार्य करणे, (५) आगी विज्ञविणे व अग्निसंकटप्रस्तांना मदत करणे आणि (६) सर्व स्वयंसेवक आणि स्वयंसेविका यांना प्रशिक्षण देणे.

(१) पहिल्यासेवेत काम करणाऱ्या स्वयंसेवकांवर फारच जवाबदारी असते. कारण ते सरकार आणि नागरिक यांमधील दुव्यासारखे असतात. त्या स्वयंसेवकाना 'वॉर्डन्स' म्हणतात. नागरीकांना नागरी संरक्षण योजना समजावून देणे, आपल्या विभागातील लोकांना वेळोवेळी जरूर त्या सूचना देणे व मार्गदर्शन करणे आणि विमानहल्ल्यात झालेल्या नुकसानीची माहिती, संरक्षण नियंत्रण केंद्रातील आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना कळवून आपत्प्रस्तांना मदत करणे ही वॉर्डन्सची कामे असतात.

(२) दलणवळण विषयक कार्य करणारे स्वयंसेवक मुख्यतः नियंत्रण केंद्रात कामे करतात. त्यांना टेलिफोनने संदेश देण्याप्रेण्याचे काम व संदेश देणेघेणे शिकविले जाते.

(३) तिसऱ्या प्रकारच्या कार्यात विमानहल्ल्यात जखमी झालेल्यांवर प्रथमोपचार करणे, गंभीर स्वरूपाच्या जखमा असलेल्यांना तातडीने रुग्णावाहिकेतून रुग्णालयात पोचविणे वैरैरे कामांचा समावेश असतो. या कार्यासाठी डॉक्टर, परिचारिका, प्रथमोपचार-तज्ज्ञ यांची गरज असते.

(४) कल्याणकार्य करणारे स्वयंसेवक, विमानहल्ल्यामुळे वेघर झालेल्यांची विचारपूर्स करणे, त्यांना मदत कुटून कशी मिळेले याची माहिती पुरविणे आणि विमानहल्ल्याची झळ लागलेल्या इतरांनाही जरुर त्या सूचना देणे इत्यादि कामे करतात.

(५) आपीशी झगडणाऱ्या स्वयंसेवकांच्या पथकातील लोक घरांना लागलेल्या लहान-सहान आगी स्टिरप पंपाने पाणी मारून विक्षवून ठाकतात.

(६) नागारी संरक्षण प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षण विभागात योग्य घ्यक्तीची योजना केलेली असते. ते प्रशिक्षणकार्य करतात.

ना. सं. संघटनेच्या गरजेप्रमाणे व आपल्या आवडीप्रमाणे कोणालाही वरीलपैकी एखाद्या कार्यशाखेत काम करून त्या सत्कार्यात सहभागी होता येते. काही सेवाकार्यांचे प्रशिक्षण फक्त काही तासांचेच असते, तर काही प्रशिक्षणकम एकदोन आठवड्यांचेही असू शकतात. प्रशिक्षणार्थ्याच्या सोयीप्रमाणेच ते ते प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात येते. असे प्रशिक्षण केवळ युद्धकाळातच नव्हे तर शांततेच्या काळातही वेळप्रसंगी उपयोगी पडते. नोकरीधंदा शोधतानाही त्या प्रशिक्षणाचा जादा अर्हता म्हणूनही उपयोग होऊ शकतो.

प्रशिक्षणकाळात, प्रशिक्षणाचा सराव करण्याच्या मुदतीत किंवा कवायतीसाठी बोलाविलेल्या वेळेचे ना. सं. स्वयंसेवकांना हातखर्चासाठी नियमानुसार काही पैसे दिले जातात. शिवाय कामावर येण्यासाठी विशिष्ट अंतरोपेक्षा अधिक दुरुन यावे लागत असेल तर त्यासाठीही काही पैसे मिळू शकतात. अर्थात् हे वेळोवेळी केलेल्या सरकारी नियमांवर अवलंबून असते.

ना. सं. सेवेत कार्य करणाऱ्यांना गणवेश देण्यात येतो, आणि ज्या विभागात ते राहात असतील त्याच विभागात शक्यतो त्यांना सेवाकार्य दिले जाते, हे कार्य केवळ स्वेच्छेने करावयाचे असल्यामुळे एखाद्या कार्यकर्त्याला जर काही कारणामुळे काम करणे शक्य नसेल तर ठराविक मुदतीची पूर्वसूचना देऊन त्याला ते काम सोडता येते. संघटनेत नाव नोंदण्यासाठी लागणारे फॉर्म आणि इतर माहिती ना. सं. योजनेच्या कार्यालयातून मिळू शकते. नागारी संरक्षण व्यवस्थेचे स्वरूप थोडक्यात हे असे असते.

काही पूर्वतयारी

युद्धकाळात ज्या शहरांवर शत्रूकङ्गन हळ्डा होण्याची शक्यता असते, त्या शहरातील लोकवस्ती पुरेशी पूर्वसूचना देऊन उठवून दुसरीकडे नेणे, नागरिकांना आपापल्या गावी पाठविणे आणि शहर रिकामे करणे, इत्यादि कामे सरकारी पातळीवर होतात. हळ्डा होण्याची शक्यता असली तर केव्हा, कसा, किती वेळ ठिकेल इत्यादि गोषी त्यावेळी विचारात घेतल्या जातात. त्याचप्रमाणे शत्रूचे संभाव्य लक्ष्य असणारे ठिकाण शहर आहे, खेडे आहे, बंदर आहे की किनाऱ्यापासून दूर अंतर्भागात आहे याचाही विचार होतो आणि त्याप्रमाणे जस्तर ती खवरदारी घेतली जाते.

अर्धवट किंवा पूर्ण अंधार

समुद्रातून किंवा आकाशातून रात्रीच्या वेळी वघताना शत्रूला लोक ते शहर सोडून गेले अहेत आणि त्या शहरात कोणीही राहात नाहीत किंवा कसलेच घ्यवहार होत नाहीत असे वायावे, म्हणून किनाऱ्यावरील, रेल्वे स्थानकांवरील, रस्त्यांवरील, दुकानांच्या आंतील वाहेरील आणि घरांतीलही सर्व दिवे, प्रकाश वाहेर पडणार नाही अशा वेताने एकतर अगदी मंद उजेडाचे टेवतात किंवा परिस्थितीप्रमाणे सगळीकडे संपूर्ण अंधार (Black out) करतात. अशावेळी सरकारी सूचनांप्रमाणे आपण आपल्या राहात्या जागेच्या दाराखिडक्यांना जाड पडवे लावून आतील उजेडे किंचितही वाहेर जाणार नाही अशी व्यवस्था करावी लागते.

‘हळा’ असा इशारा मिळताच लोकांनी आसरा घ्यावा आणि ‘हळा संपला किंवा परतबला’ असा भोंगा वाजवून इशारा मिळत्या शिवाय कोणी वाहेर पडू नये. हळा होण्याआधीच आपण आपल्या कुटुंबियांसह निवाऱ्याच्या सुरक्षित स्थळी अगर घरातल्याच एखाद्या व्यवस्थित वंदिस्त खोलीत वसावे. वाहनांच्या दिव्यांचा वरचा अर्धा भाग काळ्या रंगाने किंवा कागदाने आच्छादावा आणि फक्त चाकामुदेच जरुरी पुरता उजेडे, पडेल अशी घ्यवस्था करावी.

खबरदारी

निवाऱ्याच्या जागेत अगर वंदिस्त खोलीत हवा, उजेडे, पाण्याची सोय, वसण्यासाठी एखादा याकडा असेल अशी दक्षता घ्यावी. घरात अगर घराशेजारी अंगण, परसू अशी मोकळी जागा असल्यास, तिथे विमानमाऱ्याचे वेळी राहाता यावे म्हणून एखादा खंदक खणणे वरे. असा खंदक वर सुमारे साढेचार फूट रुंद, खाली तीन साढेतीन फूट रुंद व सुमारे ६ फूट खोल असावा. मात्र तो १५-१६ फूटांपेक्षा जास्त लंबीचा नसावा. प्रतेक खंदक इंग्रजी झेड किंवा डब्ल्यू अक्षराच्या आकाराचा करवतकाठी असावा. गरजेपुरत्या उजेडासाठी टाँच, मेणवत्ती किंवा कंदील असावा.

विमान हल्त्याचे वेळी ज्या खोलीत अगर निवाऱ्यात आश्रय घ्यायचा असेल तिथे हवा—उजेडावेरीज खाण्याजेवणाची तरुद, पाणी, मलमूत्र विसर्जनाची तात्पुरंती सोय, इत्यादि व्यवस्था असावी. कारण हळा किंती वेळ टिकेल व किंती वेळ निवाऱ्याच्या जागेत वसून राहावे लागेल याचा नेम नसतो.

आगलावे, स्फोटक, धुराचे (गॅसचे) वॉम्ब

वॉम्ब अनेक प्रकारचे असतात. शत्रू त्यापैकी कोणत्या प्रकारचे वॉम्ब टाकील हे आधी कळत नसते. म्हणून वॉम्ब पडून नये आणि पडलाच तर काय उपाययोजना करावी हे सैनिक, पोलीस आणि ए. आर. पी. वॉर्डन्स टरबतील व ते सर्वांना योग्य ती मदत

करतील. तरीही त्या संकटाला तोंड देण्यासाठी काही गोष्टी आपल्याला करता येण्यासारख्या असतात. उदाहरणार्थ, आगलाच्या बांधवने जवळपास आग लागलीच तर अग्निशामक पथक येईपर्यंत, त्या आगीवर माती, बालू ओतून किंवा स्टिरप पंपने पाण्याचा मारा करून आग आटोक्यात आणता येते. म्हणूनच माती किंवा बालू भरलेली लहान लहान यांचे टेलिफोन नंबर माहीत असावे. म्हणजे गरज लागताच पटकन त्यांच्याशी संपर्क साधता येईल. विमान हल्ल्याच्यावेळी कसे वागावे ते मी ‘युद्धविज्ञान’ या माझ्या पूर्वप्रसिद्ध ग्रंथात दिले आहे तेही पाहावे.

इतर माहिती

निवान्याची जागा जमिनीखाली असली तर उत्तम. मात्र आत पाणी नसावे व असेल तर ते कडेने चर करून जाऊ चावे. निवारा धराच्या इमारतीपासून पुरेसा दूर असावा, म्हणजे इमारत पडलीच तर ती निवान्यावर पडणार नाही. बांधवस्फोटाच्या आवाजाने कानठळ्या वसतात, दातांवर दात चढतात, म्हणून कानांत घालण्यासाठी कापसाच्या गुड्या आणि दाताखाली धरण्यासाठी जाडसर हातसुमालाची घडी तयार ठेवावी. म्हणजे आयत्या वेळी धांदल धावपळ होणार नाही. शिवाय प्रथमोपचाराची साधने (पेटी) असणे वरे असते.

ओळख-लेवल व रेस्पीरेटर

खरे म्हटले तर युद्धकाळांत (आणि आजकालच्या अपघातयुक्त जगात) आपली ओळख पठणे सोपे व्हावे म्हणून नाव व पत्ता कोरलेले एक लेवल (पट्टी) वारिक सावलीने मनगटाभोवती अडकविलेले असावे. त्याच्यप्रमाणे विषारी वायुपासून संरक्षण व्हावे म्हणून जनरल सिविलियन रेस्पीरेटर असला तर उत्तमच! युद्धात विषारी वायूचा उपयोग करू नये असा सर्वसामान्य दंडक असला तरी आधुनिक युद्धात अनेक उदाहरणे अशी सापडतात की, त्यांत कोणी ना कोणी विषारी वायूचा उपयोग केलेला आहे. अर्थात् भावी युद्धात तसा हवा मिळते. म्हणून रेस्पीरेटर असणे वरे.

खंडक किंवा बचाव आसरा असावा की तिथे कुंदुंवियासह चटकन जाता यावे. त्याला दोन वाटा असाव्यात आणि कोणत्याही परिस्थितीत धीर, सोशिकपणा आणि सबुरी सोडू नये. हे सर्वांनी लक्ष्यात ठेवावे. नागरी संरक्षणासाठी सरकारी पापलीवरून व्हायचे ते प्रयत्न होतीलच. परंतु त्या बावतीत आपलीही जबाबदारी असते हे मनावर विंविण्या-साठीच त्यातल्या लात थोड्या विस्ताराने एवढे लिहिले.

: १५ :

राष्ट्रसंरक्षणाची दुसरी फळी

वरील विषयासंबंधाने विचार करतांना येठ त्याच्या मूळापासून विचार करायचा म्हटले, तर नवीन पिंडीला मिळणाऱ्या शिक्षणपर्यंत जावे लागेल ! कारण आजची मुळे म्हणजे उद्याचे नागरिक असे आपण नेहमीच म्हणतो, परंतु त्यांना कसे सदोष शिक्षण मिळते बाचा मात्र आपण गंभीरपणे विचार करीत नसतो. मुलांमुलींना मिळणेरे आजकाळचे शिक्षण हे एकांगी आहे. त्यात लेखन, पठण आणि थोडेसे श्रवण व निरीक्षण यांमधून फक्त माहिती मिळते, खरे ज्ञान मिळत नाही. माहिती म्हणजे खरे ज्ञान नव्हे. ज्ञान होण्यासाठी मिळालेल्या माहितीवर मनन, चितन आणि निदिध्यासन व्हावे लागते. सध्याच्या शिक्षण पद्धतीत नेमक्या त्याच तिन्ही गोष्टींचा पूर्ण अभाव आहे. त्यामुळे विद्यार्थी विद्यार्थिनींची विषयग्रहण शक्ति वाढल्यासारखी वाढली, तरी त्यांची मानसिक आणि आध्यात्मिक स्थिती खुश्लेलीच राहते, या अत्यंत महत्वाच्या गोष्टीची दखल घेतली जात नाही. वास्तविक मुलांमुलींना पाजलेले शिक्षणाचे डोस त्यानी कितपत पचवले व त्यातले मूळवीज त्यांच्या मनोभूमीत कितीसे रुजले याचा विचार कोणीच करीत नाही, ही खरी शोकांतिका आहे. म्हणूनच मुळे आणि शिक्षण यांचे नाते बदक आणि त्याच्या पाठीवर ओतलेले पाणी याच्या नाल्यासारखे असते. यासाठी दिलेले शिक्षण मनन, चितन आणि निदिध्यासन या उपायांनी मुलामुलींच्या मनात पक्के जिरावे व खव्या शिक्षणाचा पुरेपूर उपयोग व्हावा, म्हणून प्रचलित शिक्षणपद्धतीत जरूर ती सुधारणा होणे ही प्राथमिक गरज आहे. त्या नवीन सुधारित पद्धतीत लेखन, पठण, श्रवण व निरीक्षण या साचेबंद गोष्टीखेरीज, मनन, चितन आणि निदिध्यासन या मानसिक व्यायाभांचा समावेश असलेला 'ध्यान' हा विषय समाविष्ट केला तर मुलांमुलींच्या वौद्धीक वाढीवरोबरच त्यांची मानसिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक वाढ होईल. आणि चारित्र्यसंवर्धनासाठीं व प्रमावी व्यक्तिमत्वासाठी तिचा त्याना उपयोग होईल. शिक्षणतज्ज्ञांनी या गोष्टींचा विचार करावयाचा आहे.

राष्ट्राचे भावी जवाबदार नागरिक घडवितांना केवळ हातपाय हालवून मिळणारे शारीरिक शिक्षण आणि ग्रांथिक वौद्धिक शिक्षण पुरेसे नसते. शारीरिक आणि वौद्धिक आरोग्यावरोवरच मानसिक आणि आध्यात्मिक आरोग्यहि व्यक्तीला असले पाहिजे, ही गोष्ट नजरेआड होता कामा नये. ही गोट आधी राजकीय, सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रांतील पुढाऱ्यांना पटली पाहिजे. आजकाल बृहसंख्य जवाबदार व्यक्ती तर वेजवाबदारपणे स्वतःच वेशिस्त, स्वार्थी, सत्तापिगमु आणि प्रशाचारी वनून वेतालपणे वागताना दिसतात. त्यांचा कित्ता कोवळ्या विद्यार्थी-विद्यार्थिनींनी गिरवला तर त्यांत नव्या पिढीचा काय दोष? अशी पिढी मागील पिढीपेक्षा अंधिक गूण उधळणारी निधाली तर नवल तरी कसले? म्हणूनच नवोदित पिढीच्या म्हणजेच पर्यायाने देशाच्याच हितासाठी शिक्षणक्रमात मी वरीलप्रमाणे सुधारणा सुचत्रू इच्छितो, यानंतर दुसरा विचार प्रौढांचा:

आज जे वाया गेलेले पुढारी म्हणून समजले जातात, त्यांना सुधारण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे मुसळाला अंकुर फुटण्यासाठी प्रयत्न करण्यासारखे ठरेल. म्हणून त्यांचा नाद सोडून, पुढारी होण्याची महत्वाकांक्षा वाढगणाऱ्या भावी उमेदवार पुढाऱ्यानातरी समाजातकी व राष्ट्रातकी दुर्युंगांची कीड लागू नये, म्हणून जरूर ते सुधारीत शिक्षण देणेच योग्य ठरेल. त्यासाठी वाळवीर-वीरवाला या संघटनांच्या धर्तीवर प्रौढासाठी म्हणजे २१ ते ४५ वर्षे या वयाच्या गतील सर्व घडधाकट स्त्रीपुरुषांना लाकरी कडक शिस्तींवर व वक्तशीरपणावर भर असलेले नवीन शिक्षण देणाऱ्या संघटना निर्माण झाल्या पाहिजेत. लाकरी शिक्षण देणे म्हणजे लाकरीकरण करणे नव्हे हे अवश्य लक्षात असावे.

जीवनाला धारदारपणा आणि पीढदारपणा आणणारी मूळशक्ती जी शिस्त, तीच आज प्रत्येक स्तरावर गतप्राण होऊन पडलेली आहे. मूळशक्तीच नसेल तर आयुष्याला अर्थ काय? आणि तसल्या निर्जीव आयुष्याच्या माण-सांचा राष्ट्रालातरी उपयोग काय? मला स्वतःला प्रामाणिकपणे असे वाटते की, 'ध्यान' या विषयावरच्या पार्श्वभूमीवर लाकरी शिस्तीत वाढलेली स्वावलंबी, स्वार्थस्यागी, वक्तशीरपणाचे महत्व जागणारी, राष्ट्रप्रेमी, सर्वधर्मसम्मानी आणि चारित्र्यसंपन्न नवी पिढी निर्माण करणे हे राष्ट्र-संरक्षणाच्या दृश्याने आज अत्यंत आवश्यक झालेले आहे. तशीच पिढीं राष्ट्रसंरक्षणाची दुसरी फली (Second line of defence) म्हणून उपयोगी पडेल आणि भारताच्या तिन्ही सशस्त्र दलांना गरजेच्या वेळी ती पूरक ठरेल.

एक अनुभवी उच्चप्रशिक्षित निष्णात सेनानी जनरल जगन्नाथराव भोसले यानी ‘नैशनल डिसीप्लीन स्कीम’ नावाची एक अत्यंत महत्वपूर्ण आणि उपयुक्त योजना देशाला दिली होती. परंतु भागेत तुळस जगत नसते हेच अखेर सिद्ध झाले. ती योजना सुरु झाली न झाली तोंच एकाएकी गडप झाली ! ती योजना योग्य रीतीने रावविण्यात आली असती, तर स्मग्लरांचा आणि स्वार्थीष भ्रष्टाचान्यांचा जो सुलसुलाठ आज दिसतो आहे, तो खात्रीने दिसला नसता. निदान आजच्या इतकातरी खास दिसला नसता. आज आपला देश भक्तम आहे असे आपण म्हणतो. परंतु तो अंतस्थ दुफळीने, भेदभावनेने आणि भ्रष्टाचाराने पोखरला जात आहे, हे खन्या विचारवंतांना कळत नसेल काय ? ही दुर्दशा दूर करण्यासाठी काही उपाय नाही का ? कां नाही ? उपाय आहे. जनरल भोसले यांची योजना वाजूला सारली गेली तरी त्या योजनेतील उद्दीष्टे आणि परिणाम-कारक कार्यपद्धती यांचा कौशल्याने उपयोग करून एखादी नवीन संघटना स्थापन करणे हाच तो उपाय होय. ही काळाची गरज आहे. आता युद्धाला संपूर्ण युद्धाचे स्वरूप आलेले आहे, अर्थात राष्ट्रसंरक्षणाची जवाबदारी फक्त सशस्त्र दलांवर व सीमा सुरक्षा दलावर टाकून मुल्की जनतेला हात झाडून मोकळे होता येणार नाही. संपूर्ण युद्धात सैनिकांचाच नव्हे तर प्रत्येक व्यक्तीचाही कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात सहयोग असतो आणि असावा लागतो. म्हणजे मुल्की जनता ही राष्ट्राची दुसरी संरक्षक फळीच असते. ती फळी तयार करण्यासाठीच मी वर म्हगल्याप्रमाणे ध्यानमयं लक्षकी दिसतीच्या नवीन शिक्षण-क्रमाची गरज आहे. त्यासाठी सध्याच्या शिक्षणक्रमांतील विषयांची खोगीसभरती किंचित कमी करून त्याएवजी मनन, चितनादि विषयांची योजना करावी लागेल एवढेच. कारण ‘आचंद्रसूर्य नांदो स्वातंत्र्य भारताचे’ असा किरण्या आवाजात कोणीतीरी कंठशोध केला, म्हणजे स्वातंत्र्य नांदत नसते. ते मिळविण्यासाठी कोणी किती त्याग केला, कितीजणांनी प्राणाहुती दिली, कोणी किती हालअपेशा सोसल्या याची कृतज्ञता-पूर्वक आठवण ठेवून, स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी कठिवद्व होण्याचा आपण सर्वांनीच कृतीशील निर्धार केला तरच तरणोपाय आहे. तो तरणोपाय म्हणजेच संरक्षणाची दुसरी फळी मजबूत बनविणे होय !

सोळा मंत्र

सर्वांनीच आपापसातील कृत्रिम भेदभाव आणि क्षुल्क कारणांनी निर्माण झालेले अज्ञानमूळक मतभेद विसरून, परस्परांचा आदर आणि कदर करण्याची संवय लावून घेतली तरच भारत एक बलिष्ठ राष्ट्र बनेल ! त्यासाठी प्रत्येक स्त्रीपुरुषाने ‘धैर्याचा महामेरु’ वनून विधायक कार्याला लागले पाहिजे. त्यासाठीच मी स्वातंत्र्यरक्षणाचे सोळा मंत्र देतो, ते असे.

१ एकता, २ एकात्मता, ३ समानता, ४ वंधुता, ५ अलित्तता, ६ अखंडता, ७ मित्रता, ८ सत्यता, ९ शांतता, १० संपन्नता, ११ निर्भयता, १२ सुसज्जता, १३ शिस्तशीलता, १४ वक्तव्यीरता, १५ सावधानता आणि १६ कार्यक्षमता, ही राष्ट्रीय संरक्षणासाठी मनन करावयाची पोडशसूत्री असून 'देशदेवो भव' या भावनेने ते मंत्र कृतीत आले पाहिजेत.

सरकार लष्करी शिक्षण सत्तीचे कधी करील ते करो, तोपर्यंत २२ वर्षावरील वयाच्या व्यक्तीनी सरकारने स्थापन केलेल्या 'रायफल क्लब'चे सभासद होऊन किंवा परवान्यांची गंरज नसेल अशा एअर रायपत्स, घेऊन संरक्षणासाठी खाजगीरीत्या अचूकं नेमंवांजी करायला शिकणे अयोग्य ठरू नये. कारण ते दुसऱ्या संरक्षणफळीला उपकारच ठरेल.

: १६ :

होमगार्डस् व इतर माहिती

शान्तता, अलिंपता आणि स्वयंसंपूर्णता ही ध्येये उराशी बाळगून त्या दिशेने बाठचाल करीत भारताच्या सीमांचे, स्वातंत्र्याचे आणि लोकशाहीचे प्राणपणाने रक्षण करण्यासाठी एकता, वंधुता आणि समता या त्रिगुणांनी युक्त असलेल्या सुसज्ज त्रिदलांना, जरूर तेव्हा साद्य करण्यासाठी आणि जागरूकपणे नागरी शांतता व मुव्यवस्था राखणाऱ्या पोलीस-दलाला गरजेच्या वेळी मदत करण्यासाठी स्थापन झालेली संघटना म्हणजेच 'होमगार्डस् अँगिनाइझेशन' होय. तिला सरकारी पदनामकोशात 'नगरसेना संघटना' असे म्हटलेले आहे. परंतु सामन्यपणे 'गृहसंरक्षक दल' याच नावाने लोक त्या संघटनेचा उल्लेख करतात. त्या दलाचे 'कमांडर जनरल होम गार्डस्' (महासमादेशक, नगरसेना) हे सर्वोच्च अधिकारी असतात. त्याच प्रमाणे वरील संघटनेच्या विविध कार्यालयात कामधाम संभाळणारे राजपत्रित व अराजपत्रित अनेक अधिकारी असून त्यात अनेक मानसेवी पदे आहेत.

कार्याच्या सोयीसाठी स्थानपरत्वे निरनिराळे झोन्स (परिमंडले) आणि त्यांची अनेक युनिट्स् (पथके) असतात. प्रत्येक पथकाचा व मंडलाचा ऑफिसर कमांडिंग (समादेशक अधिकारी) असतो. त्याचप्रमाणे प्रभारी अधिकारी, दलविभाग नायक, वरिष्ठ प्लॉटून नायक, प्लॉटून नायक, दलविभाग सार्जंट मेजर, कंपनी सार्जंट मेजर, सार्जंट, नाईक, सहाय्यक नाईक इत्यादि हुदे असलेली पदे असतात.

कार्य विभागणी

(१) नागरी संरक्षण उपविभाग, (२) आस्थापना शाखा, (एस्टेब्लिशमेंट विंग)
(३) गृहरक्षण शाखा, (४) नगरसेना नियंत्रण कक्ष, आणि (५) परिमंडल कार्यालय (झोनल ऑफीस) अशी कार्यालयविभागणी असते. आपल्या देशातील होमगार्डस्

ही संघटना दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात इंग्लंडमध्ये सुरु झालेल्या संघटनेवरच आधारलेली असावी. तिकडील होमगार्ड्सची पूर्व पीठिका अशी :

पूर्वपीठिका

१९४० च्या मे महिन्यात त्यावेळचे ब्रिटिश वॉर सेक्रेटरी अँन्थोनी एडेन यांनी रेडिओवरून असे आवाहन केले की “ १६ ते ६५ वर्षांच्या पुरुषांनी ‘स्थानिक संरक्षण स्वयंसेवक’ (लोकल डिफेंस व्हॉलेंग्रीअर्स—एलडीव्ही) या नवीन संघटनेत आपली नवे नोंदवावी. अशा स्वयंसेवकांना पगार मिळाणार नाही. फक्त काही भत्ता मिळू शकेल. इंग्लंडच्या संरक्षणासाठी मुख्य लक्खर आणि पोलीस यांना मदत करणे हे त्यांचे काम असेल. विशेषत: किनारापट्टी, विमानतळ, कारखाने आणि सार्वजनिक उपयुक्ततेची केंद्रे वैरो ठिकाणांचे रक्षण करावे लागेल. त्यांनी ती जवाबदारी पकरली तर लक्खर इतर कामगिन्या करायला मोकळे राहू शकेल.”

त्या आवाहनास इतका उत्तम प्रतिसाद मिळाल्या की, एका आठवड्यात सुमारे दोन लाख पक्कास हजार स्वयंसेवकांनी नवे नोंदविली. आणि महिन्याभरात ती संख्या तीन लाखांपर्यंत पोचली. सुस्वातीला फक्त $\frac{1}{3}$ स्वयंसेवकांना पुरतील एवढ्याच्या बंदुका होत्या. म्हणून इतराना शौंट गन्स, स्पोर्टिंग रायफल्स अशासारखी शब्दे देण्यात आली. नंतर अमेरिकेकडून काही बंदुका आल्या. चर्चिल यांच्या सुचनेप्रमाणे पूर्वीचे एल. डी. व्ही. हे नाव बदलून जुलैच्या अखेरीस ते ‘होम गार्ड’ असे करण्यात आले. त्याच्यप्रमाणे त्या संघटनेचा गणवेश खाकी रंगाचा ठरला. जर्मनीचे आक्रमण झालेच तर उपयोगी पडतील अशा काही निवडक लढाऊ होमगार्ड्सना गनिमीकाव्याने लढण्याचे प्रशिक्षण गुप्तपणे देण्यात आले. १९४१ मध्ये ‘राष्ट्रीय सेवा काथदा नं. २’ झाला. आणि त्या कायद्याप्रमाणे होमगार्ड्समध्ये भरती होणे सक्तीचे झाले. कामाचे तास महिन्यातून फक्त ४८ करण्यात आले आणि ती संघटना देशी पलटणीशी संलग्न करण्यात आली. १९४१ सालीच मुख्य लक्षकाप्रमाणे होमगार्ड्स संघटनेतही ‘रँक’ (हुद्दा) पद्धती सुरु करण्यात आली. आणि अधिकाऱ्यांना ‘कमिशन’ देण्यात येऊ लागली. त्यासुले नियमित लक्षकी सैनिक आणि होमगार्ड्स यात फारसा फरक उरल्या नाही. १९४३ मध्ये तिकडे सुमारे १७ लाख होमगार्ड्सच्या सुमोर हजार अकरांते पलटणी तयार करण्यात आल्या होत्या. सरासरी वयमान ३० ठरले. पुढे १९४४ च्या अखेरीपासून त्या पलटणीचे विसर्जन करण्यात आले. अनेक देशांनी स्थानिक संरक्षणासाठी इंग्लंडच्या त्या संघटनेचे अनुकरण केले आहे. काही नाही राष्ट्रांतही होमगार्ड संघटना सुरु करण्यात आल्या.

भारतातील होमगार्ड संघटनेची पूर्वपीठिका ही अशी आहे. वेळोवेळी होमगार्डचे साव्य घेण्यात येते हे आपण पाहातोच. त्यांची ही ढोवळ माहिती आहे.

प्रवेश परीक्षासाठी विषय

१. भारतीय लकडी अकादमी, २. नौदल अकादमी, ३. वायुदल शिक्षण संस्था आणि ४. अधिकारी प्रशिक्षण विद्यालय यांत विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यापूर्वी केंद्रीय लेक्सेवा आयोगाकडून त्यांची परीक्षा घेतात. पी. टी. आय. च्या ता. ११ जून ८५ च्या वातमी-प्रमाणे, विमान चालविण्याचे शिक्षण देण्यासाठी ‘इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वायु अकादमी’ नावाची संस्था स्थापन करण्याचेही सरकारने ठरविले आहे. लेखी व तांडी परीक्षात उत्तीर्ण होणाऱ्या उमेदवारांनाच त्या त्या प्रशिक्षण संस्थेत प्रवेश देण्यात येतो. या परीक्षा वेगवेगळ्या ठिकाणच्या केंद्रात घेऊन त्यांची वेगवेगळ्या ठिकाणी असलेल्या प्रशिक्षण संस्थात पाठ्याणी केली जाते. ती माहिती ‘प्राचीन अर्वाचीन युद्धविज्ञान’ या माझ्या पूर्वप्रसिद्ध पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीतील चौदाव्या प्रकरणात दिलेली आहे. प्रवेश परीक्षासाठी पुढील विषय असतात.

१ गणित—या विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेत अंकगणीत, दशांश अपूर्णांकाची गणिते, वीज गणित, भूमिती, त्रिकोणमीती, महत्वमापन इत्यादि प्रकार असतात.

२ प्रबलित सामान्य इंग्लिश—यात इंग्लिश विषयावरील व्यापक प्रश्नपत्रिका, क्रियापदांचे उपयोग, शब्दयोगी अव्यये-उपयोग व इतर शब्दांचे उपयोग, वाक्यरचना करणे, स्पेलिंग-विराम चिन्हांचा आणि कॅपिटल अक्षरांचा उपयोग करणे, आणि इंग्रजी विषयासंबंधी संकीर्ण प्रश्न यांचा समावेश असतो. याच प्रश्नपत्रिकेत क्रियापदांच्या काळाची रूपे, कर्मणी प्रयोगाची रूपे, दिलेल्या शब्दांचा उपयोग करून वाक्ये वनविणे, म्हणी, वाक्प्रचार यांचा उपयोग करणे, समान शब्दांची अर्थभिन्नता, समानार्थी व विरुद्धार्थी शब्द देणे, दिलेल्या सूचनांप्रमाणे अर्थ वदलून देता वाक्यांचे पुनर्लेखन करणे. A.D. B.C. वैरे संक्षिप्तांचा खुलासा करणे वैरे.

३. सामान्य ज्ञान—(General Knowledge) ही चाचणी फार व्यापक असते. उमेदवाराच्या बुद्धीची, चातुर्याची, ज्ञानाची आणि हजरजवाबीपणाचीच परीक्षा असते ही. या परीक्षेत इतिहास आणि सांस्कृतिक विषय, भूगोल-प्राकृतिक आणि सर्वसामान्य, संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि जग, भारतासंबंधी माहिती, भारतीय राज्य घटना, दैनंदिन विज्ञानशास्त्र, व्यती-स्थळे-वस्तू यांच्याविषयी माहिती, वैटे, मैदानी-मर्दानी खेळ, वक्षिसे-पुरस्कार-चषक-दाळी यांची व विजेत्यांची नावे, ग्रंथ-ग्रंथकार व अवतरणे, आणि प्रचलित विषय, घटना-घडामोडी इत्यादिविषयी प्रश्न विचारले जातात. अशा परीक्षांच्या प्रश्नपत्रिका उत्तरासह विकत मिळतात. इच्छुकांनी त्या मिळवून अभ्यासाव्या. माझ्या ‘प्राचीन, अर्वाचीन युद्धविज्ञान’ आणि ‘आधुनिक शस्त्रांत्रे-इतिहास आणि विकास’ या पूर्वप्रसिद्ध पुस्तकांतही जरुर ती वरीच माहिती मिळू शकेल. सचिव, केंद्रीय लेक्सेवा आयोग, नवी दिल्ही, या पत्र्यावर पत्रव्यवहार करून अर्जाचे फॉर्म मिळविता येतात.

कमीशन्ड अधिकान्यांची निवड

भूदल, नौदल आणि वायुदल यांमध्ये कमीशन्ड अधिकारी म्हणून उमेदवारांची निवड करण्यासाठी सरकारने नियुक्त केलेले खास निवडमंडळ असते. त्यांत कमीत कमी तीन तज्ज्ञ सभासद असतात. अधिकारी म्हणून नेमणूक झाल्यानंतर त्यांच्यावर जी जवावदारी पडणार असते, ती यशस्वीपणे पार पाण्याची कुवत त्या उमेदवारास आहे की नाही हे अजमावण्यासाठी ही परीक्षा असते. तोंडी परीक्षेत उमेदवाराला तर्कशुद्ध, सर्पक, आणि ठाम उत्तरे देता आली पाहिजेत. बोलण्याची पद्धत आणि उत्तरे देतानाची त्याची वागणूक वारकारैने न्याहाळली जाते. मानसशास्त्राच्या आधाराने वरेच प्रश्न विचारले जातात. इंग्रजी संभाषणात महाराष्ट्रीय उमेदवार चमक दाखवू शकत नाहीत, असा अनुभव आहे. म्हणून अस्वलित व स्पष्ट स्वच्छ बोलायला येणे फार महत्वाचे असते. ज्ञान खूप असेल पण ते व्यक्त करता आले नाही, तर त्याचा काय उपयोग?

राष्ट्रीय संरक्षण शास्त्र आणि तंत्र या विषयादीनी संवंधित असणाऱ्या गोष्टींची माहिती येथपर्यंत दिली. वाचकांनी आणि अभ्यासकांनी नीरक्षीर न्यायाने या माहितीचा विचार-पूर्वक उपयोग करावा अशी विनंती करतो आणि हा ग्रंथ इथे पूर्ण करून, वाचक, माझे लेखक-पत्रकार मित्र, सर्व स्नेहीसोबती आणि माझे सर्व प्रकाशक-यांचा निरोप घेतो. जय देश!

संपूर्ण

महत्वाची सूचना:— या ग्रंथावरोवरच—‘प्राचीन अर्वाचीन युद्धविज्ञान’ आणि ‘आधुनिक शास्त्रांने—इतिहास आणि विकास’ हे माझे पूर्वप्रसिद्ध ग्रंथही अवश्य नजरे-खाली घालावे अशी शिफारस आहे.

— मा. कृ. शिंदे

परिशिष्ट

पाण्याखालील युद्धाचे व संरक्षणाचे तंत्र

सागराच्या पृष्ठ भागावर होणाऱ्या युद्धाप्रमाणेच पाण्याखालून होणारेहि युद्ध असते, त्यासंवंधीची माहिती या प्रकरणात देतो.

आद्य प्रणता :—

पाण्याखालून शत्रूच्या नौकांवर गुपचूप आक्रमण करणे असे या प्रकारच्या युद्धाचे स्वरूप असते. असे युद्ध पाणवुड्यांच्या साद्याने लटले जाते, आलेक्झांडर धी प्रेट (ह. स. पू. ३५६-३२३) हा अशा प्रकारच्या युद्धाचा आद्य प्रणेता मानला जातो. त्याने ह. स. पूर्वी ३३३ मध्ये जेव्हा सीरियाच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील टायर शहराला वेटा घातला, तेव्हा ते वंदर उध्वस्त करण्यासाठी त्याने पाणवुड्यांचा उपयोग केला होता. तेव्हापासून पाण्याखालून लढण्याचा प्रकार अस्तित्वात आला. क्रिमीयन युद्धाचे वेळी (१८५३-५६) लढाऊ जहाजे बुडविण्यासाठी पाणवुड्यांनीच त्यांच्या खाली जाऊन स्फोटक दारूगोळा टेवण्याची कामगिरी केली होती. पाण्याखालून घातपाती कृत्ये करण्याचे जे खास तंत्र असते ते तसे फार खर्चाचे किंवा फार कटीणही नसते. फक्त त्या तंत्राचा उपयोग करणारे नोसैनिक धाडसी, कर्तव्यनिष्ठ, घडाईचे आणि शूर असावे लागतात.

या तंत्राचा उपयोग

शत्रूच्या वंदरात जाऊन किंवा खुल्या समुद्रातील शत्रूच्या नौकांना गाठून, पाण्याखालील युद्धाचे आपले उद्दिष्ट साध्य करायचे असते. शत्रूच्या नौका जेव्हा आपल्या नौकावर चोरटे हळे करून स्वतःच्या वंदरात जाऊन दवा धरून वसतात, तेव्हा त्या शत्रु-नौकाचा नायनाश करण्यासाठी त्यांच्या वंदरातच गुपचूपपणे जाऊन पाण्याखालच्या युद्धतंत्राचा उपयोग करावा लागतो. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात जर्मनीच्या नौदलाने त्याच तंत्राचा उपयोग करून दोस्त राष्ट्रांच्या लढाऊ नौकांना कमालीचा उपद्रव दिला होता. सागराच्या पृष्ठभागावरून शत्रूच्या युद्धनौकांचा नाश करण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा पाण्याखालून शत्रूच्या वंदरात जाऊन त्याच्या नौदलाचा व नौकांचा तिथल्या तिथेच फडशा उडविला, तर शत्रु गांगरून जातो आणि त्यामुळे त्याची प्रहार आणि प्रतिकार करण्याची हातीच नष्ट होते. पाण्याखालील युद्धात गोदी, धक्के, वंद्रे असे लक्ष्य ठेवले तर शत्रूने एकदूर मगोपैर्य खनवते आणि अखेर तो हतवल होतो. त्या त्या स्थळांचे संरक्षण करण्यासाठी शासू आपल्या तोफा आणि नौदल यांचा उपयोग करण्यासाठी तयार असतो. म्हणूनच त्याला त्याच्या तयारीत गुंतवून आपण पाण्याखालून त्याच्या वंदरात युसण्याचा प्रयत्न करून

आपले काम साधावे लागते. पहिल्या महायुद्धापादूनच टॉपेंडोंचा उपयोग होऊ लागला होता. १९१४ च्या ऑगस्टमध्ये एका जर्मन युद्धोटीने ब्रिटिश युद्धनोकेवर अयशस्वी टॉपेंडो फेकला होता.

फ्रॉग मेन

तशा सागरी युद्धतंत्रासाठी दुसऱ्या महायुद्धकाळात नौसैनिक-पाणवुड्यांना खास प्रशिक्षण देण्यात आले होते. त्यांना 'फ्रॉग मेन' असे म्हणत. त्यांना प्रशिक्षण देण्यापूर्वी खोल पाण्यातील देवमाशासारख्या मोळ्या जातीच्या माशांच्या हालचालींचा अभ्यास कराण्यात आल होता. पाणवुड्याला प्रदीर्घ काळपर्यंत पाण्याखाली राहाता येईल अशा प्रकारची विशिष्ट साधनसामग्री तयार करण्यात आली आणि पाणवुड्यासाठी खराचे पोशाखदेखलील वनविण्यात आले. तो खररी पोशाख पाणवुड्याच्या अंगाला चिकटून वसतो आणि त्यामुळे तो आपणास हव्यातशा हालचाली करून मोकळेपणाने खोल पाण्यात येट सागराच्या तळा-पर्यंतदेखलील वावरू शकतो आणि हड्डा करण्यासाठी हातांचा उपयोग करू शकतो.

कामगिरीवर जाताना, ठराविक वेळीच स्फोट होणारा टाईम वॉम्ब (पाणसुरुंग) घेऊन पाणवुडा पाण्याखालून हव्याच शत्रूच्या युद्धनोकेच्या खाली जातो आणि लोहचुंबकयुक्त वॉम्ब त्या नौकेच्या अंगाला अडकवून-चिकटवून टेवून तिथून पसार होतो. मग ठराविक-वेळी वॉम्बचा स्फोट होतो आणि शत्रूच्या नौकेला भयंकर भगदाड पढून ती सागरात बुडते. पाणवुड्याकडील ते वॉम्ब, पाणी मुठीच शिरणार नाही अशा वंद डव्यात टेवलेले असतात. त्यांत भयंकर स्फोटक पदार्थ असतात. त्या पदार्थास योग्य वेळी चालना देणारे जे उपकरण असते ते जहाजाला अडकविले जाते. अशा सुरुंगाचा लोहचुंबकीय भाग गोदी, धक्के, वंदरे, तट यांनाही अडकविता येतो आणि धडाका उडवून देता येतो.

गेल्या महायुद्धात जर्मनांनी एक टनोपक्षा जास्त वजनाचे वॉम्ब (सुरुंग) वापरले होते. त्या सुरुंगांना टाईमवॉम्बची सोय केलेली होती म्हणून ते ठराविक वेळी विस्तरक कामगिरी करू शकत. आधुनिक युद्धनोका पूर्वीच्या नौकापेक्षा अधिक प्रभावी आणि कायरक्षम असतात हे खरे, परंतु पाण्याखालून हड्डा करायला त्या अधिक सोयीस्कर असतात हेही तितकेच खरे आहे असे सांगतात. पाणवुडे जे पाणसुरुंग वापरतात त्यांना 'लिम्पेट माइन्स' असे म्हणतात. त्यांनी मोठमोळ्या मजबूत नौकांचाही धुव्वा उडविता येतो. पाण्याखालून शत्रूच्या नौकांवर यशस्वी हड्डा करणारे तंत्र इटालीने विकसित केले असे मानले जाते. जिब्राल्टरच्या वंदरात निर्धारितपणे उम्हा असलेल्या एका तेल्याहून जहाजाला वरील तंत्रानेच प्रथम १९४१ साली संपेंवरमध्ये जलसमाधी देण्यात आली. त्यानंतर दुसऱ्या महायुद्धात पाण्याखालील युद्धतंत्राचा सर्वास उपयोग होऊ लागला.

मानवी टॉर्पेंडोचे जनक.

इटालीच्या नौदलातील लेफ्ट. तेशार्ड आणि टॉस्की या नावाच्या दोन तरुण आर्किटेक्टसनी लांब पल्ल्याच्या मानवी टॉर्पेंडोचा पहिला नमुना १९३५ साली तयार केला आणि तो त्यांनी त्याच वर्षीच्या ऑक्योवर महिन्यात आपल्या सेनापतीकडे दिला. त्या नमुन्याची चाचणी घेऊन त्यांनी त्याची प्रतिकृति तयार करण्याचे आदेश दिले. त्योचे इटालियन नौदलात त्या पाणसुंगाविषयी संशोधन मुरु झाले आणि नौसैनिकांना खास प्रशिक्षणही दिले जाऊ लागले. वरील प्रकारच्या मानवी टॉर्पेंडोनीच जिब्राल्टरच्या समुद्रात तीन बोटींचा नाव करण्यात आला होता.

जिब्राल्टरच्या बंदरातील पहिला हव्हा यशस्वी झाल्यानंतर तीन महिन्यांनी इटालीच्या नौदलाने आलेक्सांड्रिया बंदराकडे आपली वकऱ्यांची वळविली तेव्हा कांउट डी पेन नांवाच्या नौसैनिकाने आणि त्याच्या सहा सहकान्यांनी मिळून, पाण्याखालील आपल्या युद्धतंत्राने 'वॉलिंग' आणि 'कवीन इलिंगवेथ' अशा दोन बलांड्या युद्धनौका उच्चस्त करून दाकल्या आणि सामर्थ्यशाली ब्रिटिश नौदलाला भूमध्य समुद्रात वचक निर्माण केला. परंतु पूर्वी १९४२ साली ब्रिटिशांनी हुद्दसामग्रीने सज असे पाणबुडे प्रशिक्षण देऊन तयार केलेच, दिवाय कैवळ चार माणसेहि चालवू शकतील अशी एक छोटी सुख्सुटीत पाणबुडीही तयार करून आघाडी मारली. त्यांच्या तीन पाणबुड्यांनी 'टिरपिट्क' नावाची भली थोरली जमीन युद्धनौका सुरुंग लावून निकामी केली. (नोव्हेंबर १९४४)

सागरी सामर्थ्य स्पर्धा

खरे महाठ्ये तर इंग्लंड आणि जर्मनी यांचीं सागरीसामर्थ्य स्पर्धा इ. स. १८९८ ते १९१४ पर्यंत जोरात चालली होती. दोन्ही देशांनी सागरी सामर्थ्य वाढविण्यासाठी वेळो-वेळी अधिकाधिक खर्चाची तरंगद केली, जरूर ते कायदे केले आणि लढाऊ जहाजांच्या संख्येतील बाढ केली. फ्रान्स, इटली, जर्मनी, रशिया यांपैकी कोणत्याही दोन देशांच्या एकत्रित सागरी सामर्थ्यापेक्षा आपले सागरी सामर्थ्य अधिक असले पाहिजे या महत्वाकांक्षेने इंग्लंडची सारखी घडपड चालू होती व त्या खटपटीत इंग्लंडला वरेच यशही मिळाले होते. असे अगतीना पाणबुडे, टॉर्पेंडो, पाणबुड्या वोटी या बाबतीत तरी इंग्लंड मागे कसे राहील? महणूनच त्याही बाबतीत जर्मनीशी स्पर्धा चालू टेवलीच होती.

माणन आली तिखट झाली

पाणबुडीयुद्धतज्ज्ञ अंडमिरल कार्ल डोनिक्स हा जेव्हा जर्मनीच्या नौदलाचा प्रमुख शाळा, तेव्हा त्याने पाणबुडे आणि पाणबुड्या वोटी या विषयात विशेष लक्ष वाढत, काही महिन्यात आपले 'के दल' निर्माण केले आणि नवीन योजना राववून एका माणसाने

चालवायचे टॉर्पेंटो तयार करविले. त्याचप्रमाणे छोऱ्या चपल आणि अधिक कार्यक्षम अशा पाणवुड्या तयार करण्याचा सपाटा चालविला. नवीन तंत्रज्ञान येऊन प्रशिक्षित झालेल्या पाणवुड्यांनी काही काळतरी त्रिशिंगांना दहशत निर्माण केली होती. म्हणूनच पाण्याखालील युद्धतंत्रांच्यां वावतीत जर्मनीला उद्देशून इतर लोक 'मागून आली तिखट झाली' असे म्हणत असत. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातच पाण्यात ताशी १० नॉट * वेगाने चालणारी व जमिनीवर ताशी ५ मैल चालणारी 'सी डेव्हील' नवाची पाणवुडी बोट जर्मनीने निर्माण केली होती व ती त्याकाळी फारच्च प्रभावी ठरली होती. परंतु त्याच डोनिंझला महायुद्धाच्या अखेरीस ता. २३ मे १९४५ रोजी अटक झाली व नुरंदेग येथे त्याच्यावर खटला भरण्यात येऊन त्याला अखेर १० वर्षांची कारावासाची शिक्षा झाली.

पाण्याखालील युद्धातील बचाव

पाण्याखालील युद्धात शत्रूच्या पाणवुड्यांकडून कशा युक्त्याप्रयुक्त्या होतात हे भारतीय नौदलाला माहीत असतेच. त्यामुळे त्या तंत्राचा अभ्यास करून जशास तसेच या न्यायाने आपल्यालाही योग्य ती प्रतिकार व्यवस्था सुसज्ज ठेवता येईल. पाणवुड्यांनी दिवसा एखाद्या व्यापारी बोटीवरील खलाशाच्या वेगात राहावे परंतु रात्री पाणवुड्याची साधनसामुद्री व पाणसुरंग येऊन पाण्यात उतरून आपली कामगिरी करावी. या तंत्राने पाण्याखालील युद्धातही बचाव होऊ शकेल. आपल्याकडे ही वराच काळपर्यंत पाण्याखाली राहाण्याचे हंड आत्मसात केलेले प्रशिक्षित पाणवुडे आहेतच. वरील माहितीपैकी वरीचरी माहिती कॅप्टन एस. आर. डी. मेहता यांच्या एका लेवावर आधारलेली आहे. यावरून पाण्याखालील युद्धाची व संरक्षण तंत्रांची कल्पना येऊ शकेल.

[* १ नॉट = १ सांगरी मैल = ६०८० फूट.]

प्रस्तावना लेखक—

एअर कमोडोर श्री. दांडेकर

म्हणतात—

संरक्षण शास्त्राची सांगोणांग माहिती देणारे पुस्तक मराठीत नव्हते. कॅटन शिदे यांनी ती उणीच अगदी योग्य वेळीच दूर करून मराठी वाचकांची फार मोठी सोय केली आहे. राष्ट्रीय आणि नागरी संरक्षणासारख्या महत्वाच्या गंभीर विषयावरील या पुस्तकात, धनुष्यशाणांनी लढल्या जाणाऱ्या युद्धपद्धतीच्या काळापासून तो प्रचंड विघ्वसक शक्तीच्या आण्विक शीर्षयुक्त क्षेणणाऱ्यांनी लढण्याच्या अणुयुगापर्यंतच्या प्रगतीचा थोडक्यात घेतलेला आढावा अभ्यासकांच्या हास्टीने महत्वाचा आहे. एकंदरीत पुस्तक माहितीपूर्ण व संग्राह्य आहे यांत शंका नाही. त्यांतल्यात्यांत प्रकरण क्र. ४, '१ व ७ यांकडे मी वाचकांचे लक्ष वेत्रू इच्छितो. या पुस्तकाने मराठी साहित्यात एका भारदस्त प्रथाची भर पडली आहे.

